

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

Scientia Sexualis Socialista Hungarica
Orvosi-szexológiai és szexuálpszichológiai diskurzus
Magyarországon 1945 és 1989 között

Csányi Gergely

Témavezetők:

Berger Viktor

Wessely Anna

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

UNIVERSITY OF PÉCS

Demográfia és Szociológia Doktori Iskola

2023

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés
2. Test, szex, szexualitás és kapitalizmus
3. A *Scientia Sexualis* és kritikája
4. A szovjet különút az orosz forradalom és a II. világháború között
5. A *Scientia Sexualis Socialista Hungarica*
6. Összefoglalás

RÉSZLETES TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	3
2. TEST, SZEX, SZEXUALITÁS ÉS KAPITALIZMUS	13
2.1. MÓDSZERTANI PARADIGMA I: TÖRTÉNETI MATERIALIZMUS	13
2.2. TEST ÉS TÖRTÉNELEM	17
2.3. SZÜKSÉGLET ÉS TÖRTÉNELEM	22
2.4. VÁGY, FANTÁZIA, HABITUS ÉS TÖRTÉNELEM	26
2.5. SZÜKSÉGLET TÚL A JAVAKON ÉS A <i>NEM-TERMELŐ</i> MUNKA KONCEPCIÓJA	31
2.6. TÚL A <i>NEM-TERMELŐ</i> MUNKÁN	34
2.7. AZ INTIMITÁS MINT SZÜKSÉGLET ÉS POTENCIÁL	39
2.8. A SZEXUALITÁS	42
2.9. MÓDSZERTANI PARADIGMA II: VILÁGRENDSZER-ELEMZÉS	47
2.10. AZ ELIDEGENEDÉS MARXI ELMÉLETE	53
2.11. AZ ELIDEGENEDÉSELMÉLET ÚJRAGONDOLÁSA	58
2.12. SZEXUÁLIS GAZDASÁGOK, ELIDEGENEDETT SZEXUALITÁS, SZEXUÁLIS HEGEMÓNIAK	64
3. A <i>SCIENTIA SEXUALIS</i> ÉS KRITIKÁJA	75
3.1. FOUCAULT HATALOMTECHNIKA-TÖRTÉNETE	75
3.2. FREUD ÉS MARCUSE A SZEXUALITÁS TÖRTÉNETÉRŐL	79
3.3. A <i>SCIENTIA SEXUALIS</i>	82
3.4. IDŐ	86
3.5. TÉR	93
3.6. OSZTÁLY	105
3.7. GENDER	116
3.8. PIAC	123
4. A SZOVJET KÜLÖNÚT AZ OROSZ FORRADALOM ÉS A II. VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	130
4.1. A SZOVJET KÜLÖNÚT VILÁGTÖRTÉNETE	130
4.2. SZEXUÁLIS DISKURZUS ÉS SZEXUÁLPOLITIKA A FORRADALOM UTÁN	136
4.3. SZEXUÁLIS DISKURZUS ÉS SZEXUÁLPOLITIKA LENIN HALÁLA UTÁN	146
5. A <i>SCIENTIA SEXUALIS SOCIALISTA HUNGARICA</i>	157
5.1. MÓDSZERTAN	157
5.2. <i>SCIENTIA SEXUALIS</i> MINT A DEMOGRÁFIA SZOLGÁLÓLEÁNYA	161
5.3. RADIKÁLIS NŐGYÓGYÁSZAT	167
5.4. GENDER ÉS NŐI ORGAZMUS AZ 1950-ES ÉS 1960-AS ÉVEKBEN	171
5.5. SZOCIALISTA ROMANTIKA ÉS TÁRSADALMI EVOLÚCIÓ	178
5.6. MASZTURBÁCIÓ AZ 1950-ES ÉS 1960-AS ÉVEKBEN	181
5.7. HOMOSZEXUALITÁS AZ 1950-ES ÉS 1960-AS ÉVEKBEN	184
5.8. A „HOSSZÚ LEJTMENET”	186
5.9. A „ROSSZ PORNÓ”, A „JÓ PORNÓ” ÉS A MASZTURBÁCIÓ	189
5.10. <i>SCIENTIA SEXUALIS</i> MINT „JÓ PORNÓ” ÉS MINT TECHNIKAI DISKURZUS	192
5.11. UTÓPIÁK SZOCIALIZMUS ÉS KAPITALIZMUS HATÁRÁN	198
6. ÖSSZEFOGLALÁS	202
HIVATKOZOTT IRODALOM	206
FÜGGELÉK	229
ABSZTRAKT	229
ABSTRACT (IN ENGLISH)	230
DOKTORI ÉRTEKEZÉS BENYÚJTÁSA ÉS NYILATKOZAT A DOLGOZAT EREDETISÉGÉRŐL	231

1. Bevezetés

Nem olyan régóta tudom megfogalmazni akár csak a magam számára, hogy tulajdonképpen mi az, ami a társadalomtudományi kérdésfelvetések és kutatási témák végtelenjéből a leginkább érdekel. Persze a saját élettörténet utólagos narratívába foglalása, a múltnak a jelen szempontjából való elmesélése a módszertani *cherry picking*nek szinte biztos esete, de mégis van az a látószög, amelyből nézve, mióta elkezdtem a pszichoanalízis és a társadalomtudományok kapcsolatával foglalkozni, majd a társadalmi reprodukció és az intimitás kérdéskörével, jól látszik, hogy végig az foglalkoztatott, hogy mi köze van a legszemélyesebbnek a legszemélytelenebbhez. A szubjektumtól időben és térben távoli „nagy” történelmi események és robusztus strukturális dinamikák – változások a termelési módban, válságok és konjunktúrák, geopolitikai átrendeződések, háborúk és konszolidációk – hogyan határozzák meg a szubjektumhoz – mind térbeli, mind kognitív, mind affektív értelemben – a legközelebbit, tehát a legszemélyesebbet. Az egyik első szerző, akivel behatóbban foglalkoztam a szociológiai kánonból, Norbert Elias volt, és noha mára teleologikussága és nyugatcentrikussága miatt nagyon kritikus vagyok Eliasszal – és vele együtt a szociológiaelmélettel általában –, Elias munkásságában (1987 [1937–1938], 2002 [1989]) mégis lenyűgöző és izgalmas, hogy azt sikerült megfognia, hogy a geopolitikai változások és az állam funkciójának differenciálódása és megerősödése („monopolmechanizmus”) hogyan vezetnek a szubjektum szintjén a differenciáltabb impulzusszabályozáshoz és kiegyensúlyozottabb érzelemháztartáshoz. A „pszichogenezis” meghatározottsága a „szociogenezis” által azt jelenti a praxis szintjén, hogy a nagy társadalmi, gazdasági és politikai dinamikák konstituálják, hogy a praxis alanya hogyan eszik, ürít vagy közösül; a kognitív és affektív szinten pedig azt, hogy a szubjektum mit tart ízlésesnek vagy undorítótnak, mitől érzi magát komfortosan vagy miért szégyenkezik, mitől és mennyire jön dühbe. Amit Elias csinált, azt úgy lehetne meghatározni, mint a mikroszociológiai jelenségek makroszociológiáját.

A mikro- és makroszociológiai jelenségek összefüggéseinek feltárása a szexkutatás esetében ideológiailag terhelt. A nyilvánosságban a gazdaság vagy az érdek és a szex összekötése jellemzően akkor kerül előtérbe, amikor olyan jelenségeket akarnak leírni, mint a prostitúció, a pornó- vagy szexkamera-ipar, a *sugardaddy*-jelenség vagy az úgynevezett *aranyásás*¹ – ezeket a jelenségeket azonosítom majd a dolgozat későbbi részeiben „szexuális

---

¹ Aranyásó (*gold digger*): valaki, általában egy nő, aki megpróbál egy gazdag személyt, általában egy férfit magához vonzani, hogy ajándékokat vagy pénzt kapjon.

gazdaságokként”. A normatív vagy erkölcsös alapeset a kortárs nyugati társadalmak nyilvánosságának narratívájában az, ha a gazdaság és a szex szférája élesen elkülönül egymástól (Zelizer 2005: 12–13). Eme uralkodó narratíva szerint a szex a magánélet szférájába tartozik és jó esetben szerelmen alapul, míg a gazdaság és a munka vagy az „üzlet” világa, a nyilvánosságra tartozik és érdekvezérelt, a kettő csak olyan morálisan megkérdőjelezhető esetekben interferál, mint a már fent említett prostitúció és szexipar. A valóságban a szexuális praxis soha nem volt független a gazdaságtól, a politikától és a hierarchikus társadalmi viszonyokban konstruálódó érdekektől a kapitalizmus története során. A személyes és a közéleti szétválasztását számtalan tudományos mű és politikai kezdeményezés kritizálta élesen. Nem véletlenül lett a második hullámos feminizmus és a *women's studies* egyik legtöbbet idézett szlogenjévé Carol Hanisch 1969-ben megjelent esszéjének (2000 [1969]) címe: *The Personal Is Political* (A személyes politikai). E dolgozatban én is a szexuális és a gazdasági néhány összefüggésének a feltárására teszek kísérletet elmélet-fogalmi és empirikus értelemben egyaránt. A dolgozat témája tehát egyrészt *a szex történeti makroszociológiája*, avagy *a szex politikai gazdaságtana*.

A Bielefeldi Egyetemen az 1970-es évek végétől egy második hullámos szocialista feminista kutatócsoport működött, amely egyaránt támaszkodott az első generációs (főleg autonomista) szocialista feminista szerzők belátásaira és az akkoriban intézményesülő világrendszerelemzés-iskolára. E kutatócsoport tagja volt Claudia von Werlhof, aki 1980-ban (2020 [1980]) írt programadó cikkében arra a problémára hívta fel a figyelmet, hogy bár a szex alapvető előfeltétele a társadalmi reprodukciónak, a marxista elemzések mégis vagy kevés figyelmet szentelnek neki, vagy teljesen figyelmen kívül hagyják. A politikai gazdaságtan számára érdektelennek tűnő szexet és a szexualitást olyan „puha” diszciplínának tanulmányozzák, mint az antropológia, a mikroszociológia, a szociálpszichológia és főleg a pszichoanalízis. Von Werlhof mellett érvel, hogy a gazdaság és a szex merev elválasztása a kutatásban maga is a kritikai elméletek – az ideológiakritika – tárgya kell hogy legyen, és hogy mind a gazdaság, mind a szex fogalmának új, az eddiginél tágabb meghatározására van szükség. Ez a kutatási program keretében a gazdaságot az élet (kapitalista logikából nézve a munkaerő) újratermelésének rendszereként kell értelmezni, a szexet pedig ennek egyik szegmenseként. A von Werlhof által felvázolt kutatási program – nem véletlenül – nagyban hasonlít a Fernand Braudel (1981: 29, 559) által leírt történettudományi programhoz. Braudel mellett érvelt, hogy a történész feladata a „nagy” történelmi dinamikák és a „mindennapi élet” képei közötti dialektikus összjáték feltárása, mivel a történelem legbonyolultabb rétege, a gazdaság, nem érthető meg anélkül, hogy meg ne vizsgálánánk, hogyan fonódnak bele az emberek mindennapi

életének „etnografikus” részletei (lsd. még erről Dunaway 2018 [2012]: 54). A von Werlhof által javasolt program valójában nem más, mint a történeti materialista módszertannak az autonomista feminizmus, a világrendszer-elemzés és a különböző informalitáskutatások felől tájékozódó változata, mely a társadalmi jelenségek vizsgálatakor figyelembe veszi azoknak a társadalmi viszonyoknak a teljességét, melyekbe a kutató társadalmi jelenségek beágyazódnak. Tehát von Werlhof azt javasolja, hogy a szex- és szexualitás-kutatásoknak a szexnek az élet (munkaerő) újatermelésében betöltött szerepéből kell kiindulniuk, figyelembe véve, hogy az élet újatermelésének viszonyai kapitalista körülmények között nemcsak a tőke-munka viszonyok, hanem a háztartáson belüli viszonyok, a tágabb genderviszonyok, a különböző munkaformák vagy akár termelési módok közötti viszonyok is, amelyek a kapitalizmus globális munkamegosztásában alakuló földrajzi viszonyok is egyben.

A von werlhofi kritika kiterjeszhető a marxista kutatásokon kívülre is: e programadó cikk megírásáig, illetve azóta jellemzően a tágabb társadalomtudományos szexkutatások sem szintetizálják a mikroszintet és a makroszintet – bár voltak erre kísérletek különböző nézőpontokból (pl. Zelizer 2005; Chitty 2020; Hakim 2011). A szexuális vágy, mely az előfeltételezés szerint az antropológiailag meghatározott ösztönök és az ösztönök kultúravezérelt, nagyrészt tudattalan elfojtásának vagy szublimálásának dialektikájából keletkezik, leginkább a pszichoanalízis hatókörébe tartozott és az egyéni élettörténet függvényének tartották mind a pszichoanalízis felől közelítő szerzők, mind a legtöbb szociológus legalábbis a közelmúltig. Bár az ortodox pszichoanalízis sajátos történetfilozófiát (úgynevezett civilizációs metapszichológiát) is magába foglalt, megmaradt az univerzális általánosítások és az evolucionista történeti dinamikák szintjén (lsd. Freud 1982 [1930]). Ennek kulturális beágyazottságát a pszichoanalitikus (Róheim 1999 [1934]), vagy legalábbis a pszichoanalízis felől tájékozott (Mead 2003 [1928–1949]) antropológia vizsgálta, melyeknek céljuk leginkább a szexuális népszokások értelmezése volt. A klasszikus társadalomelmélet ezzel a sokszor evolúciósan determinálnak vagy ösztönösnek feltételezett, illetve tudattalan („irracionális”) motivációk által vezéreltnek tartott praxissal néhány érintőleges kivételtől eltekintve (Weber 1948 [1915]; Durkheim 1898; Elias 1987 [1937–1938], 2002 [1989]) nemigen foglalkozott. A kapitalizmus mint termelési mód és a szex, illetve szexualitás viszonyát leginkább a freudomarxista irányzatok tárgyalták, melyek leginkább a freudi és a marxi történetfilozófia, illetve a kizsákmányolás és az ösztönrepresszió összefüggéseit igyekeztek feltárni. Wilhelm Reich úgy gondolta – kapcsolódva a „rossz közérzet” freudi koncepciójához (Freud 1982 [1930]) –, hogy mind a kizsákmányolás, mind a szexuális represszió a kapitalizmus strukturális szegmense, de míg a kizsákmányolás csak a

munkásosztályt sújtja, addig a szexuális elnyomás a burzsoáziát is. Ugyanakkor megállapításai – bár megelőzik a kortárs kritikai szexkutatók néhány alapállását – igencsak az általánosság szintjén maradnak, például: „A szexuális elnyomás és a szexuális ínség elválaszthatatlanul hozzátartozik a kapitalista gazdasági rendhez” (Reich 1983 [1931]: 187). Herbert Marcuse, a freudomarxista szexelmélet másik legfőbb idézett szerzője mintha alig venné figyelembe a szexnek a nemzésben betöltött szerepét és csak a libidó elidegenedett munkává szublimálására koncentrál, egészen addig, míg a „késő ipari társadalmakban” a represszív deszublimáció által a szex is a fogyasztás részévé és a kontroll eszközévé válik: „A szex és a társadalmi hasznosság közötti alapvető ellentétet – amely maga is az örömelev és a valóságelv közötti konfliktus tükörképe – a valóságelvnek az örömelebe való fokozódó behatolása homályosítja el.” (Marcuse 1966 [1955]: 94–95). A freudomarxisták tehát bár tematizálták a gazdasági rendszer és a szexualitás kapcsolatát, összességében az átfogó történeti strukturális dinamikák szintjén és elvontan írták le ezt a kapcsolatot.

A második és a harmadik hullámos feminizmus különböző irányzatai és szerzői itt összefoglalhatatlan mennyiségű teoretikus és empirikus munkát adtak közre a szexről és szexualitásról mint a nők elnyomásának eszközéről és céljáról (pl. MacKinnon 1982; Rubin 2011 [1975]); Fortunati 1981). A második hullámos feminizmus álláspontját a szexről nem foglalja össze, de talán jól példázza MacKinnon (1982: 512) nagyhatású tanulmányának pár esszenciális sora:

A szexualitás az a társadalmi folyamat, amely létrehozza, megszervezi, kifejezi és irányítja a vágyat, és létrehozza azokat a társadalmi lényeket, akiket nőként és férfiként ismerünk, mivel ezek viszonyai hozzák létre a társadalmat. Ahogy a marxizmus számára a munka, úgy a feminizmus számára a szexualitás társadalmilag konstruált, mégis konstruáló, tevékenységként egyetemes, mégis történetileg specifikus, együtt alkotja anyag és elme. Ahogyan egyesek munkájának szervezett elsajátítása mások javára meghatároz egy osztályt – a munkásokat –, úgy határozza meg egyesek szexualitásának szervezett elsajátítása mások javára a női nemet. Ennek a heteroszexualitás a struktúrája, a nem és a család a megszilárdult formái, a nemi szerepek a társadalmi személyiségre általánosított tulajdonságai, a reprodukció a következménye, az ellenőrzés pedig a tárgya.

A nagy teoretikus magyarázatok mellett a 20. század végétől napjainkig az antropológiában és a kvantitatív, illetve a kvalitatív szociológiában sok olyan tanulmány született, amely bizonyos népcsoportok, társadalmi csoportok vagy szubkultúrák szexuális praxisait kutatta. Ezek a kutatások jellemzően megmaradtak az úgynevezett középszintű elméleteknél vagy a deskripciónál. A két Kinsey-jelentéstől (1948, 1953) napjainkig készülnek survey típusú szexkutatók (pl. Janus és Janus 1996 [1993]; Tóth 1998), melyek jellemzően egy populációra vagy alpopulációra reprezentatív mintán teszik fel vizsgálják azokat a praxisra vonatkozó kérdéseket, hogy „ki?” „kivel?” „mennyit?” „mikortól?”, esetleg, hogy „mit?”

csinál, majd különböző magyarázó változók mentén keresztábrákkal vagy tesztstatisztikákkal vizsgálják a létrejött függő változók eloszlását. Továbbá a kvalitatív kutatásoknak külön gazdag területévé vált a 1960-as évek melegjogi mozgalmi után megszilárdult és nagyobb nyilvánosságot kapott szexuális identitáscsoportok (LMB) (pl. Walters 2011; Button 2004) és szexuális szubkultúrák (BDSM², *medve*³, PnP⁴) (pl. Weiss 2006; Wright 1997) vizsgálata. Illetve az utóbbi években a gazdaság és a szex kapcsolatának empirikus felderítésében nagy szerepet játszott, főleg az antropológiához és kvalitatív szociológiához köthetően az úgynevezett „szexuális gazdaságok” kutatása (*sexual economy*) (Zurndorfer 2016; Sanchez 1997; Norris és Worby 2012), melyeken különböző társadalmi csoportok közötti szexuális vagy szexualizált, de nem szexuális kompenzációt is magába foglaló cserekapcsolatokat értenek.

Az empirikus szexkutatások egy különösen gazdag hullámának elméleti keretezését az úgynevezett *scripting*elméletek⁵ képezik (*scripting*elméletekről összefoglalóan lsd: Green 2008a: 600–606). A *scripting*elméletet megalkotói a kifejezetten Freud és Kinsey szexualitáskutatásra tett nagy hatására adott szociológiai válaszként dolgozták ki, mivel mind Freud, mind Kinsey – az elméleti keretet megalkotó John Gagnon és William Simon (1973: 4–6) szerint – a szexualitást nagyrészt a társadalmi kontextustól és a kulturális jelentéstől elvonatkoztatott fogalmakban ragadták meg. Gagnon és Simon (1973) Goffman (2000 [1959]) dramaturgiai nyelvezetét kölcsönözve azt állította, hogy a „szexuális aktorok” társadalmi forgatókönyveket „játszanak el”. A szexuális praxisokban, azok időbeli és térbeli lejátszódásában a szociális tanulás szerepét hangsúlyozták. Ebben a keretben még az erogén zónákról is azt állították, hogy egy tanult forgatókönyvalkotási folyamat eredményei, amely kultúránként eltérő (Gagnon és Simon 1973: 62) – noha meg kell jegyezni, hogy ennek a gondolatnak az alapjai már Freudnál is megvoltak, csak teljesen más elméleti keretezésben. A *scripting*elmélet későbbi formái (Laumann és Gagnon 1995; Simon és Gagnon 1986) három analitikusan elválasztott forgatókönyvet tárgyalnak: a kulturális forgatókönyvek szabályozzák, hogy „kivel?”, „mikor?” és „hol?”, az interperszonális forgatókönyvek a szexuális „csere” dinamikáit, tehát leegyszerűsítve, hogy „hogyan?” és végül az intrapszichés forgatókönyvek szabályozzák a szexuális jelentéstulajdonításokat és a szexuális vágyat.

---

² Szadomazochista szubkultúra.

³ Az öltözködésben a maskulinitást hangsúlyozó meleg férfi szubkultúra.

⁴ A *party and play*, más néven *chemsex* vagy *wired play*, a kábítószeres szubkultúra, akik a – jellemzően extrém – szexuális aktivitás megkönnyítése vagy fokozása érdekében fogyasztanak kábítószeret.

⁵ A *scripting theory* első ránézésre magától értetődő fordítása a forgatókönyv-elmélet lenne, ugyanakkor ez a főnévalakú fordítás nem fejezi ki a *scripting* dinamikáját, ami magába foglalja a forgatókönyvirást, -tanulást, -követést egyaránt, ezért itt maradtam az angol főnévi igeneves alaknál.

Ezen utolsó aspektus kidolgozatlanságával kapcsolatban fogalmazódott meg a legtöbb kritika a *scripting*elmélettel kapcsolatban. Arlene Stein (1989) amellett érvel, hogy a szexkutatásokban elválík egymástól az *identitáskutatás*, a *praxiskutatás* és a *vágykutatás* és nemcsak e három szintetizálása problémás, hiszen a harmadikkal a szociológiai kutatások alig foglalkoznak. Hasonlóan érvel Epstein (1991: 831), aki szerint a szociológia kevés figyelmet fordít a „szexuális vágyak strukturációjára”, vagy Green (2008a: 600), aki így fogalmaz: „A szexualitás szociológiai kutatása az elmúlt ötven évben sokszínű, termékeny és elméletileg innovatív volt. Ugyanakkor – kevés kivételtől eltekintve – meglehetősen kevés figyelmet fordított magának a vágnak a kérdésére – vagyis arra, hogy milyen kapcsolatban áll az, amire vágyunk, a társadalmi élet struktúráival és folyamataival”. Illetve máshol: „A szexualitás szociológiájában a vágy egy elefánt, amely a tudósok asztalán ül, mindenki látja, de kevesen foglalkoznak vele” (597).⁶ E kutatók (pl. Stein, Epstein és Green) főleg a tárgykapcsolati pszichoanalízis és a szociológiai megközelítésnek a szintézisére törekedtek, illetve Green kifejezetten a bourdieu-i habituselmélet és a tárgykapcsolati elméletek szintézisére. E szerzők amellett érveltek, hogy a *scripting*elmélet képviselői, amikor a pszichoanalitikus elmélet szociológiai alternatíváját igyekeztek megteremteni, „átestek a ló túlsó oldalára” és egy túlszocializált szubjektumot feltételeztek. Továbbá amiatt kritizálták a *scripting*elméletre támaszkodó kutatókat, hogy azok kevés figyelmet szentelnek a szexuális vágnak, mikor a szexuális viselkedést kutatják – noha az évezredforduló után a *scripting*elméleti írások részben e kritikák hatására próbáltak nagyobb hangsúlyt helyezni az intrapszichés foratókönyvekre, illetve arra a kérdésre, hogyan ágyazódik a vágy a társadalmi struktúrába (pl. Whittier és Melendez 2004; Whittier és Simon 2001).

Green (2008a) Bourdieu elméleti apparátusára támaszkodva tette fel a kérdést, hogy „milyen kapcsolatban áll az, hogy mire vágyunk, a társadalmi élet struktúráival és folyamataival[?]” (601). Green a bourdieu-i habituselmélettől – összhangban Bourdieu eredeti szándékaival – azt várta, hogy a szexuális praxisban egyaránt megragadhatóvá tegye a strukturálisan meghatározott és a reflexív, a tanult és az innovatív, a stratégiaileg megtervezett és a vágyvezérelt, a kognitív és az affektív, a „*know-how*”-alapú és az ösztönös, a tudatos és a tudattalan elemeket. Mindezek érdekében vezette be az *erotikus habitus* fogalmát, mint ami „az objektív történelmi körülményekből eredő diszpozíciók, értékítéletek és hajlamok

---

⁶ A „klasszikus” szociológia időszakában Norbert Elias is hasonló kritikával élet kortársaival szemben: „De már elve korlátozottan gyümölcsöző minden olyan kutatás, amely csakis az emberek tudatát, »rációját« vagy »eszméit« tartja szem előtt, s nem veszi figyelembe az ösztönök szerkezetét, az emberi affektusok és szenvedélyek irányát és alakját. Látóköréből így sok minden kimarad abból, ami nélkülözhetetlen az ember megértéséhez” (Elias 1987 [1937–1938]: 747).

társadalmilag konstituált komplexuma, amely közvetíti a szexuális foratókönyvek kialakítását és szelekcióját” (614). Green azzal, hogy a bourdieu-i szociológiára támaszkodott, a társadalmi viszonyok és a szex újszerű megközelítését vezette be, és a szexkutatásban a társadalmi viszonyok szomatizációjára koncentrált.

E fenti megközelítéseket figyelembe véve jelen értekezés második – e bevezető utáni – fejezetében egy olyan elméleti és módszertani keretet ismertetek mely a „szexualitás mikroszociológiájának makroszociológiájára”, mely a szexuális praxist az élet újratermelésének részének tekinti, de magába foglalja a vágy és a szexualitás szociológiáját. Ez az elmélet keret alapvetően a von werlhofi program keretében a történeti materializmus módszertani alapvetéseiből indul ki, de reflektál a mikroszociológiai és a pszichoanalitikus megközelítésekre is.

Michel Foucault (2014 [1976]) a szociológiai hagyománytól és kánontól többé-kevésbé függetlenül, mondhatni nagyobb hatással volt a szexualitáskutatásra, mint bárki más. Foucault a szexualitás diskurzusai történetének feltárásával – szembehelyezkedve a pszichoanalitikus és a freudomarxista történetfilozófiával – azokra a hatalmi mechanizmusokra koncentrált, amelyek a 18. századtól konstituálják a szexualitást, illetve azt a szubjektumot, amely a szexualitás alanyaként ismeri fel magát. Ez a megközelítés élesen szembehelyezkedik a pszichoanalitikussal, mely – Foucault szerint – egy negatív hatalmat feltételez, ami civilizációs vagy gazdasági okokból igyekszik elnyomni a biológiailag adott szexualitást. Foucault szerint a hatalom jellemzően pozitív, és bár nem tagadja a represszió lehetőségét, de azt állítja, hogy a represszióra koncentráltó analitikus megközelítés elvét a lényegét, azt, hogy hogyan jön létre a szexualitás, illetve a szubjektum, melynek szexualitása van, és ezzel hogy csatornázódik bele a vágy a hasznosság rendszerébe. Foucault alapvetően változtatta meg a szexualitásról való gondolkodást és a szexuáldiskurzus-kutatást azzal, hogy a szexualitás mint diskurzus létrehozására és hatalomtechnikai funkciójára koncentrált. Ez nemcsak a szexualitásnak, hanem a gazdaság és a szexuális vágy kapcsolatának is újszerű megközelítése volt; Foucault a freudomarxistákhoz hasonlóan azt vizsgálta, hogy mik azok a társadalmi intézmények, melyek próbálják „a nemiséget többféleképpen is mederbe terelni a gazdaság ellenőrzött vérkeringésében” (2014 [1976]: 116). Foucault szerint ugyanakkor a 19. századtól ezek az intézmények nem elnyomják a nemi vágyat, hanem létrehozzák a szexualitást, nem azért, hogy a libidót munkaerővé szublimálják, hanem hogy az ellenőrzés apparátusában illesszék a szexualitás alanyát. Foucault szerint ennek alapvető intézményei állítják elő a nemiség tudományát, a *Scientia Sexualist*.

Az értekezés harmadik fejezetében részletesen bemutatom Foucault *Scientia Sexualis*-koncepcióját, majd a dolgozat második fejezetében ismertetett elméleti és módszertani keret felől néhány kritikát fogalmazok meg a foucault-i *Scientia Sexualisszal* kapcsolatban. Összességében amellet fogok érvelni, hogy bár Foucault koncepciójának hatalmas revelatív potenciálja van, több szempontból kiegészítésre vagy kiigazításra szorul. Ezeket az aspektusokat történeti esettanulmányokon keresztül világítom meg.

E dolgozat explicit célja, hogy a kelet-európai történelmet a világtörténelem részeként értse meg. Ebben a célkitűzésben e dolgozat inspirálódik azokból a munkákból, melyek a magyar társadalom viszonyait a globális viszonyok részeként vizsgálják és a magyarországi társadalmi folyamatokat nem egy elképzelt tartálytársadalomban lezajló folyamatoknak tekintik, hanem a tágabb globális történelemben lezajló társadalmi folyamatokkal kölcsönhatásban értelmezik őket (Ild. pl. Gagyai 2018; Éber 2020; Éber és mtsai. 2014, 2019; Geröcs 2021; Melegh 2006, 2023; Scheiring 2019; Böröcz 2017). Továbbá inspirálódik azokból a munkákból, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a megfigyelők gyakran a „világ fejlettebb részeihez” hasonlítják a kelet-európai megfigyeléseket, és ha a kelet-európai intézmények a társadalmi-gazdasági fejlettség bizonyos fokának nem felelnek meg, akkor azt civilizatorikus lemaradásként értelmezik (Wessely 1996; Éber 2011; Böröcz 2020 [2006]). E szerzők a társadalomtudományokban egy olyan megismerési keretet javasolnak, mely a kelet-európa intézmények esetleges *alulfejlettségét* (vö. Frank 1967, 1969) nem időbeli lemaradásnak, hanem strukturális jellemzőnek tekintik.

Az értekezés negyedik fejezetében bemutatom a szovjet szexuális diskurzus és szexuálpolitika „világtörténetét” az orosz forradalom és a második világháború között és megvizsgálom, hogy Foucault *Scientia Sexualis*-koncepciója mennyire illeszthető erre a történeti időszakra. A szovjet szexuálisdiskurzus-történet megértésében egy olyan megközelítést alkalmazok, mely nem a nyugati *Scientia Sexualis*hoz hasonlítja a szovjet tapasztalatokat, hanem arra koncentrál, hogy a Szovjetunió saját pozíciójára mennyire alkalmazhatóak azok a módszertani alapvetések, melyeket Foucault használ.

Az elmúlt két évtizedben robbanásszerűen megnőtt a szexuális diskurzus történetének kutatása, különösen az orvosi szexológia, a szexuális tanácsadás, a szexuálpszichológia és a szexuális nevelés terén. Foucault (2014 [1976]) alapvető meglátásait a *Scientia Sexualis*ről különbözőképpen egészítették ki, kritizálták és állították szembe különböző történeti esettanulmányokkal. Ez olyan nagy hatású monográfiákban csúcsozott ki, mint Laqueur (2004 [2003]) maszturbációról szóló könyve, amelyben kritizálja Foucault-t az állam szerepének (biopolitika) túlhangsúlyozása és a piac terjeszkedésének felületes

figyelembevétele miatt a *Scientia Sexualis* kialakulásának történetében. Vagy Zimmerman (2015) monográfiája, aki Foucault-val ellentétben a szexuális diskurzus – pontosabban a szexuális nevelés – olyan történetét igyekezett megírni, amely nemcsak a kapitalizmus centrumára koncentrál. Bár Zimmerman (2015: 38–43, 81–84) érintőlegesen tárgyalja a Szovjetuniót, illetve Kelet-Európát – ahol az állam szerepe a gazdaság irányításában nagyon különbözött az ipari kapitalizmus és a „nyugati *Scientia Sexualis*” esetétől, és ahol a piac erősen szabályozott volt –, csak az utóbbi években vizsgálták behatóan Kelet-Európát a szexuális diskurzus szempontjából (Ignaciuk 2019; Lišková 2016a, 2016b, 2019; McLellan 2011; Fenemore 2009). Magyarország, amely sokáig kereskedelmi hídként működött a nyugati centrum és a Moszkva-központú protekcionista blokk között, és amelyet az 1970-es évektől a rendszerváltásig a régió egyik legliberálisabb gazdaságpolitikája jellemzett (Éber és mtsai. 2014; Gerőcs és Pinkasz 2017), csak az utóbbi években került fel a szexuális diskurzus kutatásának térképére. Varsa Eszter (2018) könyvfejezete az 1950-es és 1980-as évek között Magyarországon megjelent szexuális felvilágosító irodalom néhány fontosabb kiadványát vizsgálja genderszempontból, köztük a „cigányság” szexualitását tárgyaló anyagokat. Borgos Anna (2019) tanulmánya a homoszexualitás reprezentációit vizsgálja a pszichiátriai és szexológiai szakirodalomban az 1960-as és 1980-as évek között Magyarországon, különös tekintettel a nőkre. Kateřina Lišková, Natalia Jarska és Szegedi Gábor (2020) tanulmánya a „családi életre nevelés” programjait vizsgálja és hasonlítja össze, ahogyan ezek az 1970-es évektől kezdve az államilag irányított reprodukciós politika részévé váltak Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon. Lišková és Szegedi (2021) egy további tanulmányukban összehasonlítják a szexuális szakértői tanácsadást Csehszlovákiában és Magyarországon az 1950-es és 1980-as évek között. Végül Szegedi (2021) tanulmányában a maszturbáció emancipációját tárgyalja az 1950-es évek vége és az 1980-as évek vége között Magyarországon. E dolgozat első empirikus fejezetében közvetlenül kapcsolódom azokhoz a kutatásokhoz, amelyek a magyar szocialista szexuális diskurzust vizsgálták a felvilágosító és tanácsadó könyveken keresztül. A korábbi kutatásokhoz képest sokkal nagyobb hangsúlyt fektetek az ország geopolitikai beágyazottságára, és általánosabban arra, hogy a szexuális diskurzust hogyan befolyásolta az, amit Böröcz József (1992) „kettős függőségnek” nevez. Lišková, Jarska és Szegedi (2020: 8–9) ugyan hangsúlyozzák a „határokon átnyúló cserék” fontosságát, de nagyrészt a nemzetközi szervezetekben zajló tudástranszferre összpontosítanak.

Elméleti keretézésemnek megfelelően a dolgozat empirikus, ötödik fejezetében diskurzuselemzéssel azt vizsgálom, hogy az országban a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepének változása közepette hogyan változtak a nemi viszonyok és az ezeket

menedzselni próbáló politikák, valamint hogy a változások kontextusában hogyan értelmezhetők a szexuális diskurzusban beállt változások. Ehhez a munkához az időszakban kiadott orvosszexológiai és szexuálpszichológiai könyveket elemzem. Az itt bemutatott eddigi munkákhoz képest más – a fent bemutatott – elméleti keretben elemzem e szövegeket és az elemzést egy szisztematikusabb módszertannal kiválogatott korpuszon végzem el, amit e dolgozat formája lehetővé tesz.

Tehát ezt az első, bevezető fejezetet a dolgozat elméleti keretét kifejtő fejezet követi, majd a harmadik fejezetben bemutatom Foucault *Scientia Sexualis*-konceptióját és annak kritikáját a dolgozatban bevezetett módszertani és elméleti keret szempontjából. A negyedik fejezetben megvizsgálom a szovjet szexuálpolitikai és szexuális diskurzust a *Scientia Sexualis* szempontjából. Az ötödik fejezetben megvizsgálom a magyar *Scientia Sexualist* a szocialista időszakban és végül az utolsó fejezetben összefoglalom az értekezést.

A dolgozat megírásában és a PhD-képzés teljesítésében nyújtott segítségükért szeretném kifejezni a hálám konzulenseimnek, Berger Viktornak és Wessely Annának, a Helyzet Műhely tagjainak, különösen Barna Emíliának, A PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskola munkatársainak, különösen Füzér Katalinnak és munkatársaimnak az ELTE-TáTK-n, különösen Gregor Anikónak.

2. Test, szex, szexualitás és kapitalizmus⁷

2.1. Módszertani paradigma I: Történeti materializmus

A polgári szociológia egyik legfontosabb alapító okiratát, *A protestáns etika és kapitalizmus szellemét* (Weber 1923 [1905]) szokás úgy interpretálni, mint a történeti materialista álláspontra vagy marxi ökonomizmusra adott szociológiai válasz vagy vitairat (vö. Takó 2018) – noha különböző forrásokból tudjuk, hogy Weber nagyra tartotta Marx intellektuális teljesítményét (Szelényi 2014: 1402). A francia szociológia szellemi előfutára, Comte (2015 [1830–1842]) – nem csak Marxtól, de a német szociológiától is idegen módon – az átfogó történelem-magyarzatokkal – Hegellel – szemben jelölte ki a (pozitivist) szociológia jövőjét. Így amellet, hogy a német szociológia folyamatos szellemi kapcsolatban maradt a marxizmussal – legalábbis az 1980-as évekig (Berger 2008; Vester 2008 [1998]) – a szociológusok sokszor a „marxi ökonomizmus”, illetve a történeti materializmus alternatívájaként tekintettek a szociológiára (Isd. Giddens 1981). Jellemzően még azok a szociológusok is a történeti materializmussal szemben határozták meg magukat, akik egyébként jelentősen inspirálódtak a marxi ideológiakritikából (pl. Mannheim 1996 [1929]; Bourdieu 1987 [1979]).

A „nyugati” marxizmuson belül az a tapasztalat, hogy a kapitalizmus 20. századi válságtendenciái nem vezettek forradalomhoz a „Nyugaton”, illetve, hogy az októberi forradalom a sztálini berendezkedéshez vezetett, az úgynevezett alap-felépítménymodell újraértelmezésére, felülbírálatára vagy kiegészítésére készítette a marxista, neomarxista, poszt-marxista és „polgári-marxista” szerzőket. E szerzők számos fogalmat alkottak, hogy a tágabb társadalmi viszonyrendszer és a szűkebb társas interakciók, a kultúra, az identifikáció, a szubjektíváció, tudattalan és az én-fejlődés közti kapcsolatot megragadják, részben azért, hogy ezeken a szinteken magyarázzák, hogy a kapitalizmus válságtendenciái miért nem vezettek forradalomhoz, tehát, hogy hogyan termelődik újra a *nem-forradalmi szubjektum*. Ilyen fogalmak például a hegemonia (Gramsci 2000 [1929–1935]), ideológia (Althusser 1976), diskurzus (Foucault 1991 [1970]), reprezentáció (Lyotard 2011 [1971]), társadalmi karakter (Fromm 1993 [1941]), represszív deszublímáció (Marcuse 1990 [1964]), kultúripar (Horkheimer és Adorno 1990 [1947]), spektakulum (Debord 2006 [1967]) vagy habitus (Bourdieu 1987 [1979]).

Az 1960-as évek neomarxista és posztmarxista (Kiss 2018; Therborn 2010 [2008]) Marx-reneszánszában fontos szerepet kapott Gramsci, a hegemoniafogalom és Gramsci Marx-

---

⁷ A fejezet bizonyos belátásait előzőleg publikáltam: Csányi 2020, 2023.

olvasatának újrafelfedezése (Kiss 2018: 229–241; Schering 2018: 37). E szerzők jellemzően Gramsci meglátásait, miszerint egy domináns társadalmi osztály vagy osztályfrakció hatalma fenntartásának egyik alapvető eszköze a kultúra, ideológia és viláértelmezések termelése, állítják szembe Marx olyan értelmezésével, mely szerint a kultúra, az ideológia és a világnézetek a gazdaságnak tükörszerű leképeződései, tehát, hogy a „lét [determinisztikusan] határozza meg a tudatot” vagy „az alap [determinisztikusan] határozza meg a felépítményt”. Ez a szembeállítás alapvető volt a kulturális marxizmus és a posztmarxizmus képviselőinek, hogy olyan elméletet és cselekvési tervet hozzanak létre, amelyben a kultúra, a politika, az ideológia vagy maga a tudat az osztályharcban önálló tétként jelenjen meg, ne csak mint a termelőerők és termelési módok dialektikájának eredője – noha maga Gramsci (2000 [1929–1935]: 189–221) is inkább Marx-értelmezésekkel, mintsem magával Marxszal polemizált.

E dolgozatban nem célozom széleskörűen áttekinteni a történeti materializmus körüli vitákat, hiszen az 1930-as évek olasz marxista gondolkodóinak (Gángó 2011) vagy a posztmarxistáknak (Kiss 2018) a történeti materializmussal kapcsolatos meglátásai önmagukban egy-egy önálló dolgozat terjedelmét tennék ki (ld. Földes 2018). Itt csak az eredeti marxi szövegeknek egy olyan értelmezése mellett érvelek, mely segíthet e dolgozat céljában. Érvélem szerint a történeti materializmus nem egy elmélet, sokkal inkább egy módszer, módszertan vagy leginkább egy módszertani paradigma, tehát az adatok rendezésének alapvető módja. Tehát ugyan Marxnál a történeti materializmus nem elválasztható az elméleti belátásaitól, a dialektikus materializmustól és a (korai) teleologikus történetfilozófiától, a dominánsideológia-elméletétől, a munkaérték-elmélettől vagy az elidegenedésemélettől, ugyanakkor a történeti materializmus önmagában *nem* elmélet. Ezáltal pedig nem lehet se determinisztikus, se indeterminisztikus, legfeljebb szelektív. Továbbá, ahogy e dolgozat egy későbbi részében kitérek rá, Gramsci saját történeti-politikai kontextusában született belátásai nem a történeti materializmus alternatívájaként, hanem annak alkalmazásaként születtek. Gramsci (2000 [1929–1935]: 190) maga is „marxista történeti módszertannak” nevezi saját történetimaterializmus-értelmezését. Gramscihoz hasonlóan Márkus György is az elemzés kiindulópontjaként – mondhatjuk, módszertani paradigmaként – értelmezi a történelmi materializmust: „A történelmi determinizmus marxi eszméjéből következik, hogy sem a történelem konkrét folyamata, sem az egyes korok reális fejlődéstendenciái nem érthetők meg valamiféle absztrakt formulából, hanem csakis az adott korok reális életviszonyainak, gazdasági-társadalmi feltételeinek és az ezekből kinövő tevékenységformáknak elemzésén keresztül” (Márkus 1971 [1966]: 101).

Azok a szerzők és értelmezők, akik amellet érvelnek, hogy a marxi életműben a gazdaság determinisztikusan határozza meg az élet összes többi szféráját, általában két szöveghelyet szoktak kiemelni (Földes 2018: 376–383). Egyrészt Marx egy bevezetőnek, összefoglalónak és talán figyelemfelkeltőnek szánt szövegét, az 1859-es *A politikai gazdaságtan bírálatához* előszavának egy részletét:

Életünk társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák *felelnek meg*. Az anyagi élet termelési módja *szabja meg* a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat *meghatározza*. [...] A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény. (Marx 1965 [1859]: 6–7, kiemelések tőlem)

Illetve *A német ideológiának* egy passzusát⁸:

Szöges ellentétben a német filozófiával, amely az égből száll le a földre, itt a földről szállunk fel az égbe. Az emberek agyában lévő ködképződmények is az ő anyagi, empirikusan megállapítható és anyagi előfeltételekhez kötött életfolyamatuk szükségszerű *párlatai*. Az erkölcs, a vallás, a metafizika és egyéb ideológia és nekik megfelelő tudatformák ilyenképpen nem tartják meg többé az önállóság látszatát [...] Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet *határozza meg* a tudatot. (Marx és Engels 1974 [1856]: 30, kiemelések tőlem)

Nem kétséges, hogy – legalábbis részben – a történeti materializmus determinisztikus elméletként való felfogása részint a „gazdaság” szó félreértelmezéséből ered. Ha a „gazdaság” szót az amerikai rendszerelmélet értelmében (Parsons 1991 [1951]) a társadalmi rendszer egyik alrendszerének tekintjük, akkor a fenti első idézetből valóban az következik, hogy a gazdasági alrendszer meghatározza a többi alrendszert. Ha még egyszer szemügyre vesszük Marx sokat idézett és bírált mondatát *A politikai gazdaságtan bírálatához*ból, láthatjuk, hogy nem ez a helyzet: a gazdasági alapot a termelési *viszonyok* összessége képezi és *társadalmi* létük az, amely tudatukat meghatározza. Itt a két kulcsmomentum a *viszony* és a *társadalmi lét*. A második idézet legfontosabb kifejezése – érvelésem szerint – az *önállóság látszatának* leleplezése. Ahogy Göran Therborn rámutat (2010 [2008]: 148), a marxizmus mindig egyszerre volt történeti társadalomtudomány, „mely a kapitalizmus működésére összpontosított, általánosabban véve a történelmi fejlődésre, amelyet »végső soron« a termelési mód és a termelési mód dinamikája határoz meg”, egyszerre volt a dialektika filozófiája és egyszerre volt „szocialista, munkásságorientált politizálási mód”. Marx és Engels célja nem egy olyan

---

⁸ Akkor is, ha maga a „történelmi materializmus” kifejezés a *Német ideológia* megírásának idejében még meg sem született.

társadalomtudomány létrehozása volt, amiben a gazdaság „független változóként” funkcionál, hanem a saját koruk uralkodó ideológiáinak leleplezése, annak megmutatása, hogy azok egy gazdasági viszonyrendszerbe ágyazódnak, társadalmuk ezáltal nem függetlenek a kizsákmányoló viszonyoktól, tehát az *önállóság látszatának leleplezése*. Ahogy Lukács György írja (1971 [1923]: 246): „Nem az ökonómiai motívum elsődlegessége a történelemmagyarázatban, hanem a totalitás nézőpontja különbözteti meg döntően a marxizmust a polgári tudománytól.” Lukács itt a dialektikus gondolkodásra hívja fel a figyelmet, melynek alapvető tárgya a rész és az egész egymásra hatása, konkrétan itt, hogy az ideológia sohasem leválasztható attól a társadalmi viszonyrendszertől, amelyben létrejött, hanem abból származik és arra is vonatkozik. Tehát az ideológia nem független, hanem kifejezi az uralkodó osztály érdekeit. Ebben az értelemben *párlat*, nem a gazdasági alrendszer tükörszerű, determinált reflexiója. Ahogy másutt Marx és Engels (1974 [1856]: 29) megfogalmazza: „Az eszméknek, képzeteknek, a tudatnak a termelése először is közvetlenül bele van szöve az emberek anyagi tevékenységébe és anyagi érintkezésébe, a valóságos élet nyelvébe”. Tehát ez a viszonyrendszer nem azonos a parsonsi gazdasággal, Marxnál a gazdaság és a társadalom egyazon viszonyrendszer két aspektusa: „A társadalom nem egyénekből áll, hanem az összegét fejezi ki azoknak a vonatkozásoknak, viszonyoknak, amelyekben ezek az egyének állnak egymással” (Marx 1972 [1858]: 168). Mely annyiban mindig gazdasági – és a történeti materializmus egyik alapvetése – hogy minden társadalmi viszonyrendszer alapvető működési módja önmaga reprodukciója, azáltal, hogy a viszonyrendszer uralkodó pozíciójában lévők fenntartják a *status quót*. Tehát a marxi értelemben vett „gazdaság” – eltérően a polgári szociológia szűk gazdaságfogalmától – két egymástól el nem választható dolognak a termelése és újratermelése, egyrészt az életnek (testeknek, sejteknek), másrészt a viszonyoknak. Ezáltal e dolgozat fejezeteiben abból indulok ki, hogy a történeti materializmus egy olyan módszertani paradigma, mely két alapvető kategória köré épül, mely kategóriák a *test* (a valóságos élet) és a *viszony* (társadalmi lét) és amelynek célja a *leleplezés*. Engels maga – már Marx halála után – így próbálta tisztázni a történeti materializmus lényegét:

Materialista történelemfelfogás szerint a történelemben a *végső fokon* meghatározó mozzanat a való élet termelése és újratermelése. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk soha. Ha pedig úgy forgatja ki ezt valaki, hogy a gazdasági mozzanat az *egyetlen* meghatározó elem, akkor ezt a tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja. [...] [A] felnémet hangeltolódás eredetét, mely a földrajzi, a Szudétáktól a Taunusig terjedő hegylánc alkotta válaszfalat valósággal Németországot kettészakító repedéssé tágította, bajosan magyarázhatja valaki gazdasági okokkal anélkül, hogy nevetségessé ne tenné magát. (Engels 1975 [1890]: 453–453, kiemelések az eredetiben)

Márkus György pedig így foglalja össze a történeti materializmus alapvető értelmét:

Az emberi történelem egysége tehát a legszorosabban összefügg Marx történelmi determinizmusával, ez utóbbin alapul, mivel maga ez az egység nem jelent mást, mint a történelmi folyamat *belső* determináltságát, azaz azt a tényt, hogy a társadalmi élet változásai magának a társadalomnak *belső* dinamikájából, mint *önmozgás* érthetők meg. [...] a történelmi determinizmus marxi gondolata nem jelenti a társadalmi tevékenység mechanikus függését a készen talált – a korábbi nemzedékek munkájával kialakított – külső, anyagi feltételektől, tehát nem jelenti a történelmi összefolyamat minden emberi aktivitástól független, fatalisztikus predetermináltságát. [...] az emberi nemzedékek számára mindig adva van egy, a készentalált feltételek által kialakított mozgástér, a fejlődési lehetőségek, alternatívák egy (az adott kortól függően szűkebb vagy tágabb) köre [...]. A jövő nincs készen adva valami-féle társadalmi determináció vagy teleológia eredményeként [...]. (Márkus 1971 [1966]: 96–97, kiemelések az eredetiben)

Tehát a történelmi materializmus nem egy elméleti keret, mely mindent a társadalom gazdasági alrendszerére vezet vissza, hanem egy módszertani paradigma, melynek alapvetése, hogy a vizsgálat tárgyát (társadalmi állapotokat, folyamatokat, termékeket) az élet (a testek, az emberi sejtek) újratermelését szolgáló viszonyrendszerbe beágyazva kell vizsgálni. Vagyis az „empirikus megfigyelés minden egyes esetben empirikusan és minden misztifikáció és spekuláció nélkül fel kell, hogy mutassa a társadalmi és politikai tagozódásnak a termeléssel [az élet termelésével és újratermelésével] való összefüggését” (Marx és Engels 1974 [1856]: 29). Ebből fakadóan a következő fejezetben az élő emberi test és a történelmi-társadalmi viszonyrendszer kapcsolatát vizsgálom meg.

2.2. Test és történelem

Marx és Engels *A német ideológia* sokszor idézett elején (1974 [1856]: 19–62) a történelmi materializmust – Feuerbach mellett – a német „ifjúhegeliánus” filozófusokhoz képest pozicionálják. Azt vetik a szemükre, hogy nem ismerik fel a történelem *valóságos előfeltételeit* (23), melyek közül a legalapvetőbb az eleven emberi lények létezése. Lényeges, hogy itt a *létezés* nem metafizikai vagy ontológiai kategóriát jelöl, hanem azt a tényt, hogy a „történelemcsináláshoz” az embereknek legelőször is nem szabad meghalniuk – legalábbis mielőtt „történelemet csinálnának”. Ki kell, hogy legyenek elégtve azok a – biológiailag meghatározott – szükségleteik, melyek az életben maradáshoz, az intragenerációs reprodukcióhoz szükségesek. Vagyis „[a]z első megállapítható tényállás [az emberek] testi szervezete és az általuk adott viszonyuk a rajtuk kívüli természethez” (23–24). Illetve, az embereknek „hogy »történelmet csinálhassanak«, meg kell élniök. Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükséges” (36). Amikor tehát Marx és Engels ezekre a szükségletekre utal, mint étkezés, ivás, lakhatás, ruházat „és még egy és más”, akkor arra vonatkoznak, hogy az embernek bizonyos mennyiségű kalóriára van szüksége a sejteinek reprodukciójára, bizonyos mennyiségű folyadékra a kiszáradás

megakadályozására és egy menedékre, hogy testhőmérséklete az optimális meglehetősen szűk tartományban maradjon. A „még egy és más” részbe belefoglalhatók azok ugyanolyan nyilvánvaló testi szükségletek, mint a bizonyos mennyiségű oxigén, a pihenés és alvás. Ilyen módon nézve a testi szükségletek összessége egy alapvető „határkonceptió”, ami a lehetséges emberi viszonyrendszerek⁹ egy korlátját képviseli (Fracchia 2005: 50–51). Ugyanakkor nemcsak arról van szó, hogy az emberi szükségletek behatárolják a társadalmi-munkamegosztási viszonyok lehetséges módjait, hanem eleve az emberi test biofizikai materialitása teszi szükségessé a termelést, hogy az megalapozza az emberi élet reprodukcióját (Bruff 2013: 67). Ha az eleven emberi lények termeléséhez és testük (sejtjeik) napi újratermeléséhez nem lenne szükség termelőeszközök és javak termelésére, az emberi történelem, tehát a termelési viszonyok története sosem történt volna meg, vagy legalábbis az emberi történelem valami egészen mást jelentene. Vagyis: „Az embereknek azért van történetük, mert életüket *termelniük* kell, és pedig *meghatározott* módon: ez fizikai szervezetük által adott” (Marx és Engels 1974 [1856]: 38, széljegyzet, kiemelések az eredetiben). Az ember testi szükségleteinek kielégítése az az állandó alap, „amelynek tetején minden változás megtörténik: az emberi történelem transzhistorikus alapja” (Orzeck 2007: 508). Összességében tehát a „marxi alap” az a viszonyrendszer, ahogy az emberek a létfenntartási eszközeiket termelik, eleve egy bizonyos szintig meghatározott a test transzhistorikus biológiai szükségletei által. A létfenntartási eszközök és termelésüknek módja csak egy bizonyos tartományon belül lehet történetileg változó.

Ugyanakkor ehhez kapcsolódóan hangsúlyozni kell, hogy az emberi test jellemzői nemcsak korlátként, hanem potenciálként is alapjául szolgálnak a különböző viszonyrendszereknek (illetve termelési módoknak). Ahogy Márkus György írja Marxról:

Marx ember-felfogására igen jellemző, hogy a szükségleteket és a képességeket nem választja el mereven egymástól, hanem mint a tevékeny, konkrét individuum egymást kölcsönösen feltételező meghatározásait tárgyalja. A Gazdasági-filozófiai kéziratokban gyakran egy terminust (Wesenskräfte – lényegi erők) használ mindkettő jelölésére. Az ember tevékeny lény, azaz szükségleteit csak meghatározott képességek kifejlesztése révén tudja kielégíteni, s már kialakult képességeinek reális aktivitásra való átváltoztatása sajátos szükségletként jelenik meg számára. (Márkus 1971 [1966]: 28, lábjegyzet)

Tehát, mint „minden más fajnak, az embernek is vannak bizonyos, a biológiában gyökeredző anatómiai és pszichológiai tulajdonságai, melyek egyszerre jelentenek lehetőséget és korlátozást számukra” (Lewontin és Levins 1997: 89). A felegyenesedett járás, a környezet manipulálására jól alkalmazható, visszafelé görbülő hüvelykujjal ellátott kézszerkezet, az

---

⁹ Valójában mind a termelési módoknak, mind a termelési erőknek a korlátját képviseli.

összetett hangképzésére alkalmas torok, összetett izomzattal ellátott arcszerkezet és a nagy agyszerkezet az emberi történelem előfeltételei és potenciáljai (Bates 2015: 139).¹⁰ Bruff (2013: 79) úgy fogalmaz, hogy a társadalmi gyakorlatok a *test generatív potenciáljai* által jöhetnek létre. Ezek a testi korlátok, például, hogy az ember csak egy meghatározott tartományban képes látni vagy hallani, vagy egy meghatározott súlyt képes megemelni, készen kapott feltételek, de ugyanakkor nemcsak passzív korlátok, hanem az emberi kultúrák konstitutív határai, melyek lehetővé teszik a különböző kultúrákat, viszonyokat, munkamegosztási formákat (Fracchia 2005: 52). A tény, hogy egy ember csak egy meghatározott súlytartományba eső tárgyat képes felemelni, vagy csak egy bizonyos távolságba képes látni, már magában foglalja, hogy egy meghatározott mértékű súlyt *képes* felemelni és egy meghatározott távolságba *képes* ellátni. Az emberi szükségletek kielégíthetőségének véges tartománya relatív szélességet is jelent, az ember például sok más emlősállatnál több típusú élelmet képes elfogyasztani és felhasználni. Továbbá a szükségletek kielégítésével járó nagyfokú örömrész is az emberi agy és ideghálózat által lehetséges. E kettősséget Marx is hangsúlyozta:

Az ember közvetlenül természeti lény. Mint természeti lény és mint eleven természeti lény egyrészt fel van ruházva természetes erőkkel, életerőkkel, tevékeny természeti lény; ezek az erők benne adottságokként és képességekként, ösztönökként existálnak; másrészt mint természetes, testi, érzéki, tárgyi lény szenvedő, megszabott és korlátozott lény, amilyen az állat meg a növény is, azaz ösztöneinek tárgyai rajta kívül, tőle független tárgyakként existálnak, de e tárgyak az ő szükségletének tárgyai, lényegi erőinek tevékenykedéséhez és igazolásához nélkülözhetetlen, lényegi tárgyak. (Marx 1977 [1844/1932]: 84, kiemelések az eredetiben)

Így Engels (1975 [1890]: 453) sokat idézett kijelentését olvasva, hogy „[t]örténelmünket magunk csináljuk de [...] nagyon meghatározott előfeltételek és körülmények között”, a testre is kell gondolnunk mint a *csinált* történelem legalapvetőbb előfeltétele és adottsága. Hasonlóan Marx (1977 [1852]: 105) megfogalmazását olvasva, hogy: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára” – arra is kell gondolnunk, hogy nem csak a *holt nemzedékek hagyománya nehezedik lidércnyomásként az élők agyára*, hanem magát az emberi agyat is többé-kevésbé készen találják, akárcsak a kezét, a száját és a nemi szervet. A megörökölt, történetileg kialakult társadalmi feltételeket, tehát a megkövült emberi viszonyokba ágyazott

---

¹⁰ Noha ezek maguk is egy nagyobb léptékű történelmi folyamat, az evolúció eredményei. Ahogy Engels (1952 [1872–1882]: 181) megfogalmazza: „Ilymódon a kéz nemcsak szerve a munkának, hanem *annak terméke* is” (kiemelés az eredetiben). Ugyanakkor az evolúciós lépték olyan nagy, hogy szociológiailag az emberi test e tulajdonságait, például a visszafelé görbülő hüvelykujjat itt transzhistorikusként értelmezhetjük.

cselekvéseket, a társadalomstruktúrát megelőzik és behatárolják az emberi testből származó korlátok és generatív potenciálok.

Ugyanakkor a testtel foglalkozó kritikai elméletek azt is hangsúlyozzák, hogy a konkrét történetileg létező testek történeti-társadalmi *termékek*. A kapitalizmus kialakulása és állandósulása olyan transzhistorikus emberi (testi) igényeken alapszik, amelyeket ki kell elégíteni a túléléshez, és ennek mindennapi megnyilvánulása az a kényszer, hogy az embereknek kapitalista körülmények között a munkaerejüket (generatív testi potenciáljukat a környezetük formálására) a munkaerőpiacon kell eladniuk. Ezáltal egy ember hasznosíthatósága a kapitalista tőkefelhalmozásban arra redukálódik, hogy képes legyen értéktöbbletet előállítani. Ugyanakkor a munkamegosztás miatt „míg egyes feladatokhoz elegendő a »kiképzett gorilla«, másokhoz kreatív, felelős munkavállalókra van szükség” (Harvey 1998: 406). Ahogy Marx fogalmaz, a gyári munka „[a] munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét meglegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és képességek egész világát elnyomja benne, mint ahogy a La Plata államokban csak azért vágják le az egész állatot, hogy bőrét vagy faggyúját megszerezzék” (Marx 1955 [1867]: 338). A test „új emberi lényegi erőket, tulajdonságokat és képességeket sajátít el” (Márkus 1971 [1966]: 18), de más tulajdonságai, erői és képességei elsorvadhatnak vagy sérülhetnek – akár az életre való képessége is. „Egy szénbányász, mikor átalakítja a környezetet, tevékenységével speciális izomzatot fejleszt, de ugyanakkor lehetséges, hogy kóros tüdőállapotot is. Egy mérnök vagy tudós pedig, aki szellemi munkát végez, idővel emésztési nehézségekkel és derékfájdalommal nézhet szembe” (Venables 1945: 49). Tehát a munka mint a környezettel való értéktermelő kölcsönhatás nemcsak a környezetben hoz létre változást, hanem a kölcsönhatás másik oldalán, az emberi testben is.

A vég nélküli munkagyötrelem nyomorult egyhangúsága, ugyanannak a mechanikus műveletnek szüntelen ismétlése; Sziszyphosz kínjához hasonló a munka terhe, akár a szikla, mindig újra visszazúdul az elcsigázott munkásra. A gépi munka – miközben az idegrendszer a legsúlyosabban megtámadja – elnyomja az izmok sokoldalú játékát, és minden szabad testi és szellemi tevékenységet konfiskál. (Marx 1955 [1867]: 394, hivatkozva Engels 1954 [1845]: 217–216)

A kapitalizmus annak a története is, hogyan alakultak ki új, kreatív lehetőségek és módszerek arra, ahogy az emberi test felhasználható legyen a „munkaképesség hordozójaként” (Harvey 1998: 406). Az új munkaformák pedig megváltoztatják a testet (Dickens 2001), bizonyos izmait felfejlesztik, míg más izmokat hagynak elsatnyulni, tűrőképességének kitolják határait és letörölhetetlen nyomokat hagynak a testen és annak belső struktúrájában. Ahogy Pierre Bourdieu megfogalmazza: „A testi vonások (...) eloszlása egyrészt az élelmiszerekkel

kapcsolatos preferenciákon keresztül határozódik meg, melyek túlmutatnak keletkezésük társadalmi feltételein (...), másrészt e preferenciákkal összefüggésben azon módozat révén, ahogyan egyesek testüket a munkában vagy szabadidejükben használják” (Bourdieu 2010 [1979]: 67). Illetve, „a test még a maga látszólag leginkább természettől adott mivoltában, vagyis látható alakjának dimenzióiban (mint például magasság, súly, testméret) is *társadalmi termék*” (Bourdieu 1978 [1971]: 152, kiemelés az eredetiben). Továbbá,

azt is, ami a testben látszatra természetesebb már nem is lehetne (kiterjedése, mérete, súlya, izomzata stb.), a társadalom termeli, függvénye a társadalom termelési viszonyainak, melyek többféle áttételen keresztül érvényesülnek. Ilyenek a munkakörülmények (ezekből következnek a foglalkozási ártalmak, deformálódások) vagy a táplálkozás. (Bourdieu [1998] 2000: 72)

A test és a történelem viszonya tehát dialektikus. A termelési módok alapvető funkciója a testek reprodukciója és társadalom („történelem”) csak akkor lehetséges, ha a testek transzhistorikus működési módja fennmarad, tehát a testek intra- és intergenerációsan reprodukálódnak (Harvey 1998: 403) – legalábbis elégséges számban. A társadalmat munkára fogott testek csinálják, és a társadalmi munka által reprodukálódnak a testek. Így a testek alapvető transzhistorikus adottságai (szükségletek, korlátok, potenciálok) pozitív és negatív értelemben is hatnak a társadalmak minőségére. A társadalom minősége pedig formálja, alakítja, *strukturálja* a testeket. A testek transzhistorikus szükségletei teszik szükségessé és lehetségessé a társadalmi folyamatokat, a testek integrálódnak a társadalmi folyamatokba és a társadalmi folyamatok bevéssznek a testbe, a bevésszés pedig tovább mélyíti a testek integrációját – vagy épp ellehetetleníti azt. *Speciális izomzatot fejleszt, de ugyanakkor lehetséges, hogy kóros tüdőállapotot is.*

David Harvey (1998: 403) is úgy fogalmaz, hogy a test *befejezetlen projekt*, de nem végtelenül alakítható. Mannheim Károly (2000 [1928]) például arra mutatott rá, hogy az ember átlagos élettartama, „szervezetünk szükségszerű korrelátuma” (202), eme „organikus korlátozottság” (203) vagy „biológiai tény” (203) meghatározza az emberi történelmet, illetve a „tudományos haladás ütemét” (202). Bár Mannheimnek minden bizonnyal igaza volt, azóta, hogy e sorokat megírta, a születéskor várható átlagos élettartam például jó húsz évvel lett magasabb Magyarországon. Protsiv és munkatársai (2020) például nemrégiben kimutatták, hogy az Egyesült Államokban a férfiak átlagos testhőmérséklete a 19. század óta 0,6°C-kal csökkent a munkakörülmények és a fogyasztási lehetőségek és szokások változásának köszönhetően. A test olyan jellemzői is, amik transzhistorikusnak tűnnek, társadalmi termékek. Ugyanakkor Protsiv és társai arra is felhívják a figyelmet, hogy az átlagos testhőmérséklet

valószínűtlen, hogy bármikor 36°C alá csökkenne az emberi anyagcsere állandó jellemzői miatt. Igaz tehát a test transzhistorikus anyagsága, történeti előfeltétel jellege, és igaz az is, hogy a legállandóbb tulajdonságai is, melyek örökkévalónak tűnnek, társadalmi-történelmi változók.

A társadalmi viszonyok szinte minden tekintetben alapvetően befolyásolják testünk fejlődését, méretét és alakját, valamint a látás, hallás, érintés, érzés és gondolkodás szempontjából, ám a testet nem lehet ezekből a társadalmi viszonyokból egyszerűen „megmagyarázni”. Az emberi testek felveszik a társadalom hatásait és átalakulnak a társadalomban való élés eredményeként, ám a testek akkor is anyagi, fizikai és biológiai egységek. (Shilling 2002 [1993]: 10)

Vannak a testnek belső, „természetes” törvényei. Ugyanakkor a test visszatükrözi az objektív struktúrákat és sokszor pszichoszomatikusan a struktúrák szubjektívációját is megjeleníti. A szükségletek és a társadalmilag konstruált vágyak közötti kapcsolat komplex: az „ösztönök” és a belsővé tett kultúra („felettes én”) összeszővődnek. Például az éhséget csillapítani tudó, de az étkezésre vonatkozó kulturális szabályok miatt undorítónak tartott anyag kizárólagos elérhetősége olyan helyzetet eredményezhet, hogy az éhezõ nem eszik, akármennyire kínozza is az éhség. Ebben megérezhetjük a kultúra hatalmát az emberi test felett, de a kizárólagosan rendelkezésre álló étel kulturális tabu miatt történõ elutasítása a transzhistorikus testi logika végsõ győzelméhez vezet – a halálhoz (Fracchia 2005: 51).

2.3. Szükséglet és történelem

Hogy a szükséglet absztrakció, Marx számára is világos volt – habár, ahogy Heller Ágnes (1978 [1974]: 23) rámutat a *The Theory of Need in Marx* című monográfiájában, Marx sehol nem definiálja a szükséglet fogalmát. A kalória nem létező tárgy: ugyan a test kalóriaigénye húsbavágó testi valóság, de kalória mint olyan nem létezik, csak tej, kenyér és hús, illetve még pontosabban egy adott bögre tej, adott karéj kenyér vagy adott szelet hús – melyek kapitalista körülmények között jellemzően áruformát öltenek. Marx maga is így definiálja az áru fogalmát:

Az áru mindenekelőtt külső tárgy, dolog, amely tulajdonságainál fogva *valamilyen emberi szükségletet elégít ki*. E szükségletek természete, hogy például a gyomorból vagy a képzeletből fakadnak-e, mit sem változtat a lényegen. Arról sincs itt szó, hogyan elégíti ki ez a dolog az ember szükségletét, közvetlenül mint létfenntartási eszköz, azaz mint élvezeti tárgy, vagy pedig kerülőúton, mint termelési eszköz. (Marx 1955 [1867]: 43, kiemelés tőlem)

Egészen pontosan Marx itt arra gondol, hogy a szükségletkielégítő képesség adja egy jószágnak a használati értékét, és a használati érték miatt lehet egy árunak csereértéke a piacon – noha magát a csereértéket az áru elkészítéséhez felhasznált (társadalmi) munkaerő határozza meg. Ahogy Márkus György interpretálja Marxot: „A munka mindenekelőtt olyan tevékenység,

amely *nem közvetlenül*, hanem csak *közvetítéseken keresztül irányul a szükségletek kielégítésére* (Márkus 1971 [1966]: 12–13, kiemelések az eredetiben).¹¹ Ugyanakkor többről van szó, mint hogy az ember a munka közvetítésével elégíti ki szükségleteket. A szükségletek kielégítésének közvetett módja és történelmi társadalmi meghatározottsága is világos Marx számára, de ami még ennél is fontosabb, hogy a szükségletek kielégítésére létrehozott javak termelése és az új szükségletek „megteremtése” között dialektikus viszonyt ír le: „A második az, hogy maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerszáma új szükségletekhez vezet – és új szükségleteknek ez a megteremtése az első történelmi tett” (Marx és Engels 1974 [1856]: 37). Márkus György interpretációja:

Az emberi tevékenység bármely egyedi aktusa feltételezi valamely, a tevékenységet meghatározó *szükségletnek* előzetes létezését. Az ösztörténelmi folyamatban e viszony azonban megfordított. Természetszerűleg az ember őseredeti, biológiai szükségletei szolgálnak a termelés első történelmi kiindulópontjául és előfeltételül is. Azonban a társadalmi munkatevékenység a maga történelmi folyamatában nem fogható fel az örök, változatlan természeti szükségletek kielégítésére irányuló aktivitásnak. Azok a szükségletek, amelyek a termelést valóban determinálják, nem ezek a maguk természeti nyersségében vett szükségletek – az előbbieket éppen a termelés hozta létre. (Márkus 1971 [1966]: 20–21, kiemelések az eredetiben)

Továbbá Marx mellett érvel, hogy a társadalmi munkamegosztás miatt a szükségletek nem csak történelmi, hanem társadalmilag megosztottak is. Ugyanakkor ennek a megosztottságnak a konceptualizálása figyelmet érdemel. Marx a „*Grundrissében*” (*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*) (1972 [1857–1858/1939]) bizonyos helyeken megkülönbözteti az úgynevezett *szükséges szükségleteket* és a *luxust*. De ez a megkülönböztetés teljesen történelmi-társadalmi, mondhatni „szociál-konstruktivista”, nem pedig szubsztantív, tehát a *társadalmi mérce* (mondhatjuk, hogy az uralkodó ideológia) alapján dől el, hogy mi számít éppen *szükséges* (elengedhetetlen) *szükségletnek* és mi „*luxusnak*”.

A luxus ellentéte a természetileg szükségesnek. Szükséges szükségletek annak az egyénnek a szükségletei, amely maga is természeti szubjektummá van redukálva. Az ipar fejlődése megszünteti ezt a természeti szükségességet, akárcsak azt a luxust – a polgári társadalomban persze csak ellentétesen, azáltal, hogy ő maga megintcsak meghatározott társadalmi mércét tételez mint a szükségeset szemben a luxussal. (Marx 1972 [1857–1858/1939]: 12)

Majd’ 10 évvel később Marx a *Tőkében* (1955 [1867]) *természetes* és *elengedhetetlen* szükséglet kifejezéseket használja:

Maguk a természetes szükségletek, például a táplálkozás, a ruházkodás, a fűtés, a lakás stb., az egyes országok éghajlati és egyéb természeti sajátosságai szerint különbözők. Másrészt az úgynevezett

---

¹¹ E Márkus-idézethez még visszatérek később.

elengedhetetlen szükségletek terjedelme, valamint kielégítésük módja maga is történelmi termék, s ezért nagy részben függ az ország kultúrfokától, többek között lényegesen attól is, hogy milyen feltételek között, tehát milyen szokásokkal és életigényekkel alakult ki a szabad munkások osztálya. (Marx 1955 [1867]: 162)

Itt nem egészen egyértelmű, hogy Marx a természetes és az elengedhetetlen szükségleteket szinonimaként használja-e, és hogy azok szubsztanciálisan természetesek-e, vagy ugyanúgy egy társadalmi distinkció értelmében, meghatározódik, hogy mi számít „természetes” szükségletnek és mi „luxusnak”. Amennyiben szubsztantívan értelmezendő, érthető, hogy a természetes szükségletek kielégítésének módja is társadalmi-történeti termék, de mitől természetes egy szükséglet, ha *terjedelme* változó? Azt jelenti ez, hogy az emberi test kalóriaigénye változó? Közelebb kerülhetünk *A tőke* egy megelőző bekezdése alapján:

Termelése tehát feltételezi az egyén létezését. Minthogy az egyén létezése adott, a munkaerő termelése magának az egyénnek az újratermelése, vagyis fenntartása. A maga fenntartásához az élő egyénnek a létfenntartási eszközök bizonyos összegére van szüksége. A munkaerő termeléséhez szükséges munkaidő tehát feloldódik az e létfenntartási eszközök termeléséhez szükséges munkaidőben, vagyis a munkaerő értéke a tulajdonosa fenntartásához szükséges létfenntartási eszközök értéke. (Marx 1955 [1867]: 161–162)

Itt visszatérhetünk oda, hogy a történelemcsinálás legelső feltétele az eleven emberi lények létezése, akiknek az életben maradásához szükséges szükségleteik ki kell, hogy legyenek elégítve, tehát, az kell, hogy az eleven emberi lények ne haljanak meg – legalábbis mielőtt történelmet csinálnak. Ezáltal azt mondhatnánk, hogy a természetes szükséglet a „legelső határ” (Heller 1978 [1974]: 24), ami az eleven emberi lény pusztá túléléshez szükséges szükségleteinek összessége – adott esetben beleértve gyermekei túlélését is. Ez tehát – egyelőre tegyük fel – „alulról” meghatározza a bért, a munkanap hosszát és a munkakörülményeket a termelőerőktől és a termelési módtól függetlenül, abban az értelemben, hogy bizonyos mennyiségű kalória és alvás nélkül, illetve bizonyosnál rosszabb munkakörülmények között a munkás munkaképtelenné válik vagy meghal, és ezáltal megszűnik a tőkefelhalmozás alapját képező tőke-munka viszony. De ha a legelső történelmi tett a „szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítását, magának az anyagi életnek a termelése” (Marx és Engels 1974 [1856]: 36), akkor fel kell tenni a kérdést, hogy a pusztá túléléshez szükséges szükségletek (kalória, hőmérséklet, víz „és még egy és más”) legelső „természetes” határa ott van, ahol a szükségletek kielégítésének hiánya az azonnali halálhoz és így a termelés (munka, illetve „történelemcsinálás”) befejezéséhez vezet. A túl hidegben hosszú távon végzett munka tüdőgyulladásához vezethet, a kevés kalóriabevitel elgyengüléshez, munkaképtelenséghez, talán halálhoz vezethet, sőt a kevés C-vitamin *hosszú távon* (bármit is jelentsen ez...) skorbutoz, ami szintén halálos lehet. Tehát bizonyos szükségletek kielégítésének hiánya megrövidítheti az

emberi életet, hosszú vagy rövid távon bizonyos szükségletek hiánya bizonyos történeti-társadalmi körülmények között halálos lehet, mások között nem. Mondhatjuk persze, hogy az oxigéntől való megfosztottság a történeti-társadalmi körülményektől függetlenül pár percen belül halálhoz vezet, de a „természetes” és a „társadalmi” szükségletek szétválasztása még analitikus értelemben sem tűnik értelmesnek.

Marx *A tőkében* (Marx 1955 [1867]: 216–220) a bérmunkás munkanapját analitikusan két részre osztja. A bérmunkás a nap egyik részében megtermeli azt az értéket, ami a saját (és esetleg gyerekei) transzhistorikus testi szükségleteinek kielégítéséhez szükséges (élelem, lakhatás, ruházat), ezt nevezi Marx szükséges munkaidőnek, mely többé-kevésbé állandó időtartam, és ezt a megtermelt értéket a munkás megkapja munkabér formájában. A bérmunkás a nap második felében, ezt nevezi Marx többlet-munkaidőnek, úgynevezett többletmunkát végez, amikor értéktöbbletet termel. Értelemszerűen a tőkés haszna annál nagyobb, minél hosszabb ez az időtartam, és mivel a szükséges munkaidő időtartama többé-kevésbé állandó, így a tőkés haszna annál nagyobb, minél hosszabb a teljes munkaidő. Marx amellet érvel, hogy a munkaidőnek ugyanakkor van egy maximuma. E maximum két korlátból áll össze: a morálisból és a fizikaiból. A morális korlát a kulturális berendezkedésből fakad, arra vonatkozik, hogy mennyit „emberséges” dolgoztatni valakit egy adott társadalomban. A fizikai abból, hogy egy nap egy munkás csak meghatározott mennyiségű erőt tud kifejteni, illetve pihennie és táplálkoznia kell, hogy másnap megint ki tudja fejteni a meghatározott erőmennyiséget, tehát, hogy el tudja végezni a munkáját. Mivel a test életben maradásához szükséges javak (kalória, ruházat) mennyisége nem egy éles határvonal vagy egy pontos mennyiség, így a tőke legjövödelmezőbb stratégiája a kapitalizmus története során az volt, ha a munkás testét az „éppen-hogy” állapotban tartja. A test azon állapotai a legjövödelmezőbbek a tőke számára, amikor annyira fáradt, fázik vagy éhes, hogy még el tudja végezni a munkáját, vagy amik csak annyira vezetnek egészségkárosodáshoz és a munkaképesség romlásához, esetleg halálhoz, hogy hosszú távon megérje. Ez a határeseti állapot, amit a profitmaximalizálás okoz, a *megnyomorítás*, mely – sokszor letörölhetetlen – nyomokat hagy a testen, vagy akár meg is rövidíti az életet. Ehhez hasonlóan a biztonságos és egészséges munkakörülmények kialakítása és biztosítása a tőkésnek pénzbe kerül, mely csökkenti a profitot. Így a tőkés érdeke az annyira olcsó, de biztonságos és egészséges munkakörnyezet kialakítása, ami csak hosszú távon vagy kis eséllyel vezet a munkaképesség romlásához vagy megszűnéséhez. A csak hosszú idővel kialakuló sérv vagy kóros tüdőállapot, vagy a csak a minden tízezredik esetben megtörténő üzemi baleset olyan stratégia, mely a legprofitábilisabb a tőke számára. Ezért van,

hogy Marx közvetlen összefüggést feltételez a relatív értéktöbblet kinyerésének intenzitása és a kapitalista munkafolyamatban a testi deformációk növekvő aránya között (Fracchia 2008: 52).

Nemcsak arról van szó tehát, hogy a „természetes” szükségletek gátat szabnak a lehetséges gazdasági-társadalmi viszonyrendszereknek, hanem amellelt, hogy az emberi test materialitása teszi szükségessé magát a termelést (munkát, „történelemcsinálást”), a munka a történeti-társadalmi valóságban társadalmi szükségletek kielégítésére irányul társadalmi, tehát a kultúrának, termelési körülményeknek, társadalmi pozíciónak megfelelő módon. A természetes-társadalmi szükségletek kielégítésének lehetősége bizonyos rugalmasságot és felcserélhetőséget mutat, így „terjedelmük” változó lehet – noha csak egy bizonyos határig. Így a szükségletek ugyan magukba foglalnak egy „természetes” határt, de mindig adott gazdasági-társadalmi helyzetnek megfelelő módon, ennyiben *terjedelmük* változó a társadalmi viszonyok és az abban elfoglalt pozíció mentén.

Ilyen alapon akkor megkülönböztethetők-e olyan szükségletek, amelyek a „gyomorból és olyanok, amelyek képzeletből fakadnak”?

2.4. Vágy, fantázia, habitus és történelem

Amellelt fogok érvelni, hogy nem csak, hogy a „szükségletek természete, hogy például a gyomorból vagy a képzeletből fakadnak-e, mit sem változtat a lényegen” (Marx 1955 [1867]: 43), hanem a gyomorból és a képzeletből fakadó szükségletek megkülönböztetése nem is lehetséges. Ehhez a pszichoanalízis tárgykapcsolati iskolájához fordulhatunk először. Az, hogy az „ösztönök”¹² mennyiben tekinthetők „testi” és mennyiben „pszichológiai” fogalomnak Freud írásaiban, nem egységes, de a „késői” Freud fogalmilag elkötelezettnek tűnik amellelt, hogy az ösztön maga sosem lehet a tudat tárgya, csak *az, ami képviseli* (Segal 2008 [1973]: 18). Az ösztön ugyanúgy megfoghatatlan absztrakció, mint a például a kalóriaigény vagy maga a kalória. Az ösztön is csak annyiban lehet a tudat tárgya, mint a kalória – tehát mint egy tudományos absztrakció. A pszichoanalízis tárgykapcsolati iskolája a késői Freudhoz¹³ kapcsolódva (Klein 1940, 1975 [1955]; Fairbairn 1952) az ösztönkésztetéseknek olyan értelmezését dolgozta ki, mely szerint a belső tárgyak – az objektív tárgyak vagy személyek pszichés introjekciói – beépülnek magának a késztetésnek az élményébe és ezek a fantáziatárgyak képviselik az ösztönt a tudatban. A kalóriaszükséglet éhségérzetet és késztetést

---

¹² Freud a pszichoanalitikus metapszichológia kidolgozásál nem a német „Instinkt” szót használta, ami angolban az „instinct” szónak felel meg, és egy állatfajra jellemző öröklött viselkedésmintát jelöl, hanem német „Trieb” szót, melynek angol megfelelője a „drive”, és inkább valamiféle késztetésre utal, mely az egyedet valamilyen vágy kielégésére hajtja, de a pszichoanalízis magyar nyelvezetében az „ösztön” fordítás terjedt el.

¹³ Freud mellette a pszichoanalízis budapesti iskolájához.

indukál, és az éhségérzetet annak kielégítésének fantáziája kíséri. Tehát antropológiai lehetetlenség „csak úgy” szomjasnak lenni, a szomjúságérzet, amint tudatosul, már magába foglalja a víz- (sör-, kóla- stb.) ivás fantáziáját. „A szomjúság élményéhez még jóval az ivás előtt az kell, hogy valami bizonytalan és felsejlő alakban vágyakozni kezdjünk eme szomjúság tárgya után. A vágy tárgya benne rejlik magának a vágnak az élményében” (Mitchell és Black 2000 [1995]: 126). „Az ösztön működését a mentális életben az a fantázia fejezi ki és képviseli, amely az ösztönnel megfelelő tárggyal való kielégüléssel kapcsolatos” (Segal 2008 [1973]: 18). Ennél fogva a gyomorból és a képzeletből fakadó szükségletek elválasztása éppúgy értelmetlen, mint megkülönböztetni természetes és társadalmi szükségleteket, vagy szubsztanciálisan feltételezni a természetes szükséglet és a luxus kategóriákat.

Marx szövegei alapján azt mondhatjuk, hogy a szükségletek kielégítése mindig a társadalmi (termelési) pozícióhoz kötött, sőt, hogy mi számít az adott társadalomban szükségesnek és mi luxusnak, az *ideológiai* kérdés. E két elméleti keret – Marx és Engels, illetve a tárgykapcsolati pszichoanalízis – alapján azt mondhatjuk, hogy a vágy és a fantáziák társadalmi pozícióhoz kötöttek – habár itt újra hangsúlyozni kell a történeti materializmus determinista olvasatának helytelenségét, a fentiek egyáltalán nem jelentik, hogy a társadalmi pozíció determinisztikusan meghatározná a vágyakat és a fantáziákat, de az objektív lehetőségeken keresztül behatárolja és valószínűsíti azokat.

Többek között ezt fejezte ki Pierre Bourdieu francia szociológus is a *habitus* fogalmával – noha Bourdieu mind a történeti materializmusnak, mind a pszichoanalízisnek alternatívájaként tekintett saját munkásságára. Bourdieu értelmezésében az anyagi léhelyzetek által meghatározott tapasztalatok, például szükségletkielégítési tapasztalatok diszpozíciók tartós rendszerét hozzák létre az egyénben, azáltal, hogy a vágyak, fantáziák és kognitív sémák, amik körülveszik, felnőtté válásának folyamata közben belsővé válnak.¹⁴ Pszichoanalitikus szóhasználatnál mondhatnánk, hogy azok az objektív tárgyak, amikkel az egyén a szükségleteit elégíti ki, introjekcióval belső tárgyakká válnak és metaforikus és metonimikus kapcsolatba kerülnek más belső tárgyakkal, amik hosszú távon részben tudattalanul meghatározzák az egyén ízlését, vágyait, fantáziáit, szükségletkielégítési módjait.

A környezet egy sajátos típusát jelentő struktúrák (például egy osztály helyzetére jellemző anyagi létfeltételek), amelyek empirikusan, a társadalmilag strukturált környezettel összefüggő szabályszerűségek formájában ragadhatók meg, habitusokat, azaz diszpozíciók tartós rendszerét hozzák létre. (Bourdieu 2009 [1972]: 208)

---

¹⁴ Bourdieu életművének korai szakaszában a habitus fogalom inkább csak kognitív generatív sémák, illetve diszpozíciók rendszerére utal, majd az életmű későbbi szakaszában egyre inkább utal pszichoanalitikus értelemben vett tudattalan struktúrákra is. Lsd. erről Darmon, 2016; Fourny és Emery, 2000; Steinmetz 2014.

Az emberi test egyik potenciálja a fejlett és sűrű ideghálózat, illetve a fejlett agyszerkezet (továbbá fejlett ízérzőképesség, a testfelület érzékenysége, relatív éles látás és hallás stb.) által lehetséges a nagyfokú örömezés, ami a szükségletkielégítést kíséri. Például az „*ez az étel finom*” élmény megélését. A bizonyos társadalmi pozíciókra jellemző szükségletkielégítési módok „belsővé tett történelemként” vagy a külső körülmények internalizálásaként is működnek, abban az értelemben, ahogy például az éhségérzethez bizonyos ételekről szóló emlékek és ezáltal fantáziák kapcsolódnak, de ezzel összefüggésben úgy is, hogy kialakul egy részben kognitív, részben tudattalan séma arról is az egyénben, hogy melyik étel a *finom* az egyén számára.

[M]eghatározott típusú létfeltételekre jellemző – a családi viszonyok viszonylag önálló világára ránehezülő gazdasági és társadalmi szükségszerűségnek a családon belüli megnyilvánulásán keresztül (a tilalmak, gondok, erkölcsi tanítások, konfliktusok, ízlések) – olyan habitusstruktúrákat hoznak létre, amelyek minden későbbi tapasztalat észlelésének és értékelésének alapjaivá válnak. (Bourdieu 2009 [1972]: 212, kiemelés az eredetiben)

A kognitív és tudattalan sémák szintjén a finomra vonatkozó ítélet olyan tárgyhoz (vagy legalábbis ahhoz hasonlóhoz) kapcsolódik, ami már kiváltotta a szükségletkielégítéssel járó kellemes érzést vagy valamilyen tudatos vagy tudattalan módon kapcsolódik valamilyen kellemes emlékhez, vágyhoz, fantáziához, és belső tárgyként bevetődik, tehát a szükséglethez és az ösztönkésztetéshez kapcsolódik a róla szóló fantázia. Bizonyos értelemben a társadalmilag adott erénnyé kovácsolása pszichológiai folyamatként is értelmezhető, a szükségletkielégítéshez tudatos és tudattalan (részben) pozitív értékítéletek kapcsolódnak, ami összességében elviselhetőbbé teszi a saját pozíciót. Például a „finom” érzésén keresztül az egyén meg is szereti saját léthelyzetét, mivel az ízlés az adott materiális feltételek korlátai között alakul ki, tehát legalábbis részint megszereti a saját létfeltételeit. „Otthon érzi magát a világban, mert a világ is benne van, a habitus formájában, a szükségszerűségből fakadó erény, amely a szükségszerűség egyfajta »amor fati« szeretetét feltételezi” (Bourdieu 2000 [1997]: 143).

Bourdieu itt nemcsak a fogyasztás, szükségletkielégítés tárgyára, de módjára, illetve körülményeire is gondol. A vágyba, a fantáziákba és a kognitív sémákba épül és ezáltal testivé válik például az evésnek a módja is. Ahogy osztályozási kategóriák kapcsolódnak javakhoz (ételekhez, italokhoz stb.), úgy azok fogyasztásnak a módjához is (a habzsoláshoz, a „vedeléshez”, a csipegetéshez stb.). Mindazonáltal ahogy Marx rámutatott, adott társadalmi viszonyrendszer és termelési módon belül a szükségletkielégítések társadalmi (termelési)

pozícióhoz kötöttek. Így a szükségletkielégítés, illetve fogyasztás tárgyai, körülményei és módjai a fantázia, a kognitív sémák és a testi viselkedés szintjén leképezik a társadalmi különbségeket és társadalmi ellentéteket.

Abból adódóan, hogy a különböző léhelyzetek eltérő habitusokat hoznak létre, vagyis a generáló minták olyan rendszerét, amelyek a gyakorlatok legkülönbözőbb területeire kiterjesztve egyszerűen alkalmazhatók, azok a gyakorlatok, amelyeket a különféle habitusok létrehoznak, olyan tulajdonságok szisztematikus konfigurációiként tűnnek fel, amelyek a léhelyzetek szisztematikus konfigurációiban objektíve benne rejlő különbségeket a differenciális távolságok rendszerének formájában fejezik ki. E differenciális távolságok életstílusokként lépnek működésbe annak köszönhetően, hogy az ágensek, akik e rendszerek fontos vonásainak azonosításához, értelmezéséhez szükséges percepciós és értékítő sémák birtokában vannak, azokat felfogják. [...] Vagyis a léhelyzetet az határozza meg, amitől eltér, és különösen az, amivel szemben magát meghatározza: a társadalmi identitást az elkülönítés határozza és erősíti meg. Tehát a habitus beállítódásaiba óhatatlanul beleíródott a léhelyzetek rendszerének egész struktúrája abban, ahogyan e struktúra testet ölt egy a struktúrában belül meghatározott pozíciót elfoglaló léhelyzet tapasztalatában. (Bourdieu 2010 [1979]: 50–51)

Norbert Elias (1987 [1937–1938]), a pszichoanalízis elméleti apparátusára is támaszkodó szociológus Bourdieu-höz hasonlóan leírja, hogy az európai arisztokrácia etikettje, például az étkezésre vonatkozó szabályai, hogy szolgáltak a polgárságtól való identifikációs és szimbolikus elkülönülésre és hogy a feltörekvő polgárság hogy kezdte el lemásolni az arisztokrácia szokásait, hogy ezzel is segítse mobilitási törekvéseit, illetve az arisztokráciához való hasonlóságát. Ezután azok a szokások, melyeket a polgárság már sikeresen lemásolt, az arisztokrácia számára elvesztették megkülönböztető funkciójukat. „Korábban »finomnak« számító szokások bizonyos idő elteltével újból és újból »vulgáris« válnak” (Elias 1987 [1937–1938]: 771), „polgári szaguk lesz”. Ekkor az arisztokrácia kénytelen volt még kifinomultabb (nagy részt szükségletkielégítési) szokásokat kitalálni, hogy továbbra is elkülönüljön a polgárságtól. Hisz az „udvari arisztokrácia fő funkciója – a hatalmas központi uralkodó szempontjából – végtére is éppen az, hogy különbözzék, s hogy mint eltérő formáció, szociális ellensúly maradjon fenn a burzsoáziával szemben” (Elias 1987 [1937–1938]: 771).

Marx nagyon is tisztában volt azzal, hogy a társadalmi viszonyrendszer (és a termelési mód) nemcsak adva van a szubjektum számára, hanem konstituálja is a szubjektumot, tehát, hogy a termelés nemcsak árut hoz létre, hanem szükségletet, vágyat és habitust is.

Fogyasztás tárgy nélkül nem fogyasztás; tehát a termelés létrehozza erről az oldalról, termeli a fogyasztást. [...] A termelés azonban nemcsak a tárgyat hozza létre a fogyasztás számára. Megadja a fogyasztásnak meghatározottságát, jellegét, finishét is. Ahogy a fogyasztás adta meg a terméknek mint terméknek a finishét, ugyanúgy adja meg a termelés a fogyasztásnak a finishét. Először is a tárgy nem egyáltalában tárgy, hanem egy meghatározott tárgy, amelyet egy meghatározott módon kell elfogyasztani, s ezt a módot megint magának a termelésnek kell közvetítenie. Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel. Nemcsak a fogyasztás tárgyát, hanem a fogyasztás módját is termeli ezért a termelés, nemcsak objektíven, hanem szubjektíven is. *A termelés létrehozza tehát a fogyasztót.* [...] A termelés tehát nemcsak

tárgyat termel a szubjektum számára, *hanem szubjektumot is a tárgy számára*. A termelés ennél fogva termeli a fogyasztást, 1. azáltal, hogy létrehozza számára az anyagot; 2. azáltal, hogy meghatározza a fogyasztás módját; 3. azáltal, hogy az általa először tárgyként tételezett termékeket előállítja mint szükségletet a fogyasztóban. Megtermeli ennél fogva a fogyasztás tárgyát, a fogyasztás módját, a fogyasztás törekvését. Ugyanígy a fogyasztás megtermeli a termelő hajlamát, azáltal, hogy mint célt meghatározó szükséglet ösztökéli őt. (Marx 1972 [1857–1858/1939]: 19, kiemelések tőlem)

Illetve:

A termelés nemcsak anyagot szolgáltat a szükségletnek, hanem szükségletet is szolgáltat az anyagnak. Amikor a fogyasztás első természeti nyersségéből és közvetlenségéből kilép – és az ezen a fokon való vesztelés maga is még a természeti nyersségben megrekedő termelés eredménye volna –, őt magát is mint törekvést a tárgy közvetíti. A tárgy iránt érzett szükségletet a tárgy észlelése alkotta meg. A műtárgy – ugyanígy minden más termék – műértő és a szépség élvezésére képes közönséget alkot. A termelés tehát nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára. (Marx 1965 [1857]: 158)

Ugyanakkor mind Marx, mind Bourdieu kapcsán újra ki kell emelnünk a struktúrák internalizációja vagy szomatizációja mechanikus-determinisztikus felfogásának félrevezető voltát. Márkus György szemléletesen magyarázza Marxnak a kauzalitásra vagy szükségyszerűségekre építő értelmezésének félreértéseit. Lukács azt hangsúlyozza, a társadalmi determinizmus nem a szubjektum minőségeinek mechanikus-kauzális visszavezethetőségét jelenti adott társadalmi viszonyrendszerre, hanem azt, hogy a szubjektum, miközben aktívan alakítja ki magát, abból „dolgozik”, ami adott neki, tehát amit a mások munkája által történetileg és társadalmilag kialakulva adott számára:

[T]évedés lenne az individuum történelmi-társadalmi determináltságát úgy értelmezni, hogy bármely konkrét emberi egyéniség maradék nélkül felbontható és visszavezethető társadalmi (vagy társadalmi és biológiai) determinációk meghatározott sokaságára, felfogható mint ezek játékának mechanikai eredője. Az ember nem passzív szenvedője, viaszlenyomata anyagi-társadalmi környezetének. Mint fentebb hangsúlyoztuk, ezek csak úgy válnak individualitásának belső momentumaivá, hogy *elsajátítja* őket, azaz csak saját aktivitása, tevékenysége következtében. Közvetlenül elsősorban *ez az aktivitás* s ennek *társadalmi következményei* formálják és alakítják az egyént mint sajátos emberi individuumot. Bármely konkrét individuum számára a lehetséges magatartás- és aktivitásformák köre, ezek társadalmi konzekvenciáinak általános jellege többé vagy kevésbé szorosan, de az adott történelmi szituációval, osztályhelyezettel stb. együtt adva van. Épp ezért lehetséges individuumok nagy csoportjainak, pl. osztályoknak társadalmi magatartásformáit, történelmi lehetőségeit a maguk legfőbb tendenciáiban előrelátni. De semmiféle társadalmi környezetből, bármely részletességgel vizsgáljuk is, nem következik egy adott individuális cselekedet vagy jellem szükségyszerűsége. (Márkus 1971 [1966]: 40–41, kiemelések az eredetiben)

Ugyanakkor Bourdieu és a tárgykapcsolati iskola azt is hangsúlyozza, hogy a szubjektum képességeinek, magatartásformáinak, ízlésének, vágyainak alakítása ugyan – ahogy Márkus írja – aktív folyamat, de nem minden momentuma szándékolt és nem is minden momentuma tudatos. Ezért használja inkább a kognitív tanulási folyamatok helyett Bourdieu a *társadalmi viszonyok szomatizálása* kifejezést és ezért hangsúlyozza a tárgykapcsolati iskola a tudattalan

és a preverbális intrapszichés interakciók jelentőségét. Ahogy a tárgykapcsolati iskola képviselője, Chodorow megfogalmazza:

Az internalizáció nem azt jelenti, hogy a gyermek társas-társadalmi világában objektíven létező dolgok közvetlenül beíródnak a tudattalan én-egy-kapcsolat élménybe. A szociális tapasztalatok a gyermek biztonság-, tehetetlenség-, függőség-, szeretet-, konfliktus- és félelemérzéseitől függően különböző pszichológiai jelentéseket kapnak. Az internalizáció torzulásokat, védekező mechanizmusokat és transzformációkat foglal magába. Függ a kapcsolaton belüli affektusok minőségétől, a kapcsolat színterétől, attól a fiziológiai vagy erotikus színtértől, amelyben a kapcsolat zajlik, és a gyermek érési stádiumától. A legkorábbi internalizációk preverbálisak és nagyrészt szomatikus módon tapasztalhatók. Amikor ezek a legkorábbi önreprezentációk és tárgyreprezentációk felidéződnek, akkor nonverbális szinten és pszichoszomatikusan idéződnek fel. Az internalizációt a fantázia és a konfliktus közvetíti. (Chodorow 1978: 50)

A fentiekben tehát amellet érveltem, hogy sem a társadalmi és testi szükségletek, sem a szükséges és luxus szükségletek, sem a gyomorból és a pszichéből („képzeletből”) fakadó szükségletek megkülönböztetése nem indokolt, mert minden szükséglet a képzeleten, bizonyos fantáziákon keresztül tudatosul a szubjektum számára. Illetve, hogy a szükségletekhez és azok kielégítéséhez kapcsolódóan a társadalmi pozíció függvényében a diszpozíciók tartós rendszere kapcsolódik, tehát, hogy a fogyasztáson keresztül az árutermelés a fogyasztó szubjektumot is konstituálja a kognitív sémák, a tudatos, a tudattalan fantáziák és – visszautalva a testről szóló fejezetre – az árutermelési viszonyok szomatizációja révén. Részben követve Heller Ágnes érvelését, mivel Marx nem definiálta a szükséglet fogalmát, abból indultam ki, hogy Marx miként definiálja az árut. Emlékeztetőül: „Az áru mindenekelőtt külső tárgy, dolog, amely tulajdonságainál fogva valamilyen emberi szükségletet elégít ki” (Marx 1955 [1867]: 43). Így a következőkben azt vizsgálom meg, hogy csak javak (tehát használati értékkel bíró tárgyak, kapitalista körülmények között jellemzően: áruk) elégíthetnek-e ki szükségleteket és minden szükséglet kielégíthető-e javakkal.

2.5. Szükséglet túl a javakon és a *nem-termelő* munka koncepciója

Marx „*A tőke* 4. részében”¹⁵ Adam Smithre támaszkodva és helyenként Adam Smitht kritizálva megkülönböztet *termelő* és *nem-termelő* munkákat. A *termelő* és a *nem-termelő* munka alapvető különbsége, hogy értéktöbbletet termelnek-e a tőkés számára.

Termelő munka a tőkés termelés értelmében az a bérmunka, amely a tőke változó részére (a tőke munkabérré kiadott részére) cserélve nemcsak a tőke e részét (vagyis saját munkaképességének értékét) termeli újra, hanem ezenkívül értéktöbbletet termel a tőkésnek. Csak ez változtatja az árut vagy a pénzt tőkévé, termeli mint tőkét. Csak az a bérmunka termelő, amely tőkét termel. (...) Ha egy munkanap csak

---

¹⁵ Az *Értéktöbblet-elméletek* című könyvben, melyet Marx kéziratban maradt jegyzeteiből állítottak össze, lsd. erről Marx 1976 (1863): V–XI.

arra volna elegendő, hogy a munkást életben tartsa, azaz munkaképességét újratermelje, akkor, abszolút értelemben szólva, a munka termelő volna, mert újratermelő volna, azaz az általa elfogyasztott értékeket (amelyek egyenlők saját munkaképességének értékével) mindig pótolná. Ámde nem volna termelő tőkés értelemben, mert nem termelne értéktöbbletet. (Marx 1976 [1863]a: 117)

Tehát, ahogy azt Marx hangsúlyozza is, a termelő és a nem-termelő munka különbsége nem az, hogy olyan termékeket hoznak-e létre, melyek valamely emberi szükségletet elégítenek ki, tehát használati értékekkel bíró tárgyakat, javakat, még csak nem is, hogy árut termelnek, tehát csereértékkel bíró tárgyakat, hanem, hogy tőkés viszonyban hoznak létre csereértékkel bíró tárgyakat, tehát árukat. Az, aki saját szükségletei kielégítésére hoz létre tárgyakat, vagy aki ugyan piaci eladásra, de az árukért kapott pénzből csak reprodukálja azt a munkaerőt, mellyel az árukat létrehozta, a szó marxi értelmében *nem-termelő* munkás.

Önmagában véve ennek a termelő és nem-termelő munka közötti megkülönböztetésnek, mint mondtuk, semmi köze nincs sem a munka különös specialitásához, sem a különös használati értékhez, amelyben ez a specialitás megtestesül. Az egyik esetben a munka tőkével cserélődik ki, a másikban jövedelemmel. Az egyik esetben a munka tőkévé változik és profitot hoz létre a tőkésnek; a másik esetben a munka kiadás, azoknak a cikkeknek egyike, amelyekben a jövedelmet elfogyasztják. Például egy zongorakészítő munkása termelő munkás. Munkája nemcsak a munkabért pótolja, amelyet elfogyaszt, hanem a termék, a zongora, az áru, amelyet a zongorakészítő elad, a munkabér értékén felül értéktöbbletet foglal magában. Tegyük fel ellenben, hogy megveszek minden anyagot, ami egy zongorához szükséges (vagy felőlem lehetnek ezek magának a munkásnak a birtokában is), és ahelyett, hogy boltban venném a zongorát, otthonomban készíttetem el. Ekkor a zongorakészítő nem-termelő munkás, mert munkája közvetlenül a jövedelmemre cserélődik ki. (Marx 1976 [1863]a: 125)

Mindemellett Marx hangsúlyozza, hogy általában (tipikusan) a nem-termelő munkások nem hoznak létre árut. A 18. századi angol társadalom kontextusában a legtipikusabb nem-termelő munkások, akiket Marx meghatároz, a pap, a tanár és az orvos. Ezek a munkások nem termelnek árut, de szükségleteket elégítenek ki – még a pap vagy a művész is, hiszen amellet érveltem, hogy a gyomorból és a képzeletből származó szükségletek nem szétválaszthatók. Ugyanakkor hozzátehetjük a marxi logika mentén tovább haladva, hogy például a Marx korára nem jellemző, ám manapság igencsak elterjedt magánkórházakban dolgozó orvos például marxi értelemben termelő munkás, hiszen értéktöbbletet állít elő a tőkés számára. Ez Marxnál saját korának kontextusában így jelenik meg: „Például egy nyilvános szálloda szakácsai és pincérei termelő munkások, amennyiben munkájuk a szállodatulajdonos számára tőkévé változik. Ugyanezek a személyek mint házicselédék nemtermelő munkások, amennyiben szolgálatuk révén nem tőkét csinálók, hanem jövedelmet adok ki” (Marx 1976 [1863]a: 123). Ahogy fentebb *A tőkére* (Marx 1955 [1867]: 216–220) hivatkozva írtam, a termelő munkás úgy is meghatározható, hogy munkanapja analitikusan két részre osztható: arra a részre, míg saját munkaerejét reprodukálja (megtermeli saját bérének értékét) és arra, amíg értéktöbbletet termel

a tőkés számára. A magánkórházban dolgozó orvos vagy a (tőkés magántulajdonban lévő) szállodában dolgozó takarító tehát termelő munkások, mert munkanapjuk így analitikusan kettébontható.

Összességében tehát mivel Marx nem definiálja a szükséglet fogalmát, az árura adott definíciójából indultunk ki: „Az áru mindenekelőtt külső tárgy, dolog, amely tulajdonságainál fogva valamilyen emberi szükségletet elégít ki” (Marx 1955 [1867]: 43). Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy nemcsak áruformát öltő tárgy, de még fontosabb, hogy nem is csak tárgy képes szükségletet kielégíteni. Ha beteg vagyok, az a szükségletem, hogy egy orvos meggyógyítson, ennek jellemzően részét képezik áruformát öltő tárgyak (pl. gyógyszerek), de nem feltétlenül, lehet, hogy csak arra van szükségem, hogy egy pap meggyóntasson. Ugyanilyen szükséglet lehet, hogy valaki levágja a hajam, ezt marxi értelemben megteheti valaki termelő munkaként, azaz egy fodrász egy tőkés vállalkozás alkalmazottaként, vagy egy családtagom nem-termelő munkaként. De mivelhogy a gyomorból és a képzeletből fakadó szükségletek megkülönböztetése nem értelmes, így szükségletet elégít ki a pap, a pszichológus vagy a művész is.

Ugyanakkor Marx számára világos, hogy egy adott áru értékét nemcsak annak a munkája adja, aki a szó legközvetlenebb értelmében létrehozza az adott árut. „Az áru (...) az, (...) amelynek bizonyos hasznossága van az ember számára [tehát szükségletet elégít ki] és amelyben meghatározott mennyiségű munka van rögzítve, anyagiasítva” (Marx 1955 [1867]: 128). De nem feltétlenül egy munkásnak a munkája van „rögzítve, anyagiasítva” és nem is csak azoknak a munkásoknak a munkája, akik közvetlenül létrehozzák az árut. Ahhoz, hogy egy nagy gyárban az áru létrejöjjön, szükség van adminisztratív dolgozókra, a mérnökökre, a szerelőkre, takarítókra, portásokra; ezeknek a munkája ugyanúgy „rögzítve, anyagiasítva” van az áruban.

E termelő munkások közé tartozik természetesen mindenki, aki az áru termelésében ilyen vagy olyan módon közreműködik, a voltaképpen kétkézi munkástól az igazgatóig, mérnökig (a tőkestől megkülönböztetve). Így a legutóbbi angol hivatalos gyári jelentés is „kifejezetten” a foglalkoztatott bér munkások kategóriájában sorol fel valamennyi a gyárban és a hozzá tartozó irodákban alkalmazott személyt, kivéve magát a gyárost. (Marx 1976 [1863]a: 121)

Ennél fogva Marx munkaérték-elmélete heurisztikus elmélet arról, hogy hogyan jön létre érték a kapitalizmusban, de hogy egyes konkrét árukban egy adott gyár munkásainak munkája milyen arányban „rögzül, anyagiasul” ténylegesen, empirikusan visszafejthetetlen és nem kvantifikálható.

2.6. Túl a *nem-termelő* munkán

Marx *termelő* és *nem-termelő* munkások közötti megkülönböztetése a forradalom szubjektumát is világosan kijelölte, ez Marxnál világosan a *termelő munkás*. Ugyanakkor 20. század két tapasztalata, azaz, hogy a *nem-termelő* munkások nem tűntek el a kapitalizmus fejlődésével és hogy „a mexikói és a kínai forradalomtól kezdve az elmúlt évszázad leginkább rendszerellenes (és antikapitalista) küzdelmeit nem kizárólag vagy nem elsősorban a bérmunkások, Marx tervezett forradalmi szubjektumai vívták, hanem a vidéki, bennszülött, gyarmatellenes, *apartheid*ellenes és feminista mozgalmak” (Federici 2012: 92), arra készítették a marxista gondolkodókat, hogy újragondolják a *nem-termelő* munka kategóriáját.

Az 1960-as években számos teoretikus a glóbuszon végigsöprő mozgalmi hullám hatására – többek között Gramscira támaszkodva – kritizálni kezdte azt az elképzelést, hogy a gyár az antikapitalista mozgalom kiindulópontja. Például az antikolonalista mozgalomhoz tartozó Franz Fanon (1963) a nyomornegyedekben élő városi lumpenproletariátust látta az antikapitalista mozgalmak legígéretesebb forradalmi szubjektumának. Ez számos olyan mozgalmárt és elméletalkotót befolyásolt, akik a munkások forradalmi potenciálját a rassz vagy a gender, és nem az általuk végzett munka típusa felől kezdték tárgyalni. Az 1960-as évek olasz munkásmozgalma, az *Operaismo* (tükörfordításban „munkásizmus”), és ennek elméleti kerete, az autonomista marxizmus ezeknek az elméleti irányzatoknak és mozgalmi hullámoknak a hatása alatt állt (Sacks 2019: 156). Az *Operaismo* egyik politikai célja volt, hogy az antikapitalista mozgalmat kiterjessze „a gyáron túlra”, ehhez pedig az autonomista marxizmus a „termelő munkások” és így a forradalmi szubjektum fogalmát is kitágította a marxi kereteken túlra.

Ahogy azt feljebb kifejtettem, Marx felhívja arra a figyelmet, hogy egy adott áruban nemcsak azoknak a (gyári) munkásoknak a munkája állandósul („rögzül”, „anyagiasul”), akik közvetlenül létrehozzák az árut, hanem azoké is, akik, fenntartják a gyárat vagy tőkés viszonyban máshogy járulnak hozzá az áru létrejöttéhez. Még egyszer tehát: „E termelő munkások közé tartozik természetesen mindenki, aki az áru termelésében ilyen vagy olyan módon közreműködik, a voltaképpeni kétkezi munkástól az igazgatóig, mérnökiig [...]”. Továbbá, hogy egy adott áruban konkrétan milyen termelő munkásoknak milyen arányban állandósult a munkája, az kvantitatíve visszafejthetetlen. Az 1960-as évektől számos olyan iskola és irányzat és iskola jött létre, amely amellettt érvelt, hogy egy adott áruban nemcsak azoknak a munkásoknak a munkája rögzül, akik a közvetlen tőke-munka viszonyban részt vesznek az áru előállításában, hanem azoké is, akik e viszonyon kívül hozzájárulnak a

termeléshez (pl. Negri 1991; Hardt és Negri 2000; Fortunati 1981; Harvie 2005¹⁶; Portes 1981, 1983; Wallerstein 1983; Van der Linden 2001). Tehát nemcsak arról van szó, hogy a gyárban készült áruban azoknak a munkásoknak a munkája rögzül, akik közvetetten, de a közvetlen tőke-munka viszonyon belül hozzájárultak az áru elkészítéséhez, például a gyár portásának, takarítóinak, karbantartóinak hozzájárulásáról, hanem arról, hogy azok, akiket Marx nem-termelő munkásként határoz meg, közvetetten hozzájárulnak az áruhoz. Az érvelés szerint míg Marxnak igaza van abban, hogy a(z állami intézményekben dolgozó) orvos és tanár fizetéséből csak saját (és esetleg gyerekei) munkaerejét reprodukálja, értéktöbbletet – ezáltal tőkét – közvetlenül nem termel, de többek között az autonomista marxisták amellettt érveltek, hogy mivel a tanár és az orvos munkája termeli és újratermeli a gyári munkás munkaerejét, így a gyári munkás által termelt áruban közvetetten „rögzül” az ő munkájuk is. Ahhoz, hogy az áru elkészüljön, valakinek meg kell tanítani a munkást azokra a dolgokra, amik a munkájához és az életben maradásához szükségesek, ha megbetegszik, valakinek meg kell gyógyítani, így a munkásban már eleve „rögzült” a tanár és az orvos munkája, áttételesen pedig így rögzül a munkás által létrehozott áruban is. Ráadásul az orvost is tanítani kell valakinek és a tanárt is meg kell gyógyítani valakinek, tehát az orvos munkája a tanáron keresztül is rögzül a munkásban, majd rögzül az áruban, és a tanár munkája az orvoson keresztül is rögzül a munkásban, majd az áruban. Így nemcsak abban az értelemben visszafejthetetlen, hogy mely munkásoknak mekkora arányban rögzül a munkája az árukban, hogy a gyár különböző dolgozói különbözőképpen járulnak hozzá közvetlenül az áru elkészüléséhez, hanem, hogy számtalan munkás járul hozzá közvetetten az áruhoz. Az autonomista marxizmus alapvető gondolata volt, hogy az érték nem egy mennyiség, hanem az áruban rögzült társadalmi viszonyok összessége. Ahogy David Harvie (2005) fogalmaz: „minden munka értéket termel a tőkének”. Ennél fogva az autonomista marxisták a *Társadalmi Gyár* kifejezést használták utalva arra, hogy az termelő és nem-termelő munkák megkülönböztetése félreértés (Negri 1991; Hardt és Negri 2000; Fortunati 1981; Harvie 2005) és a kapitalista társadalmat inkább úgy kell elképzelni, mint egy komplex cselekvési rendszert, amelyben minden társadalmi viszony alárendelődik a tőkefelhalmozásnak közvetetten vagy közvetlenül. Ahogy a szintén az autonomista tradícióhoz tartozó Cleaver (1992: 7) írja: „A kapitalista fejlődés legmagasabb szintjén a társadalmi kapcsolatok a termelési viszonyok mozzanataivá válnak, és az egész társadalom a termelés artikulációjává válik.” Ez a gondolat hasonló ahhoz, ahogy Lukács (1971 [1923]) a totalitás-szemléletében határozza meg a marxizmus lényegét, és hogy az eldologiasodás a társadalom

---

¹⁶ David Harvie politikai gazdaságtani szakértő nem összetévesztendő David Harvey kritikai geográfussal.

minden szférájára kiterjed. A lukácsi totalitás többet jelent a „minden mindennel összefügg” banális tételénél, inkább arra vonatkozik, hogy minden viszony alávetődik a munka-tőke logikának és minden felépítmény végső soron a tőkés termelésre vonatkozik, annak „artikulációjává válik” (vö. Williams 2022 [1973]). Összességében a *Társadalmi Gyár* totális, abban minden munkás közvetetten, illetve közvetlenül értéktöbbletet termel a tőkés számára.

A társadalmireprodukció-analízisnek (Mezzadri 2019) vagy szocialista feminizmusnak nevezett irányzat, illetve diskurzus az 1960-as évek végén, illetve az 1970-es években jött létre Olaszországban és az Egyesült Államokban részben az autonomista marxista hagyományból. A diskurzus arra a kérdésre fókuszált, hogy a háziasszony fizetetlen, háztartáson belüli munkája hogyan termel értéktöbbletet a tőke számára, illetve, hogy mi a háziasszony szerepe a *Társadalmi Gyárban*. Ahogy a diskurzus egyik alapító dokumentuma, Benston (1969) tanulmánya az első mondatában meg is állapítja: „A társadalom osztályszerkezetének elemzésében a »nőkérdést« általában figyelmen kívül hagyják” (13). Később, ahogy még pontosabban megfogalmazza: „Hiányzik a nők megfelelő strukturális definíciója” (14). Tíz évvel később Molyneux (1979: 3) hasonló módon fogalmazza meg a diskurzus tétjét:

[...] annak megmutatása, hogy a nők alárendeltsége, amelyet különféleképpen elnyomásnak, alávetésnek vagy kizsákmányolásnak neveznek, bár gyakran „gazdaságon kívülinek” tűnik, valójában materiális alapokon nyugszik, és a kapitalista társadalom politikai gazdaságtanához kapcsolódik. A szocialista feminizmus megpróbálta megmutatni a házimunka gazdasági hozzájárulását a kapitalista rendszer fenntartásához, illetve azt, hogy e hozzájárulás a munkaerő reprodukciójához szükséges munkaerőt biztosítja.

A szocialista feminizmuson belül több elméleti irányzat képviselői jelen voltak az 1970-es években. A házimunkavítaként is ismert diskurzusnak, mely, a *New Left Review* és más baloldali folyóiratok oldalain folyt, leegyszerűsítve az autonomista marxisták és az értékelméleti marxisták közötti véleménykülönbség volt a sarokpontja: van-e értelme termelő és nem-termelő munkások megkülönböztetésnek?¹⁷ A házimunkavita autonomista résztvevői és az autonomista hagyományra támaszkodó későbbi feminista szerzők, például a német Bielefeldi Iskola tagjai (Mies 1998 [1986]; von Werlhof 1984) amellet érveltek, hogy szükséges a *bérenélküliek kizsákmányolásáról* beszélni (Dalla Costa és James 1971: 10–15), mert a kapitalista felhalmozás nem kizárólag a fizetett munka kizsákmányolásán alapul, hanem a háztartási munka kizsákmányolásán is. Világos, hogy ahhoz, hogy a munkás egyrészt a napi termelőmunka elvégzésével megkeresse a bérét, másrészt hogy értéktöbbletet termeljen a

---

¹⁷ Illetve, hogy van-e értelme a használati érték és a csereérték megkülönböztetésnek.

tőkefelhalmozás számára, szükséges, hogy az előző napi termelőmunka után reprodukálja szervezetét és visszanyerje a munkaerejét azzal, hogy kielégíti szükségleteit.

A munkaerőért cserében elidegenített tőkét létfenntartási eszközökké változtatják át, amelyeknek elfogyasztása a meglévő munkások izmainak, idegeinek, csontjainak, agyának újratermelésére és új munkások nemzésére szolgál. Ezért a feltétlenül szükségesnek a határain belül a munkásosztály egyéni fogyasztása nem egyéb, mint a tőke által munkaerő ellenében elidegenített létfenntartási eszközök visszaváltoztatása a tőke által újra kizsákmányolható munkaerővé. [...] Mit sem változtat a dolgon az, hogy a munkás az egyéni fogyasztását a maga és nem a tőkés kedvéért végzi. Az igavonó állat fogyasztása sem kevésbé szükséges mozzanata a termelési folyamatnak azért, mert maga az állat élvezi, amit felfal. (Marx 1955 [1867]: 530)

Tehát ahogy arról fentebb volt már szó, a munkás szükségleteinek kielégítését és munkaerejének reprodukcióját részben árucikkek megvásárlásával és elfogyasztásával végzi, de „az árucikkek a vásárlás időpontjában még nem nyerték el végleges, fogyasztható formájukat. További munka – nevezetesen a házimunka – szükséges ahhoz, hogy megújított munkaerővé változzanak” (Seccombe 2018 [1974]: 36).¹⁸ Ezen túlmenően ahhoz, hogy a munkás teljes mértékben visszanyerje munkaerejét és ki legyenek elégítve szükségletei (beleértve fizikai és szellemi egészséget, életkedvét), a szeretetet, a gondoskodás és a szexualitás munkájára van szükség, hiszen ezek a munkák olyan szükségleteket elégítenek ki, melyek jellemzően nem megvásárolhatóak – ahogy arról feljebb már írtam, nem minden szükséglet elégíthető ki áruk által. A háztartási munka tehát olyan fizetetlen munka, amely olyan szükségleteket elégít ki, melyek elengedhetetlenek az élet (a test, a munkaerő) újratermeléséhez és így értéktöbblet termeléséhez. Ennél fogva a házimunka is közvetetten „rögzül” az áruban, akárcsak a gyár portásának munkája vagy a munkást ellátó orvos munkája.

Mivel a háztartási munka hozzájárul a tőkefelhalmozáshoz, így ezeket a munkaformákat nem-termelő (vagy csak használati értéket termelő) munkaként megkülönböztetni értelmetlen – mivel minden munka termel értéktöbbletet.¹⁹ Az autonomista hagyományhoz kapcsolódó későbbi teoretikusok (Federici és Fortunati 1984; Federici 2004) és a Bielefeldi Iskola teoretikusai (Mies 1998 [1986]; von Werlhof 1984) arra a társadalmi-történeti folyamatra összpontosítottak, amelynek révén a nők háziasszonyokká válnak. Előfeltevésük az volt, hogy a termelő és nem-termelő munkatípusok közötti különbségtétel eredendően kapitalista mítosz

---

¹⁸ Bár Seccombe a házimunka-vitában az autonomistákkal „ellentétes oldalon” állt, számos meglátása egyezik az autonomistákéval.

¹⁹ Jared Sacks (2019: 160–161) a közvetlenül és a közvetetten termelő munka megkülönböztetést használja és amellyel érvel, hogy a „nem-termelő” munka kategóriát, azokra a munkákra használjuk, melyeket az antikapitalista építkezés során sikerült kivonni a tőkés körforgásból. Ebben az értelemben lehet amellyel érvelni, hogy a szakszervezeti építkezés vagy a szövetkezeti termelés nem termel értéktöbbletet a tőkének, tehát ezek *nem-termelő* munkák.

(Fortunati 1981), része annak a nagyobb intézményesített mítosznak, hogy a háztartáson belül nem jön létre érték és hogy a háziasszonyok nem részesei a munkásosztálynak. Tehát a háztartási munka a kapitalizmus folyamatosan fenntartott és reprodukált strukturális szegmense, és nem egy prekapitalista maradvány – éppen ellenkezőleg, a háztartási munka teszi lehetővé a bérmunka kizsákmányolását. Ez azt jelenti, hogy az iparosodás önmagában nem szünteti meg a fizetetlen háztartási munkát, ahogy azt Marx (1955 [1867]: 368; 434–438) és Engels (2010 [1884]: 141) erre vonatkozó megfigyeléseiből következne (vö. Benston 1969: 17), mivel „a nők által végzett fizetetlen munka hatalmas volumenű és nagyon jövedelmező a termelőeszközök tulajdonosai számára” (Benston 1969: 23), hiszen „mikor a tőke a férjeknek fizet, két munkást kap, egy áráért” (James 2012 [1972]: 66). Más szavakkal: „a kizsákmányolás még hatékonyabb [a háziasszonyok esetében], mert a bér hiánya elrejt. [...] Munkájuk a tőkén kívüli személyes szolgáltatásnak tűnik” (Dalla Costa és James 1971: 10).

Továbbá kapitalista körülmények között ezek a munkaformák a nőiséghez kapcsolódnak, tehát a háziasszony a kapitalizmus egy strukturális pozíciója, abban az értelemben, hogy bérmunkás nők is betöltik e pozíciót: fizetett munkájuk mellett reprodukív munkával is elégítenek ki szükségleteket. Ahogy von Werlhof fogalmaz, a munkásosztálybeli háziasszony „kétszeresen kizsákmányolt” (von Werlhof 1984). Az iskola belátásai szerint a reprodukív munka kapitalista funkciója a kulcs a női lét (szimbolikus, pszichológiai, szexuális, bér- stb.) feltételeinek megértéséhez. „Vagyis globálisan az határozza meg a nő helyét, bárhol is legyen, és bármilyen osztályba tartozzon is, hogy mik a sajátosságai az általa végzett háztartási munkának, nemcsak a munkával töltött órák számát és a munka jellegét tekintve, hanem az általa megteremtett életminőséget és a [háztartási] viszonyok minőségét tekintve is” (Dalla Costa és James 1971: 2). Összefoglalva, kapitalista körülmények között a háziasszony a nő strukturális definíciója.

A fenti alfejezetekben tehát különböző irodalmakra és hagyományokra támaszkodva amellel érveltem, hogy az emberi szükségleteknek nincs egy egzakt határvonala, így nincs értelme a természetes és társadalmi-konstruált szükségletek megkülönböztetésének, mint ahogy a „gyomorból” és a „képzeletből” fakadó szükségletek megkülönböztetésének sem, és hogy kapitalista körülmények között a szükségletek kielégítése se nem csak áruk által, se nem csak a munkabér közvetítésével történik. Illetve, hosszabban bemutattam az autonomista feminizmusra támaszkodva, hogy a háztartáson belül a háziasszony hogyan elégít ki szükségleteket és hogyan járul hozzá az értéktöbblet termeléséhez. Még végezetül fontos megemlíteni, hogy a szükségletekről szóló fejezetben arról volt szó, hogy a test transzhistorikus szükségleteinek összessége „alulról” meghatározza a bért, a munkanap hosszát és a

munkakörülményeket a termelőerőktől és a termelési módtól függetlenül, abban az értelemben, hogy bizonyos mennyiségű kalória és alvás nélkül, illetve bizonyosnál rosszabb munkakörülmények között a munkás munkaképtelenné válik vagy meghal, és ezáltal megszűnik a tőkefelhalmozás alapját képező tőke-munka viszony. Továbbá a tőke legjövedelmezőbb stratégiája a munkások szükségleteinek „még éppen” kielégítése, oly módon, hogy legalábbis rövid távon ne – nagyon – veszélyeztesse a munkások munkaképességét. De „a munkások életszínvonalát nemcsak a tőke és a munka közötti béralku határozza meg, ahogy Marx állítja, hanem a háztartási munka hozzájárulása is” (Gardiner 1975: 53). Ennek oka, hogy a szükségletek csak laza társadalmilag meghatározott „alsó határt”, nem merev határkonceptiót képeznek, és sok esetben a szükségletkielégítés módjai felcserélhetők egymással, és a munkások szükségleteinek kielégítése és munkaerejük reprodukciója a szocialista feminista szerzők érvelése szerint két forrásból származik, nevezetesen a bér munkájából, amelyet a bér közvetít, és a háztartási munka közvetlen hozzájárulásából. Ily módon a reprodukív munka a gazdasági ingadozások puffereként is működik, mivel lehetővé teszi, hogy a bérek akár a túléléshez szükséges minimum alá is csökkenjenek, és segít abban, hogy a gazdasági válság ne váljon társadalmi válsággá (Gardiner 1975: 57), amely megakadályozná, hogy a munkaerő a következő gazdasági fellendüléskor rendelkezésre álljon.

A test, a szükségletek és a kapitalista körülmények között végzett munka összefüggései után a következő fejezetben az intimitásszükséglet témakörét fogom tárgyalni.

2.7. Az intimitás mint szükséglet és potenciál

Térjünk itt vissza a testre, a szükségletekre, a történelem valóságos előfeltételeire, melyek közül a legalapvetőbb az eleven emberi lények létezése (Marx és Engels 1974 [1856]: 23). Marx arról ír, hogy a tőke felhalmozása a másik oldalon a proletariátus szaporítása, egész pontosan:

A tőke növekedése magában foglalja változó, vagyis munkaerővé átalakult alkatrészének növekedését. [...] Ahogyan az egyszerű újratermelés állandóan újratermeli magát a tőkeviszonyt, tőkéseket az egyik oldalon, bér munkásokat a másik oldalon, úgy a bővített újratermelés, vagyis a felhalmozás, a bővített tőkeviszonyt termeli újra, több tőkést vagy nagyobbakat az egyik oldalon, több bér munkást a másikon. [...] *A tőke felhalmozása tehát a proletariátus szaporítása.* (Marx 1955 [1867]: 568–569, kiemelés az eredetiben)

Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja, hogy ez a „gyarapodás” milyen többletterhet ró a háztartásokra, mintha a proletariátus úgy szaporodna, mint az egysejtűek, és a háztartáson belül nem kellene szükségleteket kielégíteni. A szocialista feministák rámutattak, hogy a háztartáson belül „humántőke-felhalmozás” zajlik, mert a jövőbeli munkaerő-kínálatot ott termelik ki (Terleckyj 1975: 230–231). Ehhez gondozási, érzelmi, fogyasztási, szocializációs és bizonyos

értelemben ideológiai (Seccombe 1974: 13–19) munkára is szükség van. Tehát a háztartási munka „minden kapitalista élet titka” (Dalla Costa és Dalla Costa 1999: 176), és az új élet megteremtésének és a tőkefelhalmozáshoz szükséges munkaerő kibontakoztatásának munkája nélkülözhetetlen fizetetlen munka, amelyet a bérrendszer és a polgári háztartásforma határai elrejtene. A történelem *valóságos előfeltételei* közül a legalapvetőbb az eleven emberi lények létezése, tehát, hogy „az embereknek, hogy »történelmet csinálhassanak«, meg kell élniök. Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükséges” (Marx és Engels 1974 [1856]: 36). De a *valóságos előfeltételek* közé tartozik az is, hogy az eleven emberi lényeknek a létezéshez meg kell születniük. Tehát a test transzhistorikus valósága, hogy az ember születik, illetve egy nő szüli. Ez önmagában persze nem jelent mást, mint hogy az ember emlősállat. Ugyanakkor minden emlőstől megkülönbözteti az embert speciális koraszülöttsége. Az emberi evolúció során kialakult jellemzője az embernek a semelyik másik állathoz sem hasonlíthatóan hosszan elnyúló gyermekkora. Szemben például a legtöbb hullóval, a fiatal emlős „gyámoltalanul”, magáról gondoskodni képtelenül jön a világra. Ugyanakkor e szakasz az embernél szokatlanul hosszú, jó pár évig is eltart. A gyermekkor első szakaszában a kisgyermeket jellemzően anyja szoptatja, de mikor már fizikailag képes is egyedül enni, számtalan értelemben még szülői vagy nevelői segítségre szorul. Ennélfogva, visszatérve a test transzhistorikus meghatározottságainak marxi értelmezéséhez, nemcsak azt mondhatjuk, hogy az embereknek, hogy „történelmet csinálhassanak”, meg kell születniük, illetve egy nőnek meg kell szülnie őket, hanem azt is, hogy ahhoz, hogy „történelmet csinálhassanak”, előbb fel kell, hogy nevelje őket valaki, a felneveléshez azonban etetés (szoptatás), itatás, a lakhatás biztosítása, ruháztatás és még egy és más szükséges. Tehát az ember születése után képtelen kielégíteni azon szükségleteit, melyek szükségesek ahhoz, hogy „történelmet csinálhasson”, csak úgy marad életben, ha valaki más – általában a szülei – kielégítik a szükségleteit. Marx többször utal rá, hogy a bérből a munkás – jellemzően – nemcsak saját munkaerejét reprodukálja, hanem a következő generációs munkaerő-kínálatot is. De ahogy arra az autonomista marxista szerzők felhívják a figyelmet, a szükségletek kielégítése nemcsak bérből történik és a háztartáson belül egyéb munkák is elégítenek ki szükségletet. Mivel az embernek nincsenek etológiai értelemben vett ösztönei, és a környezete is jórészt szociokulturálisan meghatározott, így az abban való eligazodás, a veszélyek érzékelése, a jelentéshordozó szimbólumokkal való kommunikáció és a társas cselekvések szubjektív értelmezése évekig tartó tanulási folyamat eredménye, így a kisgyerek túléléséhez és jólétéhez sokrétű *gondoskodási munkára* van szükség. Gondoskodási munkának hívhatunk minden olyan munkát, mely közvetlenül valaki más szükségleteit elégíti ki. Ennélfogva azt mondhatjuk, hogy

a gondoskodás általános emberi jellemző, nem metafizikai vagy idealista filozófiai antropológia értelemben, hanem az emberi test transzhistorikus valóságából fakadóan. Ugyanakkor a gondoskodás generatív testi potenciál is. Az ember adottságaival képes arra, hogy saját szükségleteit háttérbe szorítsa, vagy későbbre halassza, megértse, hogy a másiknak szükségletei vannak és kielégítse azokat. A komplex gondolkodásra és kommunikációra való képességtől kezdve a relatíve érzékeny modalitásokon át a visszafelé görbülő hüvelykujjakig sok minden képessé teszi az embert arra, hogy gondoskodjon a másikról. Az, hogy a gondoskodás általános emberi potenciál és praxis, azt is magába foglalja, hogy az ember képes felismerni a Másikat mint szubjektumot, akinek önálló szükségletei vannak. Tehát az ember számára a Másik tapasztalata nem redukálható sem az önmaga tapasztalatára, sem egy általánosságra (vö. Husserl 2000 [1929]; Merleau-Ponty 2012 [1945]; Vermes 2006), hiszen a gondoskodáshoz a Másik önálló pillanatnyi szükségleteinek megértésére van szükség. A gondoskodás tehát általános emberi szükséglet és potenciál.

Ahogy fentebb már írtam, nem lehet különbséget tenni a gyomorból és a képzeletből származó szükségletek között – mindez igaz a gondoskodásra is. A pszichoanalízis egopszichológiai iskolájának egyik legfontosabb belátása volt, hogy a gyermekeknek nem elég, hogy a szülők kielégítsék a legszorosabb értelemben vett biofizikai igényeiket (kalória, víz, hőmérséklet), hanem az anyával vagy gondozóval való testi érintkezésre és intim kapcsolatra az egyéb szükségletektől függetlenül is szükségük van. A második világháború alatt és után számos nevelőotthon létesült a harcok és egyéb emberéleteket követelő esemény után árván maradt kisgyermek gondozása céljából. Sok csecsemő is került ilyen otthonokba, akiknek az anyja meghalt vagy menekülni kényszerült. Ezek az otthonok Nyugat-Európában jellemzően jó egészségügyi és higiéniai feltételekkel, illetve szakképzett ápolókkal működtek. Viszont a nevelőotthonokba került csecsemők rosszul fejlődtek, sokkal rosszabbul, mint azok, akik szegényebb körülmények között, de családjukban éltek (Mérei és V. Binét 1978 [1970]: 23–31). Először René Spitz (1945) írta le a hospitalizáció jelenségét, melyet *a szeretett személlyel való emocionális interakció hiányaként* definiált. Spitz azt figyelte meg, hogy azok a csecsemők, akiknek ugyan kielégítik a szűk értelemben vett biofizikai igényeit, de közvetlen anyai vagy gondozói gondoskodás (érintés, karba vevés, simogatás és egyéb fizikai interakciók) nélkül maradnak, megállnak a fejlődésben, és ha az anyával vagy gondozóval a testi viszony tartósan nem állt fenn, maradandó károsodásokat szenvednek vagy akár meg is halhatnak. Spitz arra hívta fel a figyelmet – szakítva az ortodox freudi filozófiai antropológiával –, hogy a csecsemőknek nem csak azért van szükségük a szüleikre vagy gondozóikra, hogy azok kielégítsék szűkebb értelemben vett biológiai szükségleteiket, hanem az emocionális

interakciók más szükségletektől független szükségletek. Eric Berne (2001 [1961]), a tranzakcióanalízis iskola alapítója úgy fogalmazta meg, hogy az embereknek bizonyos mennyiségű társas ingerre, interakcióra – Berne szóhasználatában „simogatásra” – van szükségük, és ezt a szükségletet leginkább az emocionális interakciók, más szóhasználatával az intimitás tudja a legnagyobb mértékben biztosítani.

A társas ingeréhség (*ingerszükséglet*) ugyanakkor mint jelenség közel sem tűnik el teljesen a gyermekkori lezárultával. Az ingerszegény, társas környezettől megfosztott állapot rövid távon átmeneti lelki zavarokat, vagy akár múlt pszichózist okozhat. Hosszú távon pedig az idegsejtek elsovadási folyamata indulhat meg. Ilyen folyamatokat figyelhetünk meg például a magánzárkába zárással *kínzott* raboknál. Az embernek bizonyos mennyiségű társas ingerre van szüksége, melyek közül kiemelt szerepe van azoknak az interakcióknak, amelyeket az *intimitás* szóval jelölünk. A hormonközvetítéssel működő „komfortérintés” léte a pszichoanalízis mellett a kognitív pszichológiában és az etológiában is ismert. Ennek emberszabású majmoknál megfigyelhető változata a *társas kurkászás* (Bárdos 2007: 423). Mint minden szükségletkielégítés, ez is örömezzettel párosul, többek között ezért tud jól eső érzést okozni egy ölelés. Itt érdemes megemlíteni, hogy Márkus György fentebb idézett megállapítása, hogy a „munka mindenekelőtt olyan tevékenység, amely *nem közvetlenül*, hanem csak *közvetítéseken keresztül irányul a szükségletek kielégítésére* (Márkus 1971 [1966]: 12–13, kiemelések az eredetiben), szintén annak a mítosznak az elfogadásán nyugszik, hogy a házimunka és közelebről a gondoskodás nem (kapitalista) munka – bizonyos munkák a Másik szükségletinek felismerésére és közvetlen kielégülésére vonatkoznak.

Tehát az embereknek, hogy „történelmet csinálhassanak”, előbb társas ingerek kellenek, a leginkább emocionális interakciók, tehát azt mondhatjuk, hogy *az intimitás emberi szükséglet* (Izd. még Harlow 1958). Ugyanakkor ahogy önmagában a gondoskodás is egyszerre szükséglet és generatív potenciál, úgy az intimitás is az emberi test transzhistorikus meghatározottságából fakadó generatív potenciál. Az ember nemcsak vágyik, de képes is a simogatásra ölelésre, ahogy potenciálisan képes arra is, hogy érzékelje a másik szükségletét és vágyát az intimitásra.

2.8. A szexualitás

Ahhoz, hogy az emberek megszülessenek és „történelmet csinálhassanak”, előbb meg is kell foganniuk, amihez az eleven emberi lényeknek szexuális kapcsolatba kell lépniük egymással. Tehát a szexuális aktus maga is a történelem valóságos előfeltétele, és mint ilyen – legalábbis absztrakt értelemben –, transzhistorikus praxis. Ebben az értelemben a szex egy *előidejű szükséglet*, mert ahhoz, hogy az ember „történelmet csinálhasson”, előbb a szüleinek kell

szexuális kapcsolatba lépniük egymással – noha a szexuális szükségletet megkülönbözteti a legtöbb szükséglettől, hogy a szexuális szükséglet kielégítése nem annak tárgyának elfogyasztására irányul. De ez mind önmagában megint csak nem jelent többet annál, mint hogy az ember váltivarú állat. Ugyanakkor az emberi szexuális aktus – potenciálisan legalábbis – túlmutat a fogamzásra tett (sikeres vagy sikertelen) kísérleten. Az embernek, mint minden váltivarú lénynek, van szexuális szüksége, illetve készítése (libidó), és testi potenciálja, hogy szexuális aktust hajtson végre. Ami az embert megkülönbözteti az állattól, az előbbi habitusszerű *szexualitása*²⁰ vagy *szexuális habitusa*.

Freud (1995 [1905]) a modern szexualitásról szóló elméleti diskurzus egyik sarokkövében, a *Három értekezés a szexualitás elméletéről*ben vezette be a *polimorfperverzitás* fogalmát. Freud megkülönböztette a *szexuális tárgyat* és a *szexuális célt*. A szexuális tárgy alatt a szexuális szükségletet kísérő fantáziákat, illetve a valamilyen speciális tárgyra vonatkozó irányultságot érti, szexuális cél alatt pedig a szükségletkielégítés módját. Tehát ahogy a kalóriaszükségletet kísérő készítményt (az éhséget) is kísérik a tárgyra és a szükségletkielégítésre (annak tárgyára és módjára) vonatkozó fantáziák, úgy a szexuális aktus esetében a libidót is kísérik fantáziák, mivel, ahogy arról feljebb volt szó, az „ösztön maga sosem lehet a tudat tárgya, csak az, ami képviseli”. A fantázia tehát a szexuális szükséglet kielégítésének módjára és tárgyára vonatkozik. Freud arra jut, hogy az úgynevezett perverziókra való hajlam az emberi szexuális készítmény eredeti és egyetemes diszpozíciója, tehát, hogy sem a szexuális tárgy, sem a szexuális cél nem genetikailag rögzítettek az emberek esetében. Freud a korabeli perverziókról szóló diskurzushoz hozzászólva úgy érvel, hogy a perverziók valóban veleszületettek, de minden ember ezekkel a hajlamokkal születik. „A nemi ösztön eredetileg úgy látszik, független tárgyától és nem is a tárgy ingereinek köszönheti létét” (Freud 1995 [1905]: 49). Tehát a csikló és a makk kitüntetten sűrű ideghálózata adott, mint ahogy a fogamzás módja is, de a nemi szervből és a képzeletből (fantáziából) származó szükségletek megkülönböztetése, ugyanúgy értelmetlen, mint a gyomor esetében. Az ember különleges testi adottságainak köszönhetően részben gyermekkori tudattalan, részben serdülő vagy felnőttkori reflektálható hatások közepette különböző *szexualitások* alakulnak ki. Az extragenitális erogén zónák a nemi szervek „mellékműszerei” és „pótszerei” (Freud 1995 [1905]: 68), melyek potenciálisan asszociatív kapcsolatban vannak a nemi szervekkel, a tapogatás vagy simogatás a szexuális aktus velejárója, ugyanúgy, ahogy a vizuális ingerek.

---

²⁰ Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a valóságban a határvonal közel sem ilyen éles, a magasabb rendű emlősök sok tekintetben hasonlítanak az emberre. Míg bizonyos állatfajok szexuális aktus nélkül szaporodnak. Az ember állat megkülönböztetést, itt analitikus-heurisztikus értelemben használom.

Sőt, ahogy Freud rámutat, még élettelen tárgyak (kapitalista körülmények között áruk) is – a tudattalan asszociációk vagy metaforák miatt – szexuális stimulánsok lehetnek, például egy szerető ruhadarabja. Itt Freud (1995 [1905]: 55) Goethe-t idézi: „*Kerítsetek nekem egy kendőt kebliről / Szerelmi vágyamnak harisnyafodrárt.*” Az idézet összevág azzal, amit Márkus György ír a szükségletek társadalmi meghatározottságáról:

A termelés folyamán teljesen új, mind eredetüket, mind tartalmukat tekintve társadalmi szükségletek jönnek létre. Az emberi tevékenység közvetett volta, az a tény, hogy az embernek szükségei tárgyához való viszonyát más tárgyak mint eszközök közvetítik, társadalmi szükségleteket alakít ki olyan tárgyak irányában is, amelyek egyáltalán nem alkalmasak a közvetlen egyéni szükségletek kielégítésére. (Márkus 1971 [1966]: 23)

Tehát az ember testi felépítése, illetve annak generatív potenciálja (beleértve a fejlett érzékszerveket és az emberi agyat, a nemcsak a környezet manipulálására, de simogatásra is alkalmas visszafelé görbülő hüvelykujjal ellátott kézszerkezetet, az összetett érzékeny száj- és nyelvszerkezetet és a rendkívül ideggazdag csiklót és makkot stb.) lehetővé teszi a vizuális és egyéb extragenitális szexuális stimulációkat, melyekre való készetetés részben tudattalan diszpozíciók rendszereként rögzül. Ugyanakkor mindez csak az etológiai értelemben vett ösztönök hiányában lehetséges, ami azt is jelenti, hogy a szexualitás mindig kulturálisan-történetileg közvetített. Tehát az emberi szexualitás nem egy filozófiai antropológiai állandó, hanem a kultúra-történelem (rögzült, állandósult, megfagyott munka) által behatárolt. Világos, hogy minden szükségletkielégítés történeti-társadalmi módon történik. A szexuális tevékenységbe beépíthető cselekvések, helyszínek, tárgyak, „esztétikák” stb. széles köre az adott tágabb történeti-társadalmi viszonyok függvényében változik.

Így a szexualitás mint szükséglet és mint potenciál is csak társadalmi összefüggésben képes manifesztálódni, máshogy mondva az ember alapvető polimorf perverz beállítottsága az adott történelmi-társadalmi közegben alakul ki az élettörténet alatt ért (nagyreszt társas) ingerek hatására. „A pszichikai struktúra, a jellem, az érzelmi és erotikus élet minden aspektusa társadalmi, a »tárgyválasztások története« révén konstituálódik” (Chodorow 1978: 50). Ebben az értelemben a *szexualitás* nem más, mint *habitus* (Green 2008a, 2008b). A szexualitás tehát az emberi testben rejlő generatív szexuális potenciálok kihasználására és a saját és mások szexuális szükségletinek kielégítésére irányuló tartós diszpozíciók rendszere, mely minden későbbi szexuális tapasztalat konstitutív alapjává válik. Ez azt is jelenti, hogy a szexualitás nemcsak adott történeti-társadalmi viszonyban, hanem bizonyos pozícióból internalizálódik, illetve szomatizálódik. Ugyanakkor itt egyrészt újra el kell határolandóunk mind a történeti materializmus determinista, mind Bourdieu kognitív olvasatától. A szexualitás pozíciója se nem

mechanikusan, se nem csak tudatos kognitív sémák vagy reflektált normák internalizációjával történik. Ahogy Green megfogalmazza:

[Az erotikus habitus] koncepció azon az elven nyugszik, hogy a szexuális vágy a társadalmi világhoz igazodik a történelmileg specifikus erotikus habituson keresztül, amely bizonyos tárgyakat differenciáltan ruház fel erotikus jelentéssel, míg más tárgyakat semlegesít. [...] Ily módon az erotikus habitus olyan szexuális fantáziákat generál, amelyek szubjektívek, de nem egyéni erotikus reprezentációk. Minden egyes szexuális fantáziában az én a társadalmi renddel való képzeletbeli találkozást bizonyos tárgyakon – azaz tárgyválasztásokon – végzett erotikus meditáción keresztül valósítja meg. Ezek a tárgyválasztások és a hozzájuk kapcsolódó erotikus témák kétféleképpen rögzülnek a társadalmi világhoz: Először is, minden tárgyválasztás magában foglalja az erotikus habitusban társadalmi taxonómiaként internalizált konkrét tárgyak erotikizálását; másodsor, minden tárgyválasztás a szubjektumnak a tárgyak világához viszonyított önérzetéhez kötődik – vagyis a szubjektumnak a társadalmi rendben való elhelyezkedésének szubjektív érzetéhez. [...] Ez nem jelenti azt, hogy figyelmen kívül hagynánk például az életrajz és a családi kapcsolatok sajátosságaihoz kapcsolódó egyéni, pszichológiai tényezőket, és valóban, a szexuális fantázia a társadalmi hozzájárulástól függetlenül nem redukálható a társadalmi struktúrára. (Green 2008a: 614)

Továbbá az ember kulturálisan meghatározott szexualitása nem elválasztható sem az ember általános társas inger-, illetve intimitásszükségletétől, sem attól, hogy az ember *gondoskodó állat*, tehát, hogy képes felismerni a Másik általánosságra nem redukálható, egyéni és független szükségleteit és képes a saját szükségleteit (késztetéseit, vágyait, fantáziáit) legalábbis időlegesen feladni a Másik szükségleteinek kielégítése érdekében. Marx, Márkus és Heller számára is fontos az állat és az ember megkülönböztetése, például:

Az állati szükségletek is mindig tárgyra irányulnak. De az állati szükségletek és tárgyaik az állat biológiai alkata által „adottak”. Ezek valóban fejleszthetők, de csak a kielégítésük módját illetően. Ahogy azonban a természetes határok távolodnak, az emberi szükségletek egyre inkább a tárgyasulás felé haladnak [...]. Az ember megteremti szükségletei tárgyait és egyúttal a szükségletei kielégítésének eszközeit is (e kettő megfeleltethető egymásnak, de nem feltétlenül). Az ember keletkezéstörténete alapvetően szükségletei keletkezésének története. (Heller 1978 [1974]: 41)

Ugyanakkor itt nemcsak arról van szó, hogy az ember (az állattal szemben) a termeléssel szükségleteit is termeli, hanem arról, is hogy az ember számára szükségletének tárgyai nem redukálhatók szükségleteire.

Az állat a maga korlátozott tevékenységének keretében közvetlenül viszonyul biológiailag meghatározott, állandó szükségleteinek tárgyaihoz. [...] Még az életfenntartása szempontjából fontos tárgyaknak is csak azok a tulajdonságai szignifikánsak számára, amelyek ezek biológiai jelentéssel rendelkező hatását „jelzik”, közvetítik. Így az állat nemcsak saját fajának mértéke és szükségletei szerint formálja környezetét, hanem pusztán e mértéknek megfelelően képes a benne való orientációra is. [...] Mivel az állat élettevékenysége közvetlen tevékenység, amelynek motívuma (az, ami a cselekvésre indítja) és tárgya (az, amire a cselekvése irányul) egybeesnek, számára a tárgy sosem lép fel az aktuális szükséglettől függetlenül, hanem csak azzal egybeolvadva. (Márkus 1971 [1966]: 44)

Ez különösen fontos a szexualitás szempontjából. Márkus Györgyre (1971 [1966]: 44) hivatkozva azt mondhatjuk, hogy míg az állat számára a szexuális aktusban a másik csak

szükséglete tárgyaként létezik, addig a történelemben születő ember számára a Másiknak – legalábbis potenciálisan – saját objektív létezése, és ezáltal kielégíthető szükségletei, fantáziái és vágyai is vannak. Ezáltal a szexualitás nem elválasztható sem az általános intimitásszükséglettől, sem attól, hogy az ember képes *gondoskodni*. Tehát az ember szexualitásszükségletének tárgya – legalábbis potenciálisan – nem egy fizikai objektumként felfogott másik test, hanem egy *testi szubjektum*. Ahogy Marx és Engels írja (1974 [1856]: 36, kiemelés az eredetiben) az ember és az állat különbségéről: „Ahol viszony létezik, ott az számomra létezik, az állat nem »viszonyul« semmihez és egyáltalában nem *viszonyul*. Az állat számára másokhoz való viszonya nem viszonyként létezik.” Ahogy Marx (1972 [1857–1858/1939]: 113) az emberek egymás felismeréséről írja: „úgy szembesülnek a másikkal, mint a másik szükséglete tárgyának tulajdonosával, azt bizonyítja, hogy mindegyikük túllép saját praktikus szükségletén mint emberi lény, és emberi lényekként viszonyulnak egymáshoz, hogy közös nembeli lényüket valamennyien tudatosítják.” Vagy ahogy Heller (1978 [1974]: 41) írja az emberek „humanizálódásáról”: „Az emberi szükségletek legfőbb tárgya a másik ember. Más szóval: az emberi szükségletek humanizálódásának mértékét az határozza meg, hogy az ember a többi ember számára milyen mértékben vált a szükségletek legmagasabb tárgyává.”

Tehát az emberi szexualitás legalábbis potenciálisan az egymás szükségleteit, vágyait, illetve fantáziáit figyelembe vevő ingercsere. Róheim Géza (1999 [1934]) pszichoanalitikus antropológus és teoretikus egyértelmű összefüggést látott az ember meghosszabbodott gyermekkor, szociabilitása és a nem (feltétlenül vagy közvetlenül) utódnemzésre és mihamarabbi kielégülésre törekvő szexuális aktusra való képessége és igénye között. A gyermekkortól kezdve társas ingerekre képes és a társas ingerekre éhes állatnak látta az embert, mely felnőttkorban a szexuális aktus során a mihamarabbi kielégülés elé képes helyezni az ingerek cseréjét, a Másik szükségletének kölcsönös kielégítésére törekvést, tehát az intimitást. Ebből következően a praxis szintjén az emberi szexuális aktus az állattól elválasztó momentumai azok a szexuális cselekvések, melyek nem az azonnali kielégülésre (vagy fogamzásra) irányulnak, illetve amik a Másiknak való örömszerzésre irányulnak, mint például a petting vagy az orális szex, de ezeknek a meglévő potenciáloknak a megjelenési formái (mind a praxis, mind a fantázia szintjén) mindig történetileg-társadalmilag meghatározottak.

A társadalmi ember szükségletei nem pusztán valamely meghatározott kémiai, fizikai stb. tulajdonságokkal bíró természeti tárgyra irányulnak (mint az állat esetében), hanem meghatározott emberi-társadalmi jelleget viselő produktumra. Épp ezért az ember „természeti”, minden társadalmi formában fennálló szükségletei és vágyai is történetileg változtatják formájukat és irányukat, azaz konkrét tartalmukban tekintve maguk is történeti-társadalmi jelleget öltenek. (Márkus 1971 [1966]: 22)

– írja Márkus és igaz ez a szexualitásra is: a társadalmi ember szükségletei (legalábbis potenciálisan) nem pusztán valamely meghatározott biológiai tulajdonságokkal bíró testekre irányulnak (mint az állat esetében), hanem meghatározott emberi-társadalmi szükségletekkel, vágyakkal, illetve fantáziákkal bíró megtestesült szubjektumokra. Épp ezért az ember „természeti”, minden társadalmi formában fennálló szexuális szükségletei és vágyai is történetileg változtatják formájukat és irányukat, azaz konkrét tartalmukban tekintve maguk is történeti-társadalmi jelleget öltenek.

2.9. Módszertani paradigma II: Világrendszer-elemzés

Azzal nagyjából egy időben, hogy Fanon (1963) a nyomornegyedekben élő városi lumpenproletariátust látta az antikapitalista mozgalmak legígéretesebb forradalmi szubjektumának és hogy Olaszországban elindultak az autonomizmus legfontosabb folyóiratai, a *Quaderni Rossi* (*Vörös Füzetek*; 1961–1965) és a *Classe Operaia* (*Munkásosztály*; 1963–1966), illetve zajlott az úgynevezett háztartás-vita az autonomista és az értékelméleti marxista feministák között a *New Left Review* és más baloldali folyóiratok hasábjain, André Gunder Frank (1967, 1969) elsősorban chilei és brazil kutatásokra alapozva írta meg a modernizációelméletek „kettős társadalom” koncepciójának kritikáját. A kettőstársadalom-elméletek alapvető jellemzője, hogy a „fejlődő” országokban egy egymástól többé-kevésbé független modern polgári és egy premodern rendies társadalom létezik egymás mellett. Gunder Frank azt állította, hogy az úgynevezett „premodern” és a „modern” szegmensek nem függetlenek egymástól, hanem éppen hogy ugyanannak a rendszernek, az imperializmusnak az integráns részei és a „modern” szegmens fejlettségének a „premodern” szegmens alulfejlettsége az előfeltétele, tehát végső soron az alulfejlett szegmens is a kapitalista integráció eredménye. Ahogy írja: „az alulfejlettség nem az elavult intézmények fennmaradásának vagy a tőke hiányának következménye, [...] hanem éppen az a történelmi folyamat termeli ki, amelyik a gazdasági fejlődést is: magának a kapitalizmusnak a kialakulása” (Frank 1969: 9, idézi Kapoor 2010 [2002] 103). Részben ebből a belátásból született meg a világrendszer-elemzésnek nevezett gyakorlat, majd iskola alapvető módszertani belátása. Gunder Frank végső soron úgy érvelt, hogy a fejlett, illetve az alulfejlett társadalmi szegmensben kialakuló társadalmi viszonyok úgy érhetőek meg, ha megérjük a két társadalmi szegmens közötti *viszonyt* is. A leginkább Immanuel Wallerstein nevével fémjelzett világrendszer-elemzés alapvető gondolata, illetve módszertani alapvetése, hogy amikor egy társadalmi jelenséget vagy társadalomtörténeti folyamatot vizsgálunk, akkor nem elég azokat a viszonyokat figyelembe venni, amelyekbe az adott társadalmi jelenség közvetlenül beágyazódik, hanem azzal a tágabb viszonyrendszerrel is

számolni kell, amely a tágabb keretét adja, amelybe a jelenséget közvetlenül meghatározó viszonyok maguk is beágyazódnak (Gagy 2018: 53).

A történeti materializmus szempontjából nézve az a belátás, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálata az élet újratermelésétől kiindulva hoz valós, nem ideologikus eredményeket, kiegészül azzal, hogy az élet újratermelésének viszonyai további viszonyokba ágyazottak, melyeket szintén vizsgálni szükséges. Ez a módszertani belátás ahhoz vezette Wallersteint, hogy meghatározza a vizsgálat legtágabb keretét, melyeket világszisztemeknek nevezett. E legtágabb viszonyrendszer hatalmas méretű történeti munkamegosztási rendszerek, „melyek számos politikai és kulturális egységet átmetesznek és a tevékenységek és intézmények olyan integrált tartományát képezik, amelyre bizonyos rendszerszintű törvényszerűségek jellemzők” (Wallerstein 2010 [2004]: 45). Ezáltal külön gazdasági-társadalmi „világokat” (Éber 2018: 164: „társadalmi-munkamegosztási valóságokat”) alkotnak, akkor is, a történelem során jellemzően nem tágultak világméretűvé. A történelem során e robusztus munkamegosztási rendszerek jellemzően világgazdasági rendszerekként jöttek létre, melyeket „a [nemzetközi] munkamegosztásnak és ezáltal az alapvető javak cseréjének, valamint a tőke és a munkaerő áramlásának szignifikáns szintje” (Wallerstein 2010 [2004]: 57) jellemzett, de nem fogta össze őket egyetlen egységes politikai struktúra. A történelem során ezek globálissá válásuk előtt még világgazdasági rendszerként estek szét vagy egyetlen politikai központ uralma alá lettek kényszerítve, tehát politikailag egységesített világbirodalommá lettek, majd ezután hullottak szét (Wallerstein [2004] 2010: 59).

Ennél fogva a világszisztem-elemzés perspektívájában – szemben az ortodox marxista állásponttal – a kapitalizmus nem egy adott termelési módot, hanem azt a cselekvési, munkamegosztási, illetve világgazdasági rendszert jelenti, amelyben ma is élünk, a modern világszisztem (ld. pl. Wallerstein 1980, 1989a, 2010 [2004]). E nézőpont szerint a hosszú 16. századtól kiépülő globális munkamegosztási rendszert a vég nélküli felhalmozás hosszú távú történeti folyamata jellemzi. E globális rendszer az első világszisztem, mely képes volt hosszú távon stabilizálódni és ténylegesen világméretűvé válni. Tekintve, hogy a világszisztemeket a munkamegosztásuk hatékonysága és stabilitása köti össze, azt mondhatjuk, hogy a kapitalista világszisztem azért tudott fennmaradni, mert kapitalista jellege stabilizálódott és a rendszer legmeghatározóbb tulajdonsága vált. Ez fordítva is igaz: a kapitalizmus csak egy globális gazdasági rendszer keretében tud működni. Tehát a modern világgazdaság és a kapitalista munkaszervezés egy érem két oldala. A kapitalizmusra mint világgazdasági rendszerre jellemző rendszerszintű törvényszerűség, hogy

prioritást ad a tőke vég nélküli felhalmozásának. [...] [Tehát] „magánszemélyek és vállalatok tőkét halmoznak föl, hogy még több tőkét halmozhassanak föl, folyamatosan és vég nélkül. [...] [Mindemellett] [I]éteznak olyan strukturális mechanizmusok, amelyek büntetik az ezzel ellentétes motivációk szerint cselekvőket, végső soron eliminálva őket a társadalomból; míg a megfelelő motivációkat követő cselekvőket megjutalmazza és – amennyiben stratégiájuk sikeresnek bizonyul – gazdaggá teszük. (Wallerstein 2010 [2004]: 58)

Mindez azt is jelenti, hogy a kapitalizmusnak a 15. század „nagy földrajzi felfedezéseitől” kezdődő története annak a története, hogy versengő hatalmi csoportok hogyan kényszerültek arra, hogy újraszervezzék a különböző termelési módokon és társadalmi viszonyokon belüli és az azok közötti hierarchikus munkamegosztást, illetve az annak keretét szolgáló geopolitikai kapcsolatokat (Czirfusz, Csányi, Éber et al. 2019: 15–16), ezáltal – többé-kevésbé akaratlanul – folyamatosan stabilizálva a végtelen felhalmozást.

Az autonomizmus felől nézve tehát a *Társadalmi Gyár egy Globális Társadalmi Gyár*, melyben különböző léptékeken igaz, hogy *a külső rendszerintegráció belső szervezőerőként funkcionál*. A világrendszer-elemzés háztartáskutatási irányzata például az autonomista feminista szerzőkkel összhangban arra hívja fel a figyelmet, hogy a háztartáson belüli viszonyokat meghatározza a háztartás pozíciója a világgazdaságban. A külső rendszerintegráció hatása a belső struktúrára sporadikusan már Marxnál is megjelenik, például:

Különböző nemzetek egymás közötti vonatkozásai attól függenek, mennyire fejlesztette ki mindegyikük termelőerőit, a munka megosztását és a belső érintkezést. Ezt a tételt általánosan elismerik. De nemcsak egy nemzet viszonya a többihez, hanem e nemzet egész belső tagozódása maga is termelésének, valamint belső és külső érintkezésének fejlődési fokától függ. Hogy egy nemzet termelőerői mennyire fejlettek, azt legszembevetőbben az a fok mutatja, ameddig a munka megosztása kifejlődött. (Marx 1974 [1856]: 77)

Marx és Frank belátásait Wallerstein úgy gondolta tovább, hogy a világrendszer (az autonomista hagyomány felől a *Globális Társadalmi Gyár*) a végtelen kapitalista felhalmozás globális hierarchikus munkamegosztásában analitikusan megkülönböztethetünk centrumjellegű (kvázi-monopolisztikus, viszonylag tőkeintenzív vagy magas elsajátított/hozzáadott értékű) termelési folyamatokat és periférikus (kompetitív, viszonylag munkaintenzív vagy alacsony elsajátított/hozzáadott értékű) termelési folyamatokat. A két különböző termelési folyamatban résztvevők közötti csere egyenlőtlen, a monopóliumból származó extraprofit a másik fél veszteségéből származik. Ennélfogva a centrumjellegű termelési folyamatokban a kapitalista világgazdaságban létrejövő profit aránytalanul nagy része realizálódik, míg a periférikus folyamatokban a profit aránytalanul kis része. A globális munkamegosztás osztályszerkezetére ugyanakkor különböző léptékű földrajzi koncentráció jellemző. Az egyenlőtlen munkamegosztás térbeli aspektusa a különböző földrajzi egységek (régiónok, államok, települések, településrészek) egyenlőtlen fejlődéséből eredően az úgynevezett

centrum-, illetve perifériatárségek elkülönülése. Centrumtárségek azok, ahol a legnagyobb a centrumjellegű termelési folyamatok aránya, és periférikus társégek azok, ahol a periférikus termelési folyamatok aránya a nagyobb, míg félperifériás területeken a centrumjellegű és periférikus termelési folyamatok közel egyenlő arányban jellemzőek (Wallerstein 2010 [2004]; Éber 2018: 165). Mivel a társégek megnevezései (centrum-félperiféria-periféria) a felhalmozás folyamatában betöltött relatív pozíciókat jelölnék, a vilárendszer átrendeződésével a munkamegosztás változik, így a különböző földrajzi egységek más pozíciókba mozoghatnak. Egyes társégek a hierarchiában felfelé vagy lefelé mobilizálódhatnak – noha a kapitalizmus struktúráira nagyfokú konzervativitás jellemző (Arrighi 1992 [1990]).

A vilárendszer-elemzés ugyanakkor nemcsak (absztrakt) térben, hanem időben is perspektívátágítást jelent a „hagyományos” társadalomtörténeti és történeti szociológiai nézőpont számára. A történeti folyamatokat a legtágabb viszonyrendszerben, a vilárendszerbe való beágyazottságuk mentén értelmező megközelítés egyúttal az adott társadalomtörténeti folyamat élettartamát a teljes vilárendszer élettartamának részeként értelmezi, vagyis e megközelítésben a történelmi folyamatok egy nagyobb, hosszabb történeti időtartam részei. A vilárendszer teljes élettartama a strukturális idő, avagy Fernand Braudel kifejezésével élve *longue durée*, tehát hosszú időtartam (Wallerstein 2010 [2004]: 47–48). Ez alatt a rendszerszintű törvényszerűségek hatással vannak a kisebb történeti léptékű folyamatokra (politikai, kulturális és társadalmi helyzetekre) és a történelmi eseményekre (Braudel 1973, 1979).

A vilárendszer átrendeződéseit a vilárendszer-elmélet a ciklus fogalmával ragadja meg. A vilárendszer-elmélet a közgazdaságtanból ismert 1–4 éves üzleti ciklusok, a 8–10 éves pénzügyi ciklusok, az infrastrukturális beruházások hullámzásához köthető kb. 20 éves ciklusok, illetve a körülbelül 50 évente ismétlődő úgynevezett Kondratyev-ciklusok helyett a vilárendszer *longue durée*-jében végbemenő, a rendszer egészének átrendeződésével járó hosszú ciklusokra, úgynevezett hegemoniaciklusokra koncentrálnak (Czirfusz, Csányi, Éber et al. 2019: 6). A hegemon az a geopolitikai-gazdasági szereplő, amely adott ciklusban a vilárendszer végtelen tökefelhalmozását alátámasztó transznacionális munkamegosztást a saját érdekeinek megfelelően képes megszervezni és ezáltal a legnagyobb profitrészesedést megszerezni (Arrighi 2010 [1996]). Ugyanakkor – Gramsci (2000 [1929–1935]) hegemoniafogalmával összhangban – a hegemonia amellet, hogy gazdasági és katonai hatalom, a rendszerből származó politikai előnyök birtoklását, a rendszer törvényszerűségei feletti hatalmat és a kulturális-szimbolikus vezető szerepet is magába foglalja – ez utóbbi kizárja az alternatív berendezkedések elképzelésének lehetőségét (Gramsci 2000 [1929–1935]):

189–221; Forgács 2000: 422–424). Tehát a globális hegemonia komplex transznacionális intézményrendszer, mely materiális és ideológiai-kulturális geopolitikai eszközökkel is igazgatja és legitimálja a hierarchikus transznacionális munkamegosztást (Éber, Gagy, Geröcs és Jelinek 2019: 31–32).

A kapitalizmus körülbelül a 15. századtól kezdődő történetének tanúsága szerint egy hegémón ciklus két szakaszból áll, egy felívelő periódusból (Arrighi és Silver 1999), „A” fázisból (Wallerstein 2000a), avagy hosszú fellendülésből (Brenner 2006) és egy válság szakaszból (Arrighi és Silver 1999), „B” fázisból (Wallerstein 2000a), avagy hosszú lejtmenetből (Brenner 2006). A hegemonia válsága az egész világrendszerszintű tőkefelhalmozási rezsim és munkamegosztás válságát jelenti, amely egyben a hegémón pozícióját is megingatja, majd meg is dönti, előidézve egy transznacionális geopolitikai átrendeződést és egy új hegémóniát. A ciklusok felívelő „A” fázisaiban az áruterelés és az árucseré rendjének újjászervezése lehetővé teszi a tőkefelhalmozás új formáinak bővülését és terjeszkedését. Ezért általánosságban elmondható, hogy minden felhalmozási rezsim jobban integrált az előzőnél. Viszont a hegémón ciklusok válságperiódusaiban a tőkebefektetések megtérülése romlik, az áruterelés és árucseré korábban kiépült rendszerének jövedelmezősége csökken, a tőke pedig magasabb megtérülést keresve a pénzpiacokra menekül (Éber, Gagy, Geröcs és Jelinek 2019: 30). E szakaszt nevezik finanszírozási periódusnak is (Arrighi és Silver 2001: 258–268), mely egyúttal lehetőséget kínál arra is, hogy az áruterelésbe és a kereskedelembé való befektetés új formáival kísérletezve a tőke utakat találhasson egy új hegémón ciklus kiépítése felé (Éber, Gagy, Geröcs és Jelinek 2019: 30).

Továbbá a kapitalizmusnak világméretű munkamegosztási rendszerként és nem egy rögzített – a bér munkán alapuló – termelési módként való felfogása a *termelő* és *nem-termelő* munka megkülönböztetésének elvetését is más dimenzióba helyezte. Wallerstein (1983) szerint a kapitalista világrendszerben a felhalmozás alapjául szolgáló munkaforma nem a marxi értelemben vett termelő munka, illetve még csak nem is a bér munka (Dunaway 2018 [2012]). Ha kizárólag bér munkára alapulna a felhalmozás a tőkés világgazdaságban, az gyorsan profitválságba, és feltehetően a világrendszer egészének gazdasági válságába, majd társadalmi válságába torkollana. A megtermelt értéktöbblet jelentős részét ugyanis bér formájában vissza kellene osztani, ami ellentmond a tőkés felhalmozás logikájának, így a teljes (világméretű) proletarizáció költségei rendszerszinten megfizethetetlenek. Wallerstein (1976) azt hangsúlyozta, hogy a feudális társadalomszervezéstől a kapitalista világgazdaságig tartó, lineáris történelmi fejlődés elképzelése hamis: a feudalizmusra jellemző munkaformák a modern történelem során valójában végig fennmaradtak, és funkcionális részévé váltak a kapitalista

felhalmozásnak (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018: 22–23). Tehát szemben a mainstream értelmezéssel, mely szerint a világ nem bérmunkát végző munkásai „felesleges népesség”, amely nem tud eléggé helytállni ahhoz, hogy sikeres legyen a kapitalista rendszerben (Smith, Wallerstein és Evers 1984: 145), Wallerstein szerint a nem bérmunka jellegű munka nem kevésbé kapitalista, mint a bérmunka; éppen a kapitalista viszonyok között fennmaradó nem bérmunka jellegű munka teszi lehetővé a (részleges) proletarizálódást. Ellentétben a kapitalizmus kialakulását a bérmunka elterjedéséhez kötő elképzelésekkel, a globális kapitalizmus története során a bérmunkások többsége is csak félig proletarizálódott, a fenntartáshoz szükséges javak és szolgáltatások egy részét a bérgazdaságon kívülről szerzi. Ahogyan a globális árutermelési láncok szakirodalma rámutat (Dunaway 2018 [2012]), az informális és formális munka közötti viszony hierarchikus: amikor a társadalmi reprodukcióban a háztartások a formális bérjövédelmet informális, sokszor fizetetlen munkával pótolják ki, a tőke szempontjából az informális munka csökkenti a formális munka költségét, így hozzájárul az értékelhalmozáshoz a lánc magasabb szintjein. Az árutermelési lánc nem csupán egy sor térbeli pont, amikben egy piacképes termék létrehozása érdekében mechanikus folyamatok zajlanak, hanem egymást követő egyenlőtlen cserék összetett sorozatából áll. Minden árucseré egyenlőtlen ebben a láncolatban, mert már a termelési eszközök eloszlása is egyenlőtlen, nemcsak a nagyobb gazdasági csomópontok között, hanem minden egyes csomóponton belül is (Dunaway 2001, 2018 [2012]). Ez az egyenlőtlenség nemcsak globális (centrum és periféria közötti) viszonylatban érvényesül, hanem lokálisan, a háztartásokon belül és között is, – ahogy arról már volt szó, a külső rendszerintegráció belső szervezőerő is. Így a háztartás olyan gazdasági egység, amelyben a munkaerőt képviselő „munkás” a formális munka és az informális munka (házimunka, gondoskodás, gyereknevelés, szex) összekapcsolódásával reprodukálódik (Dunaway 2001, 2012; Werlhof 1988). Így a háztartások sokmillió strukturális egységet képviselnek a világgazdaságon belül, amelyek lehetővé teszik, hogy a tőke az elrejtse az informális munka hozzájárulásával termelődött értéktöbblet szisztematikus kivonását (Dunaway 2012). Az informális munkának a tőkenyerességhez elengedhetetlen ingyenes vagy „olcsó” (olcsóvá tett; Moore 2015) hozzájárulását csak az ezt a munkát végzők elnyomásán keresztül lehet hosszú távon fenntartani. Ez a fajta elnyomás a nemzetközi munkamegosztás hierarchiájából következik, és történetileg számos formát öltött tértől és időtől függően: jellemzően rabszolgák, nem fehér bőrűek (*people of color*), különböző etnikai csoportok, földművesek, nők és gyerekek kizsákmányolásával. E munkások kizsákmányolása jellemzően a formális (bér)munka viszonyának szerződéses megjelenésén kívül történik, a hierarchikus viszonyok különböző, legális vagy illegális, informális és gyakran erőszakos formáiba

integrálva. A centrum-periféria és osztályhierarchiák viszonyában ez a kutatási irány külön hangsúlyozta, hogy a háztartásokon belüli különböző munkatípus-kombinációk a rendszer egészében különböző pozíciókat betöltő háztartások közötti sajátos viszonyban állnak – például a perifériás háztartások informális jövedelemszerzése teszi lehetővé a centrumbéli háztartások fogyasztási szintjét, a perifériák reprodukciója pótolja a centrum munkaerő-szükségletét, illetve az alsóbb osztályok és perifériák reprodukív női munkaerejének elvonása teszi lehetővé a centrum női munkaerejének magasabb pozíciókban való munkaerőpiaci integrációját (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018: 21–22; Dunaway és Macabuac 2007).

A vilárendszer-elemzés egy másik (Marx és Frank mellett) nagyhatású elődje, Fernand Braudel (1973: 28–29, 445) azt a kérdést tette fel, hogy „*Hogyan függ össze a kapitalizmus a létra alján elhelyezkedő szerény életekkel?*” (Izd. erről Dunaway 2018 [2012]: 54). Braudel azt válaszolta, hogy „*Mindenhogyl!*” hiszen az úgynevezett gazdaság és az emberi élet „*etnografikus szintje*” között dialektikus viszony van. Így a fentiek alapján arra a kérdésre, hogy mi köze van a gazdasághoz annak, hogy az emberek, hogyan, kivel és mikor közösek, azt válaszolhatjuk, hogy „*Minden!*” – már ha a gazdaság alatt a szükségletek kielégítésének és az élet újratermelésének rendszerét értjük.

2.10. Az elidegenedés marxi elmélete

Marx elidegenedésfogalma a („nyugati”) marxizmus diskurzusában az egyik leginkább vitatott koncepció. Az elidegenedésfogalom két leginkább koherens (legkevésbé sporadikus) kifejtése Marx két olyan kéziratában történt meg, melyeket az 1930-as évekig nem adtak ki, így nem voltak hozzáférhetők Marx különböző interperetátorai számára. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* (1977 [1844/1932]) és a „*Grundrisse*” (*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*) (1972 [1857–1858/1939]) kiadásuk után is ambivalens karriert futottak be a („nyugati”) marxizmuson belül, az 1930-as évek utáni évtizedekben leginkább talán pont az elidegenedés fogalma miatt.

Mint ahogy arról már volt szó, a „nyugati”) marxizmus elméletalkotóinak fő problémája a 20. század folyamán az volt, hogy megmagyarázzák, miért nem tört ki a forradalom a kapitalizmus centrumában, illetve hogyan devalválódott a bolsevik projekt emancipatorikus potenciálja. A „nyugati”) marxizmus olyan meghatározó gondolkodói számára, mint Herbert Marcuse és Guy Debord, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* új forrásként jelent meg arra, hogy újraértelmezzék az ideológia szerepét a kapitalizmusban, ezzel megmagyarázva annak nem várt rezilienciáját a válságokkal szemben és hogy megmagyarázzák a bolsevik forradalom sztálini elárulásának dinamikáját (Zoubir 2018: 711). Ugyanakkor a francia marxizmusra a *Gazdasági-*

filozófiai kéziratok althusseri elutasítása is erősen hatott. Althusser a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* különösen az elidegenedés fogalmát pécézte ki, érvelése szerint az elidegenedés koncepciója Marx egy fiatalkori zsenyéje, inkább hegelianus-feuerbachianus, mintsem marxista koncepció, és egy ilyen nem strukturalista elem beemelése a marxista elemzési keretbe veszélyezteti a „tudományos marxizmus” projektjét (Øversveen 2022; Carver 2008). Noha meg kell jegyezni, hogy a vitának aktuálpolitikai tétje is volt, mert a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* és az elidegenedés koncepcióját a Francia Kommunista Párton belüli humanista fordulat ideológiai alapjának tekintették (Althusser 1965) – van, aki ennek tudja be a francia marxizmuson belüli törekvést, hogy a marxi életutat jól elkülönülő szakaszokra bontsák (Zoubir 2018).

Habár Althusser projektje, hogy kimutassa a töréspontot a fiatal „humanista” „filozófus” és az érett „strukturalista” „politikai gazdaság” Marx között nagyrészt saját bevallása szerint is megbukott, és ilyen eszmetörténeti töréspontot nem sikerült azonosítania (Carver 2008), az elidegenedés koncepciójával szembeni általános gyanakvás vagy széleskörű ignorancia fennmaradt a marxizmuson belül. Valószínűleg azért, mert Marx korai írásai olvashatók úgy, hogy egy „erős” filozófiai antropológiai állítást hordoznak magukban, tehát, hogy az elidegenedés egy emberi lényegre vonatkozik, amitől a munkás elidegenedik. Ez a feltételezett „állandó emberi természetre” való utalás pedig összeegyeztethetetlen a történeti materializmussal, illetve a „gyenge” marxi filozófiai antropológiával (Øversveen 2022: 108–111; lsd. erről részletesen Márkus 1977 [1961]). Nem segítette továbbá az elidegenedés koncepció reputációját az sem, hogy polgári szerzők és marxizáló humanisták az elidegenedés fogalmát teljesen kiüresítették és az objektiváció, az atomizáció vagy a „rossz közérzet” (Freud 1982 [1930]) bármilyen megjelenési formájának szinonimájaként kezdték el használni (Musto 2014 [2010]; lsd. pl. Fromm 2010 [1955]). Más szerzők Althussertől eltérően értékelik az elidegenedés fogalmának eszmetörténetét. Zoubir (2018) egyaránt megállapít kontinuitásokat és diszkontinuitásokat Marxnál az elidegenedés-fogalom használatában a *Kéziratokban* és a *Grundrissében*. Rosdolsky (1977) amellet érvel, hogy nem az elidegenedés jelentése változott Marxnál, hanem a bemutatás módszere és célcsoportja, így a *Kéziratokban* a hegelizáló megfogalmazás inkább csak „pedagógiai fogás”, amivel Marx az *iffjú hegelianusokkal* próbálta megértetni magát. Más szerzők pedig inkább az elidegenedésfogalom eszmetörténeti kontinuitását hangsúlyozzák a marxi életműben egészen a *Tőke* (Marx 1955 [1967]) áru-fétis koncepciójáig (Arato 1972; Márkus 1982; Carver 2008).

Itt az elidegenedés marxi fogalmának először olyan eszmetörténeti interpretációját mutatom be, melyben a kontinuitásokat hangsúlyozom az utóbb felsorolt szerzőkhöz

hasonlóan, de tőlük eltérően olyan interpretációt javaslok, melynek központi fogalma az *áru*. Értelmezésem szerint az elidegenedés koncepciója nem a szubjektiváció „hegeliánus” elméletébe ágyazódik és ennyiben nem is egy „erős” filozófiai antropológiára utal, hogy az ember a gazdasági körülményektől függetlenül minden esetben szembekerül munkaerejének testétől idegen, külső tárggyá válásával (vö. Marcuse 1973 [1933], 1966 [1955]), de ez nem utal egy meghatározott és rögzített emberi „természetre” (vö. Fromm 2010 [1955]). Az elidegenedés marxi koncepciójának eszmetörténete értelmezésem szerint inkább egy szemléletes esettanulmány arra nézve, hogy Marx olyan olvasatait, melyek szerint a marxi ideológiakritikában a „felépítmény” csupán a „gazdasági alap” tükörszerű reflexiója lenne, mennyire szalmabábszerű érveléseket használnak. Az elidegenedés koncepciójában pontosan az a tudásszociológiai finomság jelenik meg, ahogy Marx megérti, hogy a szubjektiváció hogyan *ágyazódik* a termelési viszonyokba.

Marx értelmezésében a munkásosztály alapvetően munkájának termékétől elidegenített osztály. Tehát az elidegenedés nem egyszerűen a munkaerő tárgyiasulása, hanem a munkaerőnek olyan tárggyá válása, mely fölött az adott termelési viszonyoknak köszönhetően nincs hatalma, sőt szemben áll vele. A munkaerő nem egyszerűen tárgyiasul („rögzül”, „anyagiasul”), hanem *áru*formát ölt. A *Gazdasági-filozófiai kéziratokból* az elidegenedés koncepció bemutatására főleg ezt a bekezdést szokták idézni, bár sokszor az „önelidegenülés” kifejezést kontextusából kiragadva:

A gyakorlati emberi tevékenység, a munka elidegenülésének aktusát két tekintetben vettük szemügyre. 1. A munkásnak a *munka termékéhez* mint idegen és fölötté hatalommal bíró tárgyhoz való viszonya. Ez a viszony egyúttal az érzéki külvilághoz, a természeti tárgyakhoz mint idegen, vele ellenségesen szemben álló világhoz való viszony. 2. A munkának a *termelés aktusához* való viszonya a *munkán* belül. Ez a viszony a munkásnak saját tevékenységéhez mint valami idegenhez, nem hozzá tartozóhoz való viszonya, a tevékenység mint szenvedés, az erő mint hatalmatlanság, a nemzés mint megférfiatlanulás, a munkás saját fizikai és szellemi energiája, személyes élete – mert mi más az élet, mint tevékenység – mint saját maga ellen fordított, tőle független tevékenység, amely nem övé. Az *önelidegenülés*, mint fent a *dolog* elidegenülése. (Marx 1977 [1844/1932]: 86–87, kiemelések az eredetiben)

Ez az idézet és e szöveghely melletti bekezdések közül néhány úgy is értelmezhető lenne, hogy általános filozófiai antropológiai tétel, hogy a munkaerő, amikor a munkán keresztül tárgyiasul, tárgy formát ölt, az a tevékeny ember számára külsőként, a testének generatív potenciáljából származónak, de testétől külsődlegesnek, idegennek tűnik fel (ld. Marcuse 1973 [1933], 1966 [1955]). Ezekkel az értelmezésekkel szemben valójában már a *Kéziratokból* is kiderül, hogy Marx itt arról ír, hogy a tőkés termelési viszonyban a munkás által létrehozott tárgy áruként manifesztálódik, tehát munkájának terméke a tőkés elsajátítás során válik idegenné tőle.

Mint ahogy saját termelését a maga megvalótlanulásává, a maga büntetésévé, mint ahogy saját termékét veszteséggé, egy olyan termékké teszi, amely nem övé, ugyanúgy létrehozza annak, aki nem termel, a termelés és a termék feletti uralmát. Mint ahogy magától elidegeníti a saját tevékenységét, ugyanúgy az idegen sajátjává teszi annak nem saját tevékenységét. [...] Tehát az elidegenült, külsővé-idegenné vált munka által a munkás létrehozza a munkától idegen és azon kívül álló embernek e munkához való viszonyát. A munkásnak a munkához való viszonya létrehozza a tőkésnek [...] a munkához való viszonyát. A magántulajdon tehát a terméke, az eredménye, a szükségszerű következménye a külsővé-idegenné vált munkának, a munkás külsőleges viszonyának a természetéhez és önmagához. (Marx 1977 [1844/1932]: 91)

Az elidegenedés folyamata tehát abban a viszonyban megy végbe, amely a tőkés és a munkás között van, és amiben a kettős értelemben szabad munkás árut termel, ezzel értéktöbbletet is, tehát újratermeli a tőke-munka viszonyt. A termékek tehát kétféleképpen idegenülnek el termelőiktől: magántulajdonként sajátítják el őket és kizsákmányoló viszony újratermelésének eszközévé válnak. A munkás ebben a gazdasági viszonyban idegenedik el saját „élettevékenységétől”, tehát munkájától és az elidegenedett munkavégzés alatt saját magától. A munkásosztály tehát elsősorban elidegenített osztály és az áru elsősorban elidegenített termék. Az elidegenedés tehát a folyamat, „melynek során a termelés eredményeit elsajátítják és tőkévé alakítják” (Øversveen 2022: 107).

A „*Grundrisséből*”, Marx tizenhárom évvel később írt kéziratának a tőkéről írt fejezetéből világosabb a különbség a munkaerő általános tárgyiasulása és áruvá válása között: „A hangsúly nem ennek az iszonyú tárgyi hatalomnak [...] a tárgyiasult voltán van, hanem az elidegenült, külsővé-idegenné vált, elidegenített voltán, azon, hogy nem a munkáshoz, hanem a megszemélyesített termelési feltételekhez, azaz a tőkéhez tartozik” (Marx 1972 [1857–1858/1939]: 287). A „*Grundrissében*” ugyanakkor nagy hangsúlyt kap a munkamegosztás elidegenített jellege. A munkafolyamatban a munkások nem szubjektumként kapcsolódnak egymáshoz, hanem termelési pozíciójukon keresztül, a munka idegen, személytelen megosztása jön létre, olyan társadalmiság, ami nem társas, hanem *dologi*. Ahogy a munkás a munkához mint idegen tevékenységhez viszonyul, úgy a munkamegosztáshoz is mint idegen munkamegosztáshoz viszonyul (Carver 2008). Továbbá a közvetlen munkafolyamaton kívül a társadalmi munkamegosztásban a különböző munkások csak az áruk és a pénz cseréjén keresztül kapcsolódnak egymáshoz, a társadalmi viszonyok is *dologivá* válnak. Az „elidegenedés” kifejezés egy olyan társadalmi viszonyt jellemez, amelyben a termelés öncélú (célja, hogy magánszemélyek és intézmények tőkét halmozzanak fel azért, hogy aztán még több tőkét halmozzanak fel [Wallerstein 2010 [2004]]), míg a bérmunkásként foglalkoztatott szubjektumok csak ennek végrehajtóiként léteznek (Zoubir 2018) és a munkamegosztásban is csak e végrehajtófunkción keresztül érintkeznek egymással.

A tevékenység társadalmi jellege, akárcsak a termék társadalmi formája, akárcsak az egyének a termelésben való részesedése itt mint az egyénnel szemben idegen, dologi valami jelenik meg; nem mint egymáshoz való viszonyulásuk, hanem mint alárendelődésük olyan viszonyoknak, amelyek tőlük függetlenül fennállnak és a közömbös egyének egymással való ütközéséből keletkeznek. A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, független dologként jelenik meg. A csereértékben a személyek társadalmi vonatkozása a dolgok társadalmi viszonyulásává változott át; a személyi tehetség dologi tehetőségé. (Marx 1972 [1857–1858/1939]: 69)

Ez utóbbi gondolat letisztultkifejtését Marx *A tőkében* adja, az árufetisizmus fogalmának kifejtése közben. Ahogy arról volt már szó, ahogy arra az autonomista marxisták felhívták a figyelmet, az érték nem más, mint az áruban rögzült társadalmi viszonyok összessége, de ez fordítva is igaz, a tőkés termelésben a viszonyok áruformát öltenek.

Az áruforma titokzatossága tehát egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, ennél fogva a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. [...] Az áruvilágnak ez a fétisjellege, mint ahogy az előző elemzés már megmutatta, az árukat termelő munka sajátos társadalmi jellegéből ered. [...] [A] magánmunkák összessége a társadalmi összmunka. Mivel a termelők csak munkatermékeik kicserélése útján lépnek társadalmi érintkezésbe egymással, magánmunkáik sajátos társadalmi jellege is csak e cserén belül jelenik meg. (Marx 1955 [1867]: 75)

Azokkal az elméletekkel szemben, melyek – nézőpontom szerint – túldramatizálják a változásokat a marxi életműben, amellet érveltem, hogy Marx nézete az elidegenedésről és a viszonyok eldologiasodásáról többé-kevésbé azonosak voltak, és hogy ami összeköti ezeket a különböző időpontokban kifejtett elméletrészleteket, az az *áru* fogalma. Az áru végeredményben nem más, mint idegen (elidegenített) tulajdon, a munkásosztály végeredményben nem más, mint munkájának termékétől elidegenített osztály. „[A] munka idegen tulajdont fog létrehozni és a tulajdon idegen munkát fog parancsnokolni” (Marx 1972 [1857–1858/1939]: 144). Noha Marx számára az életműben előre haladva egyre fontosabbá válik, hogy azzal, hogy a termékek áruformát öltenek, a társadalmi kapcsolatok is a pénzen és árun keresztüli cserévé alakulnak, tehát, hogy a társadalmi viszonyok is dologi formát öltenek – „az emberek a dolgot (a pénzt) megajándékozzák azzal a bizalommal, amellyel egymást mint személyeket nem ajándékozzák meg. [...] Nyilvánvalóan csak mint a személyek egymás közötti eldologiasodott viszonyát; mint eldologiasodott csereértéket, a csereérték pedig nem egyéb, mint a személyek termelő tevékenységének egymás közötti viszonya” (Marx 1972 [1857–1858/1939]: 77).

2.11. Az elidegenedélmélet újragondolása

Fentebb amellet érveltem az *Értéktöbblet-elméletek (Tőke 4. kötete [Marx 1976 {1863}]*) alapján, hogy maga Marx sem az anyagi termelésben való részvételt tette meg a termelő munkás definíciós követelményének, hanem a tőkés viszonyban való munkát, tehát, hogy a termelő munkás elsősorban *érték*termelő munkás, attól függetlenül, hogy részt vesz-e (anyagi) árutermelésben. Például a magán- (tőkés) intézményben dolgozó tanár, orvos vagy pszichológus termelő munkás, mert munkájukkal nem közvetlenül saját generatív testi potenciáljukat (munkaerejüket, „lényegi erőiket”) termelik újra, hanem munkájukat tőkére cserélik, tehát értéktöbbletet termelnek egy tőkésnek, attól függetlenül, hogy hagyományos értelemben vett árut nem állítanak elő. Ez azt is jelenti, hogy strukturális pozíciójukat tekintve munkásosztálybeliek. Itt már a marxi korpusz kisebb önellentmondásba látszik csúszni. Ha a munkásosztály alapvetően elidegenített osztály, mert az általa megtermelt termékek áruformát öltenek, akkor azok a munkások, akik nem termelnek árut, de értéktöbbletet igen, munkások, de mégsem elidegenedettek? Akkor a munkásosztály mégsem alapvetően elidegenített osztály? Ez az ellentmondás feloldható lenne, ha figyelembe vesszük, hogy ezek a munkások egy speciális árut állítanak elő vagy legalábbis termelnek újra, méghozzá munkaerőt. De már ez is az elidegenedéskoncepció alapvető újragondolását követelné meg.

Ugyanakkor az autonomista marxizmus és feminizmus, a Bielefeldi Iskola és a világrendszer-elemzési hagyomány belátásai alapján amellet érveltem, hogy a termelő és nem-termelő munkák és munkások megkülönböztetése a *Globális Társadalmi Gyárban*, illetve a különböző termelési módok és munkaformák hierarchikus kombinációjának a tőkefelhalmozás mentén való megszervezésére épülő kapitalista világrendszerben legalábbis értelmetlen – rosszabb esetben patriarchális mítosz. Amennyiben elfogadjuk, hogy végeredményben „minden munka értéket termel a tőkének” (Harvie 2005), tehát a munkásosztály a munkások teljes körét magába foglalja, attól függetlenül, hogy azok közvetlenül vannak-e beágyazva a tőkés körforgásba vagy csak közvetetten, továbbá elfogadjuk, hogy a kapitalista világrendszerben minden munka alá van rendelve a végtelen tőkefelhalmozásnak, akkor az elidegenedésnek egy olyan újragondolt koncepciójára van szükségünk, ami nem a közvetlen árutermelésből vezetődik le, tehát a melynek központi fogalma nem az áru. Továbbá, ha elfogadjuk az autonomista feminista érvelést, hogy a háziasszony és a férfi termelő munkás viszonya ugyanannyira alapvető termelési viszonya a kapitalizmusnak, mint a tőkésék és bérmunkások, illetve a bérmunkások és más bérmunkások között viszony, akkor az sem fenntartható tétel, hogy a kapitalista viszonyok azért elidegenedettek, mert a munkások a

közvetlen (egyéni) munkamegosztásban a gyárban betöltött funkcióikon keresztül, a társadalmi munkamegosztásban pedig az áruk és a pénz cseréjén keresztül lépnek kapcsolatba egymással.

A következőkben amellet fogok érvelni, hogy az elidegenedés jelenségének az áru fogalmán keresztül való interpretációja revelatív, ugyanakkor ezen keresztül lehetséges eljutni egy, az elidegenedésemélet általánosabb megfogalmazásához, ami a közvetlen anyagi termelésbe és munka-tőke viszonyba nem bevont munkásokra is alkalmazható lesz, anélkül, hogy az „erős” filozófiai antropológia vagy az ahistorikus általánosítások csapdájába esnénk. A fentiekben amellet érveltem, hogy nem a munkaerő tárgyiasulása, külsővé válása az elidegenedés lényege, hanem hogy áruként válik külsővé. Most úgy viszem tovább ezt a gondolatmenetet, hogy nem is az áru létrejötte az elidegenedés lényegi momentuma, hanem az árutermelés mint olyan praxis, ami úgy használja fel a test generatív potenciáljait, a munkás „lényegi erőit”, hogy azok nem közvetlenül a munkás vagy a munkás által szignifikáns Másikként ismertek reprodukcióját és örömét szolgálja, hanem olyan idegen célt, mely végső soron szemben áll az ő és az övéi érdekeivel. „Az eleven munkaképesség objektív feltételei úgy vannak előfeltételezve, mint vele szemben önálló létezés, mint egy az eleven munkaképességtől megkülönböztetett és vele önállóan szemben álló szubjektum objektivitása (Marx 1972 [1857–1858/1939]: 70).

A nem közvetlenül a tőke-munka viszonyban dolgozó munkások (akiket Marx nem-termelő munkásoknak hív, vagy a háziasszonyok) generatív testi potenciálja (munkaereje, képessége a gondoskodásra vagy a szexualitásra, tehát „lényegi erői”) ugyanúgy alá van rendelve a tőkefelhalmozás logikájának. Ez a megállapítás az elidegenedés koncepciójának egy olyan újragondolását implikálja, melynek központi fogalma nem az áru, hanem az ember generatív testi potenciáljainak alávetése egy tőle (saját és embertársai közvetlen reprodukciójától) idegen logikának. Generatív testi potenciálja olyan cselekvési rendszer kényszerei között manifesztálódik, melyek a végtelen tőkefelhalmozás és a tőkés viszonyok újratermelésének logikájának vannak alávetve.

Tehát az elidegenedés az árut középpontba helyező meghatározásánál azt mondhatjuk, hogy a piacra termelés, tehát árutermelés olyan cselekvési rendszert előfeltételez, melyben a társadalmi tevékenységek csak közvetve szolgálják a termelők (munkások) reprodukcióját és örömét; az elidegenedés a munkaerőt középpontba helyező meghatározásánál pedig azt mondhatjuk, hogy a piacra való termelés, tehát árutermelés egy olyan cselekvési rendszert előfeltételez, melyben a társadalmi tevékenységek – attól függetlenül, hogy azok közvetlenül árutermelők-e – alávetettek a végtelen tőkefelhalmozás logikájának. Marx számára a *Kéziratokban* és a „*Grundrissében*” a polgári társadalomban az egyéni munkás tevékenysége

csak annyiban társadalmi, amennyiben termékei árucikké válnak, a *Tőke* 4. részében annyiban társadalmi, amennyiben értéktöbbletet termel. Az autonomista marxizmus ehhez képest azt hangsúlyozza, hogy ez végeredményben a polgári társadalomban minden munkára igaz – legalább közvetve. A tőke a termelési folyamatban az egyes munkások különböző tevékenységeit azzal a kizárólagos céllal fogja össze, hogy saját magát mint tőkét fenntartsa. Az egyén termelő tevékenysége közvetlenül a piac számára történő termelés szélesebb folyamatának része, amelyre nincs befolyása. Újra Cleavert (1992: 7) kell idézni: „A kapitalista fejlődés legmagasabb szintjén a társadalmi kapcsolatok a termelési viszonyok mozzanataivá válnak, és az egész társadalom a termelés artikulációjává válik.” Ami úgy is érthető, hogy a kapitalista integráció magasabb fokán a társadalmi viszonyok egyre inkább alávetődnek a tőkés logikának, tehát egyre inkább egy olyan cselekvésrendszerbe integrálódnak, melyben az egyes cselekvők generatív testi potenciálja alá van rendelve a tőkefelhalmozásnak – végeredményben, de csak végeredményben, az árutermelésnek. Ebből a szempontból nem az a lényeg, hogy a munka során létrejött tárgy „a munkához nem hozzátartozó”, „tőle független, nem az övé”, a munka terméke felett nincs hatalma, hanem hogy *maga a munka* – attól függetlenül, hogy az anyagi termelés-e és közvetlen munka-tőke viszonyba ágyazódik-e – amiben munkareje, „lényegi erői” felhasználódnak, „nem hozzátartozó”, „tőle független”, „nincs felette hatalma”. Tehát, ha a munkásosztály tágabb autonomista meghatározására hagyatkozunk, akkor is azt mondhatjuk, hogy a munkásosztály alapvetően elidegenített osztály, munkaerejétől, „lényegi erőitől”, máshogy mondva *generatív testi potenciáljától elidegenített osztály*.

Ennek megértéséhez érdemes átnézni Lukács György (1971 [1923]) nézeteit az eldologiasodásról a *Történelem és osztálytudat*ban. Lukács maga is abból a belátásból indul ki, mikor kidolgozza az eldologiasodásra vonatkozó belátásait, hogy az eldologiasodás jelensége nem korlátozódik szigorúan a munka-tőke viszonyokra és a kereskedelemre, hanem a kapitalista társadalmak egészét érinti (Arató 1972: 33; Márkus 1982: 158). Ehhez Lukács szerint figyelembe kell venni a kapitalizmus szubjektumformáló és világtérformálást formáló nem akaratlagos hatásait (Lukács 1971 [1923]: 333) mint a tőkefelhalmozás előfeltételeit. Ezért fordul Lukács Weber formális racionalizációra vonatkozó elemzéseire (Arató 1972: 33). Lukács arra hívja fel a figyelmet, hogy a munkafolyamat racionalizációjával a munkafolyamaton belül megszűnik az emberi munka és ezzel együtt az emberi munkaerő (testi generatív potenciál) kitüntetett szerepe, a termelés kizárólagos logikája a kiszámítható profitabilitás lesz és az emberi munkaerő egyenértékű és helyettesíthető lesz a nem emberi termelőerőkkel. Ahogy Márkus írja Lukács eldologiasodáselméletéről:

A munkafolyamaton belül megszűnik az emberi munka által hozzáadott érték megkülönböztetett státusa: ahogy a termelés kizárólagos logikájává a profitabilitás lesz, a munkás beleolvad a technikai környezetbe, melyet korlátok nélkül a hatékonyság szolgálatába lehet állítani. A tőkefelhalmozás totálissá váló piaci logikáját ilyenformán a munkafolyamat technikai formát öltő kényszerei közvetítik a munkások számára, természeti szükségszerűségként tüntetve fel az elidegenítő termelési viszonyokat. Ahogy a tőke kizárólagos felügyeletet gyakorol a munkafolyamatok felett, a technikai szempontok pedig a munkavégzés felett, úgy válik „dologgá” a munkás. [...] Ebben az értelemben eldologiasodás és elidegenedés kölcsönösen feltételezik egymást: egyrészt azért, hogy a kapitalizmusban az értéktöbblet realizálásának szempontjai kizárólagossá váljanak, a szubjektumok elveszítik ágenciájukat, vagyis kiszorulnak a saját tevékenységük eszközei és céljai feletti kontroll gyakorlásából. (Márkus 1982: 152–153)

Végeredményben azzal, hogy a munkaerő áruvá, illetve termelési erővé válik, az ember maga is számítható, racionálisan kalkulálható tényezővé válik, dologivá válik a valóságértelmezések és ezen keresztül a szubjektíváció számára is. Ahogy volt róla szó, Marx számára is világos volt, hogy az elidegenített generatív testi potenciál elidegenített szubjektumot feltételez, Lukács számára az elidegenedett szubjektum az eldologiasodott, tehát csak a testi generatív potenciáljának hordozójaként megnyilvánuló dolog, ami a racionálisan kiszámítható termelésnek csak egy tényezője a sok közül. Ennél fogva a munkás lényegi erői egy tőle független és vele szembenálló rendszer alkotóelemeiként működnek.

Az a mód, ahogy a munkaerő (a test generatív potenciálja) racionális kalkuláció során beárazható munkában használódik fel, a munkás pedig ennek hordozójává, és ahogy a gyárakban részben ebből következően egy mechanikusan beszűkített, repetitív viselkedésmintázatra redukálódik (Lukács 1971 [1923]: 320), úgy a társadalom többi szférája is alárendelődik a felhalmozásnak. Lukács Weber marxista értelmezésével azt a gondolatot vezette be, ami a „nyugati” marxizmus, főleg a Frankfurti Iskola számára (Horkheimer és Adorno 1990 [1947]; Marcuse 1966 [1955]) később fontossá vált, miszerint a formális racionalitás nem egy semleges módja a társadalmi cselekvéseknek, hanem *a hatalom racionalitása*, melyben az emberek elveszítik szubjektivitásukat és csak egy tényezővé válnak a hasznosság és tervezhetőség rendszerében. „Azt állítja, hogy a kapitalizmus nemcsak a gépek alkalmazásának feltételeit határozza meg, hanem magának a technológiai fejlődésnek az irányát is, ami a munkások széttagozottságát és autonómiájuk elvesztését közvetlen technikai szükségszerűséggé teszi” (Márkus 1982: 158). A modern tudományokban, művészetekben és életformában egyaránt felbukkanó racionalitás abban az értelemben formális, hogy kizárólag a kvantifikálás és kalkuláció logikáján alapul, miközben figyelmen kívül hagy minden szubsztantív értéket. „Lukács összeolvasztja a marxi absztrakt munkát a weberi formális racionalitással, ami a modern tudomány és az ipari modernizáció (kapitalizmus) a kalkuláción és kvantifikálhatóságon nyugvó ésszerűsége” (Arato 1972: 34). Ahogy a gyárakban, úgy a társadalom többi szférájában, a hétköznapi cselekvéshelyzetekben az emberek repetitív

viselkedésmintázataik hordozóiként jelennek meg – tehát elidegenülnek – egymás számára – ahogy Weber fenomenológiai értelmezői fogalmazzák, tipizálódnak (Schütz 1984 [1932]). Ahogy a gyári munkás a munka aktív alakítójából passzív elszenvedőjévé válik, úgy a tágabb társadalmi cselekvési helyzetekben is a cselekvők a cselekvési rendszer passzív végrehajtóivá válnak.

A formális racionalitás a társadalmi integráció szempontjából az atomizált egyének szerződéseik révén történő koordinációját eredményezi. Így összességében egyszerre vezet a munkafolyamat, a szubjektum és a társadalmi kapcsolatok fragmentálódásához. [...] A formális racionalitás weberi elméletének hozzákapcsolása az eldologiasítás problematikájához annak további dimenzióit teszi megragadhatóvá. Ahogy azt Weber bemutatja, a termelés és kereskedelem racionalizálódása nem képzelhető el egyrészt a jog, az adminisztratív rendszer és még inkább a hétköznapi cselekvések hasonló irányú átalakulása nélkül. Ebben az értelemben az eldologiasodás sem korlátozódik kizárólag a gazdaság és a munka világára: a jogra, a politikára és általában a társas cselekvésekre egyre inkább igaz lesz az, hogy rész kérdésekre fókuszáló technikai megoldásokat kínálnak. (Arato 1972: 34–35)

Tehát Lukács szerint az elidegenedés nem a bérmunkás partikuláris tapasztalata, hanem a kapitalizmus osztályhelyzettől független, általános tapasztalata (Lukács 1971 [1923]: 343). Ez összevág az autonomista *Társadalmi Gyár* koncepcióval – nem véletlenül központi kategória a totalitás mind Lukácsnál, mind az autonomistáknál –, de az autonomista szempontból az irány megfordul, nem az elidegenedés, hanem a munkásosztály fogalmát tágítják ki, tehát autonomista szempontból a polgári társadalomban munkásosztálybeli mindenki, aki elidegenített praxisokban használja fel „lényegi erőit”, generatív testi potenciáljait. Viszont a világrendszer-elemzés arra az empirikus tapasztalatra épül, hogy az elemzési keret kitágításával láthatóvá válik, hogy a kapitalizmus a munkaformák és a termelési módok hierarchikus kombinációjára épül. E szempontból hangsúlyozni kell Lukács „túlságosan weberianus” értelmezései nem jól magyarázzák a kapitalizmus történeti tapasztalatait. Andre Gunder Frank leírása az alulfejlettség fejlesztéséről (*Development of underdevelopment*) (1967, 1969), tehát, hogy az alulfejlett, „premodern” „rendies” társadalmi intézmények ugyanúgy a kapitalizmus fejlődésének eredményei, mint a „modern” intézmények, az irracionalitás racionális fejlesztését is jelenti, tehát intézmények esetében pont belső szabályozatlanságuk és kiszámíthatatlanságuk a legjövődélmezőbb a tőke számára, tehát egy külső számítás szerint megéri fenntartani belső kiszámíthatatlanságukat.

Az emberi viszonyok alávetése a tőkefelhalmozás logikájának nem vagy nem feltétlenül hozza magával az ember viszonyok formális racionalizálódását, tehát az emberi viszonyok a tőke formális racionalitásának mentén való megszervezése nem (feltétlenül) hozza magával a weberi racionális cselekvések expanzióját. Például a tőke formális racionalitásának

szempontjából logikus válságidőszakban a háztartásokra terhelni a termelékenység csökkenéséből járó profitsökkenésből annyit, amennyit csak lehet. Ez a stratégia a munkások munkaereje reprodukciójának dologi kezelése, a munkások szubjektivitásának figyelmen kívül hagyása, mely a hosszú és rövid távú megtérülés kalkulációján alapul. Tehát dologi és a munkást is csak annyiban veszi figyelembe, mint más élettelen tényezőket, tehát eldologiasít. Ugyanakkor a válságidőszakban jellemzően – részben ennek köszönhetően – megnő a háztartási erőszak volumene. Egy ideáltipikus elgondolás erről, hogy a férfi bérmunkás az életkörülményeinek romlásából, a bizonytalanság megnövekedéséből és a hegemon identitásminták (munkaetika, hegemon maszkulinitás) sérüléséből származó frusztrációt a polgári háztartás „takarásában” a háziasszonyon vezeti le (Dunaway 2018 [2012]). A háziasszony bántalmazása weberi értelemben indulati cselekvés. A tőke szempontjából akár racionális is lehet a törvénykezés olyan irányba való elmozdítása, ami szabadabb utat enged a háztartási erőszaknak, hogy a válságból fakadó társadalmi feszültséget a háztartás csatornázza el és ne a tőke felé irányuljon. De a férfi bérmunkás szempontjából nem racionális, hanem indulati cselekvés, tehát a háztartás tagjainak alávételése a formális racionalitásnak nem jelenti a háztartás tagjai közötti interakciók racionalizálódását. Ahogy arra sokan felhívták a figyelmet, a kapitalista felhalmozásnak inherens része az erőszak (ld. pl. Luxemburg 1979 [1915]; Harvey 2009 [2004]; Mintz és Hicks 1984; Federici 2004;), és az erőszak mindig bizonyos értelemben tárgyiasítást jelent, mert a Másik szenvedése olyan alapvető testi tapasztalat, amit csak a másik tárgyként való kezelésével lehet kezelni (Levinas 1988) – ugyanakkor nem feltétlenül jelent racionális tárgyiasítást. Az ültetvényes által a rabszolgákon alkalmazott erőszak a termelékenység növelése érdekében tárgyiasítás és ideáltipikusan formálisan (instrumentálisan) racionális cselekvés, ugyanakkor a férfi bérmunkás erőszaktetele a háziasszonyon szintén tárgyiasítás, de nem racionális, hanem indulati cselekvés – noha mindkét cselekvésforma ideáltipikusan része a kapitalizmus cselekvési rendszerének (Mies 1998 [1986]; Federici 2004). Mindemellett az eldologiasodással együtt jár az emberi kapcsolatok elidegenedése, abban az értelemben, hogy az emberek a termelési pozíciójukon keresztül érintkeznek egymással, ez az interakciók weberi racionalitásfokától függetlenül érvényes. Az ültetvényes azért okozhat szenvedést a rabszolgának a nagyobb termelékenység érdekében, mert a rabszolgaság intézménye, tágabban a rabszolga termelési mód lehetőséget ad ilyen brutális interakcióra az ültetvényes és a rabszolga termelési pozíciója között. Ugyanígy a polgári háztartás zárt térbeli szerkezete és patriarchális struktúrája teszi lehetővé a háztartási erőszakot a férfi bérmunkás és a háziasszony (mint termelési pozíciók) között.

Ha tehát nem az árut tesszük meg az elidegenedés központi kategóriájává, hanem a munkaerőt, pontosabban a test generatív potenciálját, akkor azt mondhatjuk, hogy az elidegenedés előfeltételezi az eldologiasítást. Azoknak a struktúráknak, társadalmi intézményeknek a kialakulása, amelyekben a munkások csak generatív testi potenciáljaik dologi hordozóiként számítanak, teszik lehetővé e generatív testi potenciál elidegenítését, és ezek azok a társadalmi intézmények, melyekben a munkások egymás számára is – legalábbis részben – termelési pozícióikként és nem az azokat betöltő szubjektumokként tűnnek fel. A munkásosztály eme értelmezés szerint is alapvetően elidegenített osztály, de azáltal, hogy saját „lényegi erőinek” dologi hordozójává válik, generatív testi potenciálja olyan cselekvésekben nyilvánul meg, amelyeknek ő maga csak elszenvedője és nem aktív alakítója.

2.12. Szexuális gazdaságok, elidegenedett szexualitás, szexuális hegemoniák

Az utóbbi évtizedekben elsősorban az etnográfiaiban, másodsorban a szociológiában megjelent, majd elterjedt a „szexuális gazdaság” (*sexual economy*) kifejezés (Zurndorfer 2016; Sanchez 1997; Norris és Worby 2012). A kifejezést elsősorban a szexuális aktusok pénzért vagy más kompenzációért történő cseréjét magában foglaló sokszínű gyakorlatok összefoglaló nevéként (ld. Sanchez 1997), másodsorban pedig egy domináns és egy alávetett csoport között meglévő hatalmi viszony átszexualizálódására vonatkozóan használják (ld. Zurndorfer 2016; Norris és Worby 2012). Ebben az értelemben tehát a *szexuális gazdaságok* olyan egyenlőtlen, elnyomó vagy egyenesen kényszerített szexuális gyakorlatok intézményesültsült rendszere egy domináns és egy alávetett csoport között, mely valamely kompenzációt foglal magába és amely a szimbolikus viszonyok szexualizálódását is magával vonja.

Ezek a kutatások a *szexuális gazdaság* kifejezést mindig egy konkrét történetileg kialakult társadalmi viszonyra, viszonyrendszerre és az abban működő praxisokra értik. Például:

Megfigyeléseink azt sugallják, hogy az állandó, alkalmi és szerződéses munkások, és különösen a privatizáció után a szűkös munkahelyekért versengő nők számára az ültetvényeken a szex egyre inkább olyan cserélhető valutaként szolgál, amellyel az élethez szükséges eszközöket biztosíthatják maguknak és gyermekeiknek. A szexuális gazdaság azonban ebben az esetben nem pusztán a test azon képességének árucikké válását írja le, hogy szexuális élvezetet nyújtson az érte fizetni hajlandó másoknak. Etnográfiai munkánk inkább azt sugallja, hogy a privatizáció és a társadalmi élet ezzel járó átszervezése megváltoztatta a társadalmi kötelezettség, az erkölcsi felelősség és a szexuális intimitás mindennapi kifejezését. (Norris és Worby 2012: 355)

Vagy:

A kínai nők fogyasztóként részt vesznek a „szépséggazdaságban” (*meinü jingji*), amely kifejezés a szép nőket (*meinü*) a gazdasággal (*jingji*) kapcsolja össze. Ezt a szépséggazdaságot többféleképpen is meghatározhatjuk. A *meinü jingji* szűk értelemben kizárólag a Kínában igen népszerű szépségversenyekre és modellversenyekre utal. Tágabb értelemben azonban a *meinü jingji* azt a piacot jelenti, ahol a fiatal, vonzó nőket kereskedelmi termékek és szolgáltatások népszerűsítésére használják, és a modellversenyektől kezdve a reklámokon, kozmetikumokon, plasztikai sebészetben, szépség- és egészségügyi szolgáltatásokon, valamint a televízió és a mozi keresztül mindenre utal, ami a nők megjelenését a gazdasággal kapcsolja össze. (Zurndorfer 2015: 6)

Az elidegenedés fogalma felől nézve a szexuális gazdaságok olyan viszonyrendszerek, melyekben az alávetett fél olyan praxisokban használja fel generatív szexuális potenciálját, melyek feltt korlátozott az irányítása, saját szexuális potenciáljával az elnyomó csoport tagjának vagy tagjainak szexuális szükségleteit, vágyait, fantáziáit elégíti ki és valami dologra cseréli, miáltal saját szexuális potenciálja is dologivá lesz. A dolgozatomban eddig kifejtett módszertani és elméleti alapokra hivatkozva *nem* abból indulok ki, hogy a „gazdaság” (a parsonsi értelemben vett gazdasági alrendszer) és a „szexualitás” két egymástól független társadalmi jelenség, melyek adott történeti momentumokban interferálnak, vagy hogy a gazdaság magába építi és ezáltal dologiasítja vagy elidegeníti a szexualitást és úgynevezett szexuális gazdaságokat hoz létre, se nem a konzumerizmus naiv kritikájából, mely szerint a gazdaság és a szexualitás a 20. századig különálló jelenségek lettek volna, s csak a fordizmus, később a neoliberalizmus hatására kommercializálódott, ezáltal eldologiasodott a szexualitás. A marxi és wallersteini értelemben vett gazdasági világrendszer a testek és viszonyok újratermelésének a világméretű rendszere, mely alárendelődik a tőkefelhalmozás logikájának, továbbá Wallerstein belátásai szerint a kapitalista világrendszer nem a bérmunka-tőke viszony világméretű expanziójának a rendszere, mivel a kapitalista világrendszerben különböző termelési módok integrálódnak a világméretű tőkefelhalmozás rendszerébe. Továbbá minden termelési mód újratermelési mód is, az újratermelésnek pedig része a szexuális aktus. Ezáltal, ahogy az (újra)termelési mód alárendelődik a világméretű tőkefelhalmozásnak, úgy részint a szex és a szexualitás is alárendelődik, ezért a szexuális gazdaság itt elsősorban nem a szexualitás és a szűk értelemben vett gazdaság interferenciáira utal, hanem a gazdaságnak mint testek és viszonyok termelésének és újratermelésének egy bizonyos *aspektusára*. Ahogy már volt róla szó, Harvey szerint (1998: 406) a kapitalizmus története annak is története, hogyan alakultak ki új, kreatív lehetőségek és módszerek arra, ahogy az emberi test felhasználható legyen a „munkaképesség hordozójaként”, tehát a „lényegi erők” elidegenítésének története. Ennek szexuális aspektusa, hogy a kapitalizmus annak története is, hogy hogyan alakultak ki új, kreatív lehetőségek és módszerek arra, hogy az emberi test generatív szexuális potenciálját – beleértve annak minden részét, tehát a fogamzásra, a szexuális öröm okozására és megélésére való képességet –, alávessék a tőkefelhalmozás logikájának, tehát *elidegenítsék*. Nézetem

szerint a fent tárgyalt „szexuális gazdaságok” nemcsak a tágabb gazdaságnak, tehát az élet újratermelésének globális viszonyrendszerének részei, hanem a globális szexuális gazdaságnak egy-egy jól látható és esettanulmányként leírt részei.

Ahogy fentebb írtam, az elidegenedés a munkások generatív testi potenciáljának (munkaerejének, „lényegi erőinek” a gondoskodásra vagy a szexualitásra való képességének) alávetése a tőkefelhalmozás logikájának, a „lényegi erőknél” a – végeredményben – a tőkefelhalmozást szolgáló cselekvési rendszerbe csatornázása, olyan praxisokkal, melyeknek inkább passzív elszenvedői, mint aktív alakítói. Ez a szigorúan az árutermelésre koncentráló megközelítéstől eltérően, mely egy olyan cselekvési rendszert előfeltételez, melyben a társadalmi tevékenységek csak közvetve szolgálják a termelők (munkások) reprodukcióját és örömét, a generatív testi potenciálra koncentráló megközelítés egy olyan cselekvési rendszert feltételez, melyben a termelők örömét közvetlenül szolgáló tevékenységek is a tőkefelhalmozás logikája mentén vannak megszervezve. E megközelítés szerint a társadalmi tevékenységek – attól függetlenül, hogy azok közvetlenül árutermelők-e – alávetettek a végtelen tőkefelhalmozás logikájának. A tőke a termelési folyamatban az egyes munkások különböző tevékenységeit azzal a kizárólagos céllal fogja össze, hogy saját magát mint tőkét fenntartsa. Az, hogy a kapitalizmus története annak is története, hogy hogyan alakultak ki új, kreatív lehetőségek és módszerek arra, ahogy az emberi test felhasználható legyen a „munkaképesség hordozójaként”, azt jelenti, hogy a kapitalizmus története az elidegenedés története. Noha nem abból a szempontból, hogy a bér munka típusú munkaformák exponenciálisan és folytonosan növekedve elterjednének a glóbusz egészén, hanem, hogy a különböző típusú emberi viszonyok és cselekvések egyre inkább a tőkefelhalmozás logikája mentén szerveződnek meg – ami nem feltétlenül jár együtt a belső viszonyok racionalizálódásával.

Weber (1948 [1915]: 343–350) a szexualitásban végbemenő racionalizáció, az „erotika”, tehát a szexuális aktus paraszti naturalizmusától való elmozdulása a „tudatos élvezet” felé (344–345), és a vallásban végbemenő racionalizáció, varázstalanodás és aszketizálódás között feszültséget látott. „Féltette” az „erotikát” a formális racionalitás és a „varázstalanodás” expanziójától, hogy az megszünteti az „erotika varázsát” és kiüresíti a szexuális aktust (Isd. erről Szelényi 2014; Whimster 1995; Wallach Bologh 2006 [1987]). Weber a kapitalizmust a modernitás egy történetileg kialakult aspektusának látta, így kritikája a modernitás kritikája, nem (csak) a kapitalizmusé. Lukács viszont, aki a *Történelem és osztálytudat* (1971 [1923]) megírásának idején már a kapitalizmus marxi kritikájához akart hozzáadni, – tudomásom szerint – nem írt a szexualitásról. Az alábbiakban Lukács eldologiasodáskoncepcióját használva az emberi test generatív szexuális potenciáljának négy olyan ideáltipikus eldologiasodását írom

le, melyeket e dolgozat következő fejezetében majd történeti példákon mutatok be. E három (plusz egy) eldologiasítási logika a kapitalista világrendszer különböző történeti momentumaiban és különböző pozícióiban más mértékben és máshogy működtek, sokszor egymással is ellentétben és sokszor kiváltva a velük szembeni ellenállás különböző formáit, de magukat a logikákat érdemes analitikusan rögzíteni és tipizálni.

1.) *Az intergenerációs reprodukciós redukció.* Ahogy arról volt már szó, a kapitalista háztartásban „humántőke-felhalmozás” zajlik, mert a jövőbeli munkaerő-kínálatot ott termelik ki (Terleckyj 1975: 230–231). E szempontból – és csak ebből – a kapitalista logikával ellentétben a nem intergenerációsan reproduktív (tehát gyereknemző) szexualitás. E logika mentén a kapitalista cselekvési rendszerbe a róheimi–márkusi értelemben vett emberi szexualitás „állati redukcióban” dologiasodik el. A nem (feltétlenül) reproduktív, az ingerekre, az interakcióra épülő és az örömet „beosztó”, esetleg a Másik örömét (szexuális szükségleteit, vágyait, fantáziáit) előtérbe helyező vagy késleltetett kielégülést nyújtó szexualitás potenciálja a reproduktív munkasorozat (szex, szülés, szoptatás, szocializáció és ideológiai indoktrináció) első munkafázisává redukálódik. Ez többé-kevésbé egybeesik Weber félelmeivel a szexualitás varázstalanodásáról és az erotika eltűnéséről. Ebben az értelemben a generatív szexuális potenciál hosszú távú, intergenerációs reproduktív munkaként integrálódik a kapitalista munkamegosztásba, és a nem intergenerációsan reproduktív szexualitás a (munkaerő-)felhalmozásnak nem gátja. A tőke szempontjából az emberi test generatív szexuális potenciáljából itt csak az fontos, hogy foglalja magába a nemzés képességét is, racionális számítás szerint a generatív potenciál egyéb megélései a nemzés gátjaiként értelmeződnek. Az e racionalitást fenntartó intézmények kényszerei között a munkás jellemzően elidegenedik saját szexuális potenciáljától, vagy legalábbis annak azon összetevőitől, melyek nem közvetlenül kapcsolódnak a nemzéshez, mert szexuális potenciáljait olyan szexuális aktusban használja, melyek felett az uralma nagyon korlátozott.

A fogamzásgátló módszerek 20. századi elterjedése előtt, amikor a racionális számítások szerint egy társadalmi csoport számának a növekedése valamiért nem érte meg a tőkének, akkor hasonló logika mentén társadalmi intézmények egyszerűen a szexuális aktus tiltására jöttek létre. A pronatalista és az antinatalista intézmények ugyanazon az elven nyugszanak, mégpedig hogy egy racionális költséghatékonyság-számítás szerint megéri-e, ha egy társadalmi csoport tagjai szexuális praxist folytatnak egymással. A szexuális praxist potenciálisan végzők szubjektivitása (szükségletei, öröme, vágyai, fantáziái) egyik esetben sem számít bele a logikába.

2.) *Egyenlőtlen élvezetökönómia és olcsó szexuális potenciál.* Nemcsak a kisgyermekek igényelnek szociális, részint testi ingereket, a felnőtt embereknek is szükségük van emberi kapcsolatokra, társas ingerekre a munkaképességük megőrzése érdekében, tehát az *intimitás szükséglet*. Az ember generatív testi potenciáljainak része az is, hogy a szükségletkielégítés jellemzően vagy legalábbis potenciálisan örömmel jár és az ember testi (agyi, érzékszervi, genitális stb.) jellemzői miatt számára a szexuális aktus kiemelt jelentőségű, potenciálisan kiemelkedő örömforrás. Tehát azon túl, hogy a szex (szexuális aktus) „előidejű szükséglet”, hogy az ember történelmet tudjon csinálni, a szexualitás szükséglete legalábbis az örömrzeter szempontjából kiemelkedő jelentőségű. A kapitalista termelés a kizsákmányoló és elnyomó viszonyok újratermelését is magába foglalja – a társadalmi reprodukció egyszerre a testek termelése és újratermelése és a viszonyok újratermelése –, a csoportok közötti hierarchikus különbségek, hatalmi viszonyok szexuális aspektusa, mikor az egyik csoportba tartozók testi szexuális potenciálja alárendelődik egy másik csoportba tartozók testi szexuális potenciáljának. Ahogy a fizetetlen vagy alig fizetett munkások kizsákmányolása csak bizonyos csoportok elnyomása és uralása révén tud megvalósulni, úgy a szexuális képességnek a tőkefelehalmozás rendszerébe integrálása is csak bizonyos csoportok elnyomása és dominálása révén tud megvalósulni. Ennek alapvető formája a női szexuális potenciál és anatómia alávetése a férfi szexuális potenciálnak és anatómiának, az úgynevezett patriarchális szexuális aktus. Ebben az értelemben a szexualitás egyrésztől szorosán kötődik a gyermekek és a felnőttek ápolásával, gondozásával járó reproduktív munkákhoz, melyek a háztartáson belül, rejtve termelnek értéket és láthatatlanul járulnak hozzá a felhalmozáshoz. A szexuális aktussal járó öröm a tőke szempontjából ingyen van. Olyan örömforrás, mely többé-kevésbé a bér mértékétől függetlenül növeli a munkás elégedettségét. Így a szexualitás a háztartáson belüli reproduktív munka részévé válik, mely a nők munkájának láthatatlanná tevésével, a nőiség elnyomásával zsákmányolható ki, és a háztartáson belüli hierarchikus viszonyokba ágyazódik. Ebben az értelemben a női szexuális potenciál jellemzően rövid távú, intragenerációs reproduktív munkaként integrálódik a kapitalista munkamegosztásba, ami olyan élvezetet nyújt a férfi munkásnak, melyet nem a tőkenyeréségből elvont bérből kell finanszírozni. Ennélfogva a generatív szexuális testi potenciál univerzális férfiszexualitásként értelmeződik. A szexualitásból eltűnnek a női anatómia és női társadalmi pozíció sajátosságai által meghatározott szempontok, vagy alárendelődnek a férfi szempontoknak, és a jó (helyes, erkölcsös, természetes vagy egyszerűen csak élvezetes) szexualitás úgy értelmeződik, ahogy a férfinak jó (Dalla Costa és James 1973; Werlhof 2020 [1980]; MacKinnon 1982). Ez az alávetett csoportok szexuális potenciáljának olyan elidegenítése, melynek logikája annak

alávetése a domináns csoport vágyainak, habitusának és anatómiájának. Jól mutatja a szexualitás háztartáson belüli láthatatlan reproduktív munkákhoz kötését, illetve a háztartáson belüli patriarchális viszonyok állami alátámasztását, hogy egészen az 1990-es évekig a legtöbb európai ország sem kriminalizálta a házasságon belüli szexuális erőszakot. A házassági erőszak abban az értelemben a szexuális potenciál eldologiasítása, hogy a férfi bér munkás termelési pozícióját betöltőnek joga van dologiként felhasználni a háziasszony szexuális potenciáljait, függetlenül annak szubjektivitásától. Más esetekben a szexuális potenciál úgy válik olcsó erőforrássá a szexuáliséletmód-politikák által, hogy a háztartáson kívüli dominált társadalmi csoportok női tagjai akár erőszakkal is szexre kényszeríthetők, ezáltal kompenzálva a férfi bér munkást a kapitalista rendszer belső ellentmondásaiból vagy egyenlőtlenségeiből származó hátrányokért. Mindkét mód megfosztja a nőt a testükben rejlő szexuális potenciál kihasználásának lehetőségétől, sőt esetenként habituálisan magától a potenciáltól is és szexualitásukat a férfiszexualitásnak veti alá. A proletarizáció során a munkásság körében is elterjedt polgári típusú háztartás önmagában egy *szexuális gazdaság*, amelyben a háziasszony szexuális potenciálja alá van vetve a férfi bér munkás anatómiájának és habitusának, és mindkettőjük szexuális potenciálja alá van vetve a tőkének, tipikusan pronatalista módon.

A szexualitás olcsó élvezetként való integrálása a kapitalista rendszerbe néha ellentétes a szexualitás reprodukciós redukciójával, és ezáltal ellentmondásos gyakorlatokhoz, feszültségekhez vezet, néha a két mód egybefonódik. A prostituált személyében kifejeződő ellentét – az olcsó élvezet és a szigorú reprodukciós logika között – egyébként közel sem szűnt meg a 16. századi „átmenettel”. Ahogy Wilhelm Reich (1983 [1931]: 189) majd’ 500 évvel később megjegyzi: „A kapitalizmus harcol saját kreatúrája, a prostituált ellen, hiszen ráuszítja a rendőrséget, bebörtönzi, nemibeteg-gondozókba zárja és erkölcsileg jogfosztottá teszi”. Hasonlóan ingyenes vagy olcsó élvezet a háborús erőszak, illetve a katonai prostitúció: az indián nők megerőszakolása a spanyol konkvisztádorok által (D’Emilio és Freedman 2012 [1997]: 31) éppúgy, mint a 20. század gépesített hadseregeinek katonai prostitúciója, melyben jellemzően az alávetett országok női szolgáltatták az ingyenes vagy olcsó és könnyen hozzáférhető szexet a domináns ország katonáinak. A japán katonai bordélyok Kínában és Koreában az 1930-as és 1940-es években, a békefenntartók által használt kelet-európai nők Koszovóban vagy az Egyesült Államok katonái által használt nők Délkelet-Ázsiában (Jeffreys 2009: 107) mind ugyanerre a jelenségre példák. A nemi erőszak, a prostitúció és a nők igényeit figyelmen kívül hagyó szexuális praxisok a test (jellemzően női test) szexuális potenciáljának eldologiasítása és alávetése egy másik (jellemzően férfi) test szexuális potenciáljának, ami potenciálisan szexuális habitussá válhat az elnyomott és az elnyomó oldalán egyaránt.

Ahogy Marxtól idéztem, a gyári munka „[a] munkást abnormissá nyomorítja, mert részletlgyességét melegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és képességek egész világát elnyomja benne, mint ahogy a La Plata államokban csak azért vágják le az egész állatot, hogy bőrét vagy faggyúját megszerezzék” (Marx 1955 [1867]: 338). Ugyanaz történik a test generatív szexualitáspotenciáljának reprodukív munkává redukálásakor, éppúgy akkor, ha a szexuális aktus a gyereknemzésre redukálódik, mint amikor az egyik fél szexuális potenciálja alávétődik a másik fél szexuális potenciáljának és anatómiájának. A szexuális aktusban a munkás saját fizikai és szellemi energiája, személyes élete – mert mi más az élet, mint tevékenység – saját maga ellen fordított, tőle független szexuális tevékenységekben használódik el (Marx 1977 [1844/1932]: 86–87, parafrázis). Ahogy Róheim Gézára, Marxra, Márkusra és Hellerre utalva már írtam, az, hogy az ember nem csak a szexuális aktusra képes, hanem szexualitása van, azért is lehetséges, mert az ember képes felismerni a Másik általánosságra nem redukálható szükségleteit és abból adódó vágyait. De a szexualitást a tőke racionalitása mentén eldologiasító gyakorlatnak az

[...] lesz tehát az eredmény[e], hogy az ember (a munkás) már csak állati funkcióiban — evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. — érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig már csak állatnak. Az állati lesz az emberivé és az emberi az állatíva. Enni, inni és nemzeni stb. ugyan szintén valódi emberi funkciók. De abban az elvonatkoztatásban, amely ezeket az emberi tevékenység egyéb körétől elválasztja és végső és egyedüli végcélokká teszi, állatiak. (Marx 1977 [1844/1932]: 86).

Tehát a munkás elidegenedik saját szexuális potenciáljaitól.

3.) *Szexualitás mint piac.* A 19. századtól kialakult a szexualitásnak az egyre bővülő piaca. Ez alapvetően olyan áruknak a termelését jelenti, amelyek valamilyen szexuális szükségletet elégítenek ki, tehát előidéznek, serkentik vagy megváltoztatják a szexuális szükségleteket, vágyakat vagy fantáziákat, illetve ezek megélésének, kielégítésének módját. De másodsorban ide vehetjük a (főképp) a fordizmustól számítva azokat a reklámfogásokat is, amelyek az egyébként alapvetően nem szexuális árukhöz asszociatív módon kötik a szexuális vágyat vagy kielégülést. És ahogy arról Marx és Márkus kapcsán volt szó: „A termelés létrehozza tehát a fogyasztót. [...] A termelés tehát nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára. [Az] általa először tárgyként tételezett termékeket előállítja mint szükségletet a fogyasztóban” (Marx 1972 [1857–1858/1939]: 19). Illetve: „Azok a szükségletek, amelyek a termelést valóban determinálják, nem ezek a maguk természeti nyersségében vett szükségletek – az előbbieket éppen a termelés hozta létre” (Márkus 1971 [1966]: 20–21). Tehát a szexuális áruk termelése a szexuális szükségletek termelése is. Mivel a szükséglet annak alanya vágyként éli meg és a vágy magában hordozza

tárgyát, ezért a szexuális áruk termelése a szexuális vágyak, fantáziák és habitusok termelése is.. Ez olyan szexuális szükségletek, vágyak, fantáziák termelését és szexualitások kialakítását jelenti, melyek árukkal elégíthetők ki, tehát profitábilisak. Ahogy Freud (1995 [1905]: 55) utalt Goethe fodros kendőjére, a szexuális vágyak, illetve fantáziák tárgyakat, potenciálisan árukat is magukba foglalhatnak a szó sokféle értelmében. Marcuse (1966 [1955]) érvelése szerint a „késő ipari” kapitalizmusban a profitabilitás érdekében már nem elég a tőkének a munkaidő, tehát az „elidegenített munkanap” feletti kontroll, hanem a szabadidőt is uralnia kell, hogy az összhangba kerüljön a tőke fogyasztásmaximalizálásra irányuló igényével.

Az uralom túlnő a személyes kapcsolatok szféráján és létrehozza az intézményeket, melyek egyre magasabb szinten szabályozzák az emberi szükségleteket. [...] Az alapvető ellentét a szex és a társadalmi hasznosság között – ez magának az öröme és a valóságelv szembenállásának leképeződése – elhomályosul a valóság-
elvnek az öröm-
elvbe való progresszív beavatkozása által. (Marcuse 1966 [1955]: 94–95)

Ezért először a kapitalizmus centrumában, ahol a vásárlóerő koncentráltabb, a szexualitás állati redukción alapuló eldologiasodása háttérbe szorul az új szexuális szükségletek és vágyak piaci létrehozásával szemben, majd ez a logika általánosan elterjed rendszerszinten, ellentétbe kerülve velük, de nem megsemmisítve az előző két logikát.

4.) A kapitalista világrendszer *longue durée*-je alatt sokszor előfordul, hogy a különböző aktorok, főleg kormányok azért szabályozzák a szexuális aktusokat, hogy megfékezzenek valamilyen nemi betegséget. Ha a nemi betegségek veszélyeztették a társadalmi reprodukciót egy populációban és ezzel a munkaerő-utánpótlást vagy az uralkodó csoportok egészségét, akkor jellemzően a racionális számítás szerint tiltották a szexuális aktusokat, tehát a test generatív szexuális potenciáljának felhasználását.

A test generatív szexuális potenciálja eldologiasításának négy ideáltipikus módja sokszor összekapcsolódva, sokszor egymással is ellentmondásban jelent meg a kapitalizmus története során, de Gramsci *hegemónia*fogalmára támaszkodva fontos megjegyeznünk, hogy a fent leírt szexuális logikákat nem egyszerűen kényszerítő intézményekkel tartják fent az uralkodó csoportok, mivel a „kreatív lehetőségek és módszerek” arra, hogy az emberi test a „munkaképesség hordozójaként” felhasználható legyen, jellemzően nemcsak kényszereket foglalnak magukba, lévén a rendszerszintű kényszerek, a rendszer által nyújtott különböző előnyök, valamint az alternatívák gondolatát kizáró kulturális uralom szintén lényegi feltételei egy-egy tőkefelhalmozási rezsim fennmaradásának (Forgacs 2000: 190). Tehát a szexuális hegemónia magába foglalja a különböző tőkés logikák mentén a szexuális szükségletek,

vágyak, fantáziák és végeredményben habitusok létrehozását, illetve a szexuális vágy és aktus legitím módjait is.

Christopher Chitty (2020: 25) így határozza meg a szexuális hegemonia fogalmát:

A szexuális hegemonia viszonya minden olyan esetben fennáll, amikor egy domináns társadalmi csoport számára előnyös szexuális normák alakítják más csoportok szexuális viselkedését és önértelmezését, függetlenül attól, hogy ők is részesülnek-e az előnyökből, és hogy képesek-e megfelelni a normáknak. A szexuális normák a törekvő fantázia szintjén és a társadalmi státusz egy formájaként működnek. Az ilyen normákhoz való hozzászokás néha gazdagságot és presztízst biztosított a társadalmilag domináns csoportok számára, és szélesebb befolyási szférát az alárendelt csoportok számára. A normáktól való eltérés máskor nagyon kevésbé változtatta meg ezeket az erőviszonyokat, és nem azonosítható a szexuális hegemonia erős hatása. A csoportok a szexuális hegemoniát erőszakkal és beleegyezéssel, elnyomással és meggyőzéssel érték el. Történetének bizonyos döntő pontjain a szexualitás fegyverként szolgált az erősek és a gyengék számára a legitimitásért és a hatalomért folytatott harcokban. A normalizált szexuális megállapodások néha kiszámítható, stabil és produktív munkaerőt eredményeztek, biztosították a nemzeti kohéziót, és indokolt szolgáltattak az állami jóléti támogatások kiterjesztésére. A szexuális normák kimondatlanul arra is szolgáltak, hogy erkölcsi rendet szabjanak a közterekre és a háztartási megállapodásokra, olyan higiéniai földrajzot teremtvé, amelyekben egyes testek számítottak, mások pedig nem.

Gramsci szerint a hegemoniért folytatott harc végső tétje az egyének gondolatai, valóságértelmezései és különböző válaszreakciói feletti kontroll, melyet az ember *történeti meghatározottsága* (Márkus), illetve a szexuális hegemonia esetében *polimorf perverzítése* (Freud) tesz lehetővé. Tehát a szexuális hegemoniaharc vágyak, fantáziák, szexuális reakciók és szexuális habitusok feletti kontrollért vívott harc. Ahhoz, hogy a kapitalista munkamegosztás és az azt alátámasztó hegemonia szilárd legyen, a különböző szereplőknek (osztályoknak, politikai szereplőknek, társadalmi csoportoknak és az őket képviselőknek) is el kell fogadniuk a rendszer által előírt feltételeket és aszerint kell viselkedniük, amit számukra a rezsim előír. Tehát a hegemonia magába foglalja azt a módot, hogy a különböző társadalmi csoportok a valóságukat megélik és saját magukat értelmezik benne. A szex, a szexuális viszonyok és a szexualitások (*szexuális habitusok*) – beleértve többek között a szexuális vágyakat és önmegéléseket – sosem a semmiben lebegnek, hanem társadalmi viszonyok közötti élettörténetekbe ágyazva alakulnak. A test szexuális potenciálja mint a különböző újratermelési módok alapvető építőeleme rendszerint integrálva a testek, illetve csoportok integrációja közvetítésével. De a hegemonia sosem befejezett, teljes és sosem mechanikusan működik, hanem folyamatosan mozgásban van az osztályharc különböző intézményekben és regiszterekben zajló csatáitól hajtva. Továbbá a tárgykapcsolati iskola és Bourdieu alapján újra hangsúlyozni kell, hogy a szexuális viselkedés és önértelmezés szabályozása nem mechanikusan csak a kogníció és a viselkedés szintjén történik, hanem részint tudattalan bevésődések által. A társadalmi viszonyokba ágyazott tapasztalatokon keresztül belsővé válnak (szomatizálódnak) olyan jellemzők, mint a szexuális vágyak, a szexuális viselkedés

reflektálatlan „esztétikája” vagy esetleg leküzdhetetlen gátlások – és noha ezek keretét a társadalmi viszonyok, a domináns társadalmi csoportok elnyomása, a felkínált előnyök és a dominált társadalmi csoportok által kiharcolt mozgástér képezi, ezekből a konkrét történi szexuális aktusok, szexuális viszonyok, és szexualitások (*szexuális habitusok*) milyensége nem levezethető. Még egyszer: „A szociális tapasztalatok a gyermek biztonság-, tehetetlenség-, függőség-, szeretet-, konfliktus- és félelemérzéseitől függően különböző pszichológiai jelentéseket kapnak. Az internalizációt a fantázia és a konfliktus közvetíti” (Chodorow 1978: 50). Tehát fontos hangsúlyozni, hogy a dominált csoportok elnyomása nem egy egyirányú és bináris hatás, a különböző társadalmi csoportok közötti hatalmi viszonyok – melyeknek része a szexuális potenciálok eldologiasítása is –, a termelést megszervező uralkodó tőkefrakciók, a velük szövetséges politikai elitek és az elnyomást különbözőképpen megélő alávetett osztályok közötti alkuk és kölcsönhatások eredménye is. Így a hegemonia sosem egy eleve adott, statikus dolog, hanem egy dinamikusan változó folyamat, amely érdekcsoportok küzdelmeiből fakad.

A szexuális hegemonián belüli csoportközi dominancia és dominanciaharc, az interiorizáció, vagy inkább inkorporáció (szomatizáció) egyik legszemléletesebb esete a legitim testképek változása a kapitalizmus története során, abból a szempontból, hogy a legitim testképhez hozzátartozott a test generatív szexuális potenciáljának elrejtése vagy éppen kiemelése a domináns csoport szexualitásához igazodva, tehát a domináns csoport szexuális vágyát kelti fel, vagy épp pont fordítva, a deszexualizációval alkalmazkodik az uralkodó osztályok érdekeihez. Ugyanakkor a helyes és helytelen (normatív, erkölcsös, vonzó, igényes, „szexi” stb.) megjelenés és szexuális aktus egyrészt a társadalmi csoportok közötti alkuk tárgya, másrészt a helyeshez való igazodás előnyökkel is jár az alávetettek számára is, olyannyira, hogy egyes szerzők erotikus erőforrásokról²¹ írnak (Hakim 2011 [2010]). Továbbá az osztályharc egyik példája, ahogy az alsóbb osztályok létrehozzák saját, a dominánstól eltérő testképüket, habitusukat és normáikat arról, hogy szexuálisan milyen test izgató, mi lehet a vágy tárgya. Az alsó osztályok vagy csak bizonyos osztályokhoz kötődő szubkultúrák számára tipikusan ilyen a tetoválás vagy a piercing, vagy az extrém testépítés (Bourdieu 1978 [1971]: 158). Ugyanakkor e stratégiák pszichopatológiába fordulásánál, mint amilyen a tetoválásfüggőség vagy az anorexia (Orbach 2006; Lemma 2010), láthatjuk, hogy mekkora a tétje e stratégiáknak, és milyen szimbolikus nyomásnak van kitéve a legitim testkép által a szubjektum, mekkora a nyomás a vágy tárgyának lenni.

---

²¹ Az *erotic capital* magától értetődő és bevett fordítása „erotikus tőke”, ugyanakkor a Pierre Bourdieu-tól eredő tőkefogalmat itt mellőzöm, mert a tőke kifejezést megtartom a politikai gazdaságtani értelemben vett tőkének, Bourdieu és a Bourdieu-re hivatkozó szerzők *capital* kifejezését szisztematikusan *erőforrásnak* fordítom.

A következő fejezetben az itt felvázolt módszertani és elméleti keretből vizsgálom Foucault *Scientia Sexualis*-konceptióját.

3. A *Scientia Sexualis* és kritikája

3.1. Foucault hatalomtechnika-története

Foucault forradalmian új gondolata az volt, hogy a szexualitást – legalábbis abban a formában, ahogy mi ismerjük – fel kellett találni. Érvelése szerint a szexualitás mint diskurzus és az individuum, aki felismeri magát mint a szexualitás alanyát, a termelési módban és a társadalmi viszonyrendszerben lezajlott változások és a rájuk reagáló hatalomtechnikai válaszok dialektikájában született meg. Foucault szerint a hatalomgyakorlás technikájában egy lassú változás következett be valamikor a 17. század és a 19. század eleje között, amit úgy lehet meghatározni, mint az uralkodásból a kormányzásba való átmenetet (Foucault 1998 [1978]). Ezt az átmenetet a diskurzusok, az intézmények és alanyaik komplex átmenetként lehet megfogni – egy elem túlhangsúlyozásával félreinterpretálnánk Foucault-t, aki igen távolságtartó volt az olyan „nagy narratívákkal” szemben, mint a marxizmus vagy a pszichoanalízis, noha a szcientifista-pozitivista empirizmussal szemben még ellenségesebb volt (1980 [1976]). Foucault-t alapvetően nem annyira a szexualitás érdekelte a szó szociológiai vagy pszichoanalitikus értelmében, hanem a *hatalom*. Ahogy a *Szexualitás története*-sorozat első kötetének (2014 [1976]) megjelenése után egy interjúban mondja: „Számomra a projekt lényege a hatalom elméletének újbóli kidolgozása. Nem vagyok benne biztos, hogy a szexualitásról való írás pusztán öröme elegendő motivációt adott volna ahhoz, hogy belevágjak ebbe a legalább hat kötetből álló sorozatba, ha nem éreztem volna késztetést arra, hogy a hatalom e problémáját egy kicsit átdolgozzam” (1980 [1977]: 183). Foucault módszertani alapállása az volt, hogy a hatalom „nem egy masszív és homogén uralom fenoménje”, „nem egy individuum mások feletti, egy csoport mások feletti, vagy egy osztály más osztályok feletti hatalmáról van szó”, „a hatalom állandóan mozgásban van, áramlik, körbe jár, csak láncolatokban funkcionál” (2000 [1976]: 322). Ezért

a hatalmat lentől felfelé kell elemezni, a legparányibb mechanizmusoktól elindulva, amelyeknek megvan a saját történetük, a saját útjuk, a saját technikájuk és taktikájuk, majd azt kell megvizsgálni, hogy hogyan kebelezik be, igázzák le, használják fel, térítik el, alakítják át, mozdítják ki helyükről, és bővítik ki ezeket a parányi, önmagukban is szilárd és saját technológiával rendelkező hatalmi mechanizmusokat az egyre általánosabb mechanizmusok és a globális uralom formái. (...) Azt a módot kell elemezni, ahogyan a legalsóbb szinteken a hatalom különböző jelenségei, technikái és eljárásai lejátszódnak, azt kell megmutatni, hogyan terjednek szét és alakulnak át ezek az eljárások, de főképpen azt, hogyan kebelezik be őket globális jelenségek, és hogyan lopakodik be ezeknek a viszonylag autonóm és végtelenül apró hatalmi technológiáknak a játékába az általánosabb hatalom és a gazdasági profit. (2000 [1976]: 323)

Ennélfogva Foucault történeti esettanulmányai a hatalom különböző peremterületeiről rajzolják ki a kormányzásba és kormányozhatóságba való átmenet heterogén képét.

A 18. század közepétől egy új politikai entitás és a tudományos diskurzusok egy új tárgya kerül előtérbe, a *népesség*. Az alattvalók tömegének rendezetlen masszájával szemben a népességnek száma, várható élettartama, reprodukciós és halálozási arányai és mutatói vannak, melyeket olyan tudományágak kezdenek el számba venni és igazgatni, mint a társadalomstatisztika vagy a népegészségügy. Ezeknek a technikáknak az egészséges, munkaképes és dolgozni akaró, önmagát reprodukálni tudó és akaró népesség termelése a célja (1998 [1978]). Foucault a változást többek között abban ragadja meg, ahogy a pestis elleni védekező társadalmi praxisokat, melyek a szigorú elzáráson alapulnak, felváltja a lepra elleni védekezés modellje, mely a folyamatos megfigyelésen és prevención, a közegészségügyön, tehát az egészséges népesség termelésén alapszik. Az „üldöző, kizáró, száműző, marginalizáló, elnyomó hatalom technológiájától eljutottunk a pozitív hatalomhoz, ahhoz, amelyik fabrikál, megfigyel és tud, valamint a saját hatásai nyomán megsokszorozza önmagát” (2014 [1975]: 59). Ezt nevezi Foucault a népesség biopolitikájának (pl. 2014 [1976]: 141).

Emellett a 18. századtól megritkulnak a látványos kivégzések, a büntetés színpadias vonásai lekopnak, egyáltalán a büntetésnek az elrettentő funkciója háttérbe szorul, és a bünt egy olyan racionális apparátussal kezdik átvilágítani, ami a bűn helyett a bűnösre koncentrálnak, valamint arra, hogyan lehet a bűnöst reintegrálni a társadalomba és ezzel a hasznosság rendszerébe. A 19. századra teljesen eltűnik a fizikai büntetés látványossága és eljön a „józan büntetés kora”, melyben az igazságszolgáltatási apparátus felduzzad és már nem a bűnre, hanem a bűnös személyére koncentrálnak (1990 [1975]).

A bűnhődés a túrhetetlen érzések művészetéből átment a felfüggesztett jogok ésszerű elrendezésébe. Ha az igazságszolgáltatásnak manipulálnia kell a felelősségre vonható ember testét, érintenie kell, ez szigorú szabályok szerint fog történni, távolról, tisztán, s egy „emelkedettebb” cél érdekében. Az új, tartózkodó magatartás eredményeképpen szakemberek egész hada váltotta föl a hóhért, a „szenvedés közvetlen anatómusát”: felügyelők, orvosok, lelkeszek, pszichiáterek, pszichológusok, nevelők: már pusztán jelenlétük is az elítélt oldalán az igazságszolgáltatás dicséretét zengi, amelyre ez utóbbinak szüksége is van: ők biztosítják, hogy nem a test és nem a fájdalom a büntetőaktus legutolsó célja. (1990 [1975]: 19)

Ez az apparátus nemcsak annak a megállapítására szolgál, hogy mi a bűn, elkövették-e és ki a tettes, de arról is dönt, hogy a bűnös beszámítható volt -e -e, milyen körülmények között cselekedett, milyen kényszerek hatottak rá. A bírók ítéleteikkel nemcsak bíraskodnak, és a bünt nemcsak a bírák bírálják el. Ezzel együtt maga a börtön is szétválik különböző szakértelmekkel felruházott terekké, részben marad börtön, részben kórház lesz vagy pszichiátria, részben szociális intézményrendszer (1990 [1975]). Ezek az intézmények nemcsak szétválásukban

racionalizálódtak és differenciálódtak, hanem az intézmények belső tere és a bennük működő szakértelem is racionalizálódott és differenciálódott. A bezártak megfigyelése, kategorizálása, átvilágítása, történetük adminisztrálása és kezelésük egyre bonyolultabb apparátust hozott mozgásba.

Ami a börtönt illeti, a fegyelmezés technikáját Foucault a már említett a 17. századi pestiskaranténoktól származtatja, ahol az élőket, holtakat, fertőzötteket és egészségeseket szigorúan számba vették, és a meg nem fertőződötteket szigorúan megfigyelték egy adott térben, melyet nem hagyhattak el. Foucault szerint a börtönökben ez a megfigyelési modell fejlődött az úgynevezett *panoptikontechnikává*. A panoptikont Jeremy Bentham angol filozófus tervezte a 18. század végén, és az elképzelés egy olyan őrtorony, mely körül a rabok nem látják, az őrkök éppen megfigyelik-e őket, ezért egy folyamatos bizonytalanság okozta kontroll alatt állnak. A megfigyelés, a besorolás és a fegyelmezés ezen technikái a teljes társadalmiintézmény-rendszert átjárták, hogy a testek fölötti folyamatos kontrollal azokat a hasznosság rendszerébe integrálják (1990 [1975]).

Szintén a 18. századtól racionalizálódott például az iskola is. Differenciálódnak az osztályok, a tanított tárgyak, megjelenik az órarend, átláthatóvá válnak az osztálytermek és standardizálódnak az óra- és a szünethosszok. Minden egyes tanulót besorolnak kora, magatartása és teljesítménye alapján. A tanulók saját adminisztrált történetet kapnak, integrálódnak egy megfigyelési rendszerbe és mozgásukat próbálják összehangolni az intézmény ritmusával. A „kötelező felsorakozások együttesében minden egyes tanulót kora, teljesítménye, viselkedése szerint hol ez a rangsorolás illet meg, hol az. [...] Az egyéni helyeket kijelölve lehetségessé vált minden egyes tanuló ellenőrzése és valamennyiük egyidejű munkája” (1990 [1975]: 200).

Ami a kórházakat illeti, az újkortól kezdődően, azzal párhuzamosan, hogy a munkaerő iránti kereslet és így az individuum, illetve a munkaképesség értéke folyamatosan nőtt, funkciójuk egyre inkább a gyógyítás, tehát a munkaképesség visszaadása lett. Ennek nyomán egyre inkább megjelent átlátható elrendezésük, és innentől kezdve formálódott az igény, hogy a betegszobák átláthatók és dokumentálhatóak legyenek. Kialakultak a különálló kórtermek és ágyak, illetve az olyan dokumentációs technikák, mint a kórlap. A betegeknek is lassan egyéni adminisztrált (kór)történetük lett (2007 [1974]), illetve az orvoslás is differenciálódik – Foucault számára különösen fontos a pszichiátria kiválása az általános orvostanból. A 19. századig az örültség nem volt az orvostan tárgya. Foucault szerint a kirekesztés hatalmi technikájának finomodásaként jön létre az elmebetegség diagnózisa, melyben az örültség már nem az ész ellentéte, hanem valami olyan, amit az meg kell érteni és le kell írni. Érvelése szerint

a tudományos és morális pszichiátria nem az elzárás hatalomtechnikáinak ellentéte, hanem azoknak a továbbfejlődése, noha célja már a rehabilitáció és reintegráció.

A modern fegyvelmezés történetének kitüntetett momentuma, mikor a medikalizált őrültségdiskurzus (az őrültség elmebetegségekkel nyilvánítása, osztályozása, a gyógyíthatóság feltételezése), mely először a zárt intézmények belső világának racionalizálására és humanizálására szolgált, kikerül az elzárt intézményekből és az (ön)fegyvelmezés rendszerének része lesz. Azáltal, hogy a pszichiátriai intézményrendszer aktorai a felsimerés és a megelőzés érdekében pszichiátriai ismeretekkel látja el a lakosságot, a pszichiátriai diskurzus az egymás és önmaguk monitorozásának technikájává válik, amin keresztül a szakértői rendszerből „lecsorog” a hatalomtechnika a személyi szintre (2004 [1961], 2006 [1972], 2014 [1975]). A mentális egészség-betegség distinkció egymásra és önmagukra alkalmazása, a családok tagjainak ön- és egymásra irányuló megfigyelése a pszidiskurzuson keresztül szabályozza az egyének viselkedését, anélkül, hogy az intézményrendszerekben bármiféle fizikai kényszert kellene alkalmazni. A 18. századtól az önmegfigyelésen és egymás megfigyelésén, illetve az intézményesített vallomások intézményein keresztül a „hatalom hálójába bekerül a szomszédok civakodása, a szülők és gyerekek veszekedése, a házastársak civódása, az alkoholfogyasztás, a nemi élet túlkapásai, a nyilvános botrányos veszekedések és a titkos szenvedélyek” (1998 [1977]: 101), és olyan diskurzusokban reprodukálódnak, mint a demográfia, a népegészségügy, a pedagógia, a pszichiátria és a házassági tanácsadás. Ahogy írja: Tehát az individuumot (...) nem úgy kell elgondolni, mint valamilyen elemi magot (...). [Az] egyén (...) nem szemben áll a hatalommal, hanem annak egyik első affektusa (...) s éppen ezért (...) egyben közvetítője is: a hatalom az általa megalkotott individuumon keresztül fejt ki hatását (2000 [1976]: 323). Foucault szerint a hatalomtechnika legkifejlettebb szintjén az individuumok önmagukról állítják elő a tudást, és az önmagukról előállított tudás előállítja az individuumokat.

Végsősoron Foucault-t a szexualitás történetében is az érdekelte, hogy történetileg hogyan jön létre az individuum, aki a szexualitás alanyaként ismeri fel magát. Foucault szerint „a szexualitás tapasztalata sajátos történeti képződmény” (2011 [1984]: 9), a 19. század végi és főleg a 20. századi ember sajátos tapasztalata, aki elkezd „megtapasztalni önmagát mint a »szexualitás« tárgyát” (10), mikor kialakulnak azok a „gyakorlatok (...), melyek segítségével az egyének önmagukra kezdtek el figyelni, faggatóan tekinteni, önmagukra mint a vágy alanyaira ismerni rá, és ezt be is vallani maguknak” (9). Végeredményben Foucault szerint „a »szexualitás« (...) azon jelenségek összessége, amelyeket egy bonyolult politikai technológiával összefonódó stratégia idéz elő a testekben, a viselkedési formákban és a társadalmi viszonyokban” (2014 [1976]: 130). Ez a megközelítés ellentétben van a negatív

hatalomfelfogással, mely szerint a hatalom elnyomja (elfojtja *represszálja*) az eleve adott szexualitást.

3.2. Freud és Marcuse a szexualitás történetéről²²

Foucault szexualitáselméletét vagy szexualitástörténetét leginkább a freudi, reichi, illetve marcusei „represszióhipotézissel” szemben fejtette ki. Freud történeti metapszichológiájának alapja, hogy az emberi civilizáció története az ösztönszabályozás és a szublimáció folyamatos, többé-kevésbé lineáris expanziójának és megerősödésének története, ennél fogva a civilizáció története a szexuális készítés repressziójának és a *libidó* szublimációjának története is. Az emberiség freudi fiktív történelmében a civilizáció kezdetén, az őshordában az erős és erőszakos apa minden nőtényt magának tartott fenn, a felnőtt fiúkat elűzte és megfosztotta a szexuális kielégüléstől. Egy napon az elűzött fiúk összefogtak, és együttes erejükkel elérték azt, ami egyedül mindegyikük számára lehetetlen lett volna: legyőzték az apát. Megölték és megették. A fiúk ugyanazzal az ambivalenciával viseltettek az apa iránt, ahogy minden fiúgyermek viseltetik apja iránt, gyűlöli, mert birtokolja az anyát és ugyanezen oknál fogva csodálja is és azonosulni kíván vele. Az apa megölése és elfogyasztása után a fiúk megbánták, amit tettek, bűntudat alakult ki bennük, utólag azonosultak az apával, és engedelmesség alakult ki bennük vele szemben. A tabu két ideáltípusa a totemállat megölésének és elfogyasztásának tiltása, illetve az azonos totemhez tartozókkal való nemi érintkezés kerülése, vagyis az incestus tilalma (Freud 1990 [1912–1913]).

A totemizmusból alakulnak ki azok a vonások, melyek döntően meghatároznak minden vallást, később pedig minden szekuláris norma- és értékrendszert (Freud 1991 [1927]). Freud értelmezésben a kultúra magába foglalja azokat az elemeket, amelyek arra szolgálnak, hogy az ember uralja a természetet, de azokat is, amelyek az emberek egymáshoz való viszonyát szabályozzák, és amelyek megvédik a kultúrát az egyéntől. Ezek a kényszerítő és kárpótló mechanizmusok a kultúra „lelki alkotórészei”. Ezekre azért van szükség Freud szerint, mert a kultúra szükségképpen kényszerre és ösztönkorlátozásra épül – az agresszió és a szexualitás repressziójára (Freud 1982 [1930]).

Fejlődésünk abban az irányban halad, hogy a külső kényszer fokozatosan belsővé válik, miközben egy bizonyos lelki instancia, a felettes én alkatrésze lesz. [...] Azok a személyek, akiknél ez a folyamat végbement, a kultúra ellenségeiből a kultúra hordozóivá lesznek. Minél nagyobb az ilyen személyek száma valamely kultúrkörben, annál biztosítottabb a kultúra, annál inkább lemondhat a külső kényszerítő eszközök alkalmazásáról. (Freud 1991 [1927]: 16)

---

²² A fejezet bizonyos belátásait előzőleg publikáltam: Csányi 2020.

Tehát a bűn érzésének két eredetét ismerjük, a tekintélytől és a későbbiekben a felettes éntől kialakult félelemből származót. Az első arra kényszerít, hogy mondjunk le az ösztönkielégítésről, a második, mivel a felettes én elől a tiltott kívánságok létezése sem rejthető el, ezen túlmenően is sürgeti a büntetést. (Freud 1982 [1930]: 388)

Vagyis a freudi szexuális modernizációs elmélet úgy foglalható össze, hogy az alapvető incesztustilalomból egyre szigorúbb, differenciáltabb és a társadalom egyre nagyobb hányada által egyre inkább belsővé tett (alapvetően szexuális) normarendszer jön létre.

Az ivarérett egyén tárgyválasztását az ellenkező nemre korlátozzák, a legtöbb extragenitális kielégülést mint perverziót megtiltják. [...] a heteroszexuális genitális szerelmet, amire ugyan a törvényen kívül helyezés nem vonatkozik, tovább csorbítja a törvényesség és az egynejűség korlátja. [...] a szexuális kapcsolatokat csak egy férfi és egy nő egyszeri felbonthatatlan kapcsolatában kívánja megengedni [...]. (Freud 1982 [1930]: 367)

Freud a korabeli német szociológiai hagyományhoz hasonlóan a modernitás árnyoldalait is látta. A túl szigorú szexuális normákat, a „»kulturált« szexuális morált” (Freud 2016 [1908]) úgy értelmezte, mint ami túl erős elfojtásokhoz vezet, és ezzel erősíti a „rossz közérzetet” a civilizációban, rosszabb esetekben neurózist okoz. A freudi civilizációelmélet ugyanakkor már a maga idejében is bizonyos értelemben elavult volt. Kisebb mértékben már a századfordulótól, de főleg az 1920-as években (*roaring twenties*) a szexuális aktus és az erotika különböző formáit, a meztelenséget és az „intim kapcsolatokat” szabályozó normák enyhültek a világ számos részén. Ezekre a tendenciákra Freud nemigen reagált, az 1960-as évek „szexuális forradalmát” pedig már nem érte meg. Ugyanakkor Foucault „láthatatlan” vitapartnere inkább Marcuse, aki már az 1950-es és 1960-as években értelmezte újra Freud civilizáció- és történetfilozófiáját, marxi szempontból, bár – ahogy arra a dolgozat későbbi részében kitérek – Foucault alig-alig írja le Marcuse nevét. A következő idézet is a *Szexualitás történetének* első (2014 [1976]) és második (2011 [1984]) kötetének megjelenése között tartott előadásból származik:

Megkülönböztetném magam az olyan para-marxistáktól, mint Marcuse, akik a represszió fogalmának túlzó szerepet tulajdonítanak – mert a hatalom törékeny dolog lenne, ha egyetlen funkciója az elnyomás lenne, ha csak a cenzúra, a kirekesztés, a blokkolás és az elnyomás módján keresztül működne, egy nagy Szuperego módjára, amely csak negatív módon gyakorolja önmagát. Ha ezzel szemben a hatalom erős, az azért van, mert – amint azt lassan felismerjük – a vágyak szintjén és a tudás szintjén is – hatásokat vált ki. A hatalom távolról sem akadályozza meg a tudást, hanem megteremti azt. (Foucault 1980 [1975]: 59)

Marcuse (1966 [1955]) Freudra támaszkodva az emberi civilizáció kezdetét az őshordában látta, amelyben az apa-ős kisajátította magának a nőket és marcusei értelemben ő volt

az *uralom* első hordozója, mivel azáltal, hogy kisajátította a nőket, ő szabályozta az öröm és a fájdalom elosztását, ő szabályozta a reprodukciót, és így ő tartotta életben a fiúkat és a lányokat. Ő szervezte meg a csoport életét. Freud értelmezésében a fiúk az apával szembeni ambivalens érzései miatt kialakult a bűntudat, ami pedig létrehozta a felettesént, introjektálták az apát és önként tartották be annak szabályait. Marcuse értelmezésében mindez azt is jelenti, hogy *tökéletesítették az uralmat*. Az apa perszonális tekintélyét egy személytelen tekintély követte, ami sok tekintetben erősebb uralommal járt együtt. Marcuse szerint azonban – Freuddal ellentétben – bizonyos értelemben a fiúknak pont ez volt az szándéka. Egyrészt, ahogy Freud is írja, fel kívántak lázadni az apa ellen, másrészt viszont meg kívánták erősíteni a hatalmát. Az apa megölése volt Marcusei értelemben az első forradalom, melyet egy az előzőnél jobban funkcionáló uralom követett.

Az apa elleni lázadás a biológiailag indokolt autoritás ellen; megölése elpusztította a rendet, mely megőrizte a csoport életét. [...] De a fiúk is ugyanazt akarják, mint az apa: az igényeik hosszú távú kielégülését. Úgy érhetik el ezt a célt, ha megismétlik a múltat egy új formában, az uralom rendjét, ami szabályozta az örömet és megőrizte a csoportot. Az apa tovább él mint isten, akinek az imádatában a bűnösök megbánják vétkeiket és így folytathatják a bűnt, amíg az új apák biztosítják az örömeik elfojtását, amik szükségessé teszik, hogy fenntartsák a szabályt és a csoportos élet megszervezését. [...] A király-apa lemszárlása nem csak azért történt, mert elviselhetetlen megszorításokat vezetett be, hanem azért is, mert ezeket a megszorításokat egy individuum vezette be, így pedig nem volt elég hatékony „gát az inceszus ellen”, nem volt elég megbirkózni a vágyal, hogy visszatérjenek az anyához. A felszabadulást ezért követi egy „jobb” uralom: az apasági uralom intézménye egy erős állami rendszerbe megy át, mint folytatása az elsődleges elnyomásnak, melynek célja a nő még teljesebb kizárása. (Marcuse 1966 [1955]: 64)

Emellett, ahogy az uralom személytelenné válik és az *új apák*, a fiúk sokan lesznek és az exogámia kialakulásával más csoportokkal (mást poszt-hordákkal) is kapcsolatba kerülnek, az uralom megköveteli a személytelenség következő szintjét és létrehozzák az intézményeket. Az uralom rendszerré áll össze, mely teljesen személytelenné válik. Marcusénál hangsúlyosan megjelent a probléma, miszerint Freudnál az egyén és a civilizáció szembenállása filozófiai antropológiai jellegű és univerzális, míg a marxizmus abból indul ki, hogy a kizsákmányolás és elnyomás történeti jelenségek. Marcuse ennek az antagonizmusnak a feloldására vezeti be a „többlet-represszió” fogalmát arra a represszióra (elnyomás és ösztönszublímációs kényszer együttesére), mely az adott történeti-társadalmi körülmények között túl van a civilizáció fenntartása miatt szükséges represszió (Freud), és funkciója csak az uralkodó osztály hatalmának fenntartása (Marx). Ez a trend pedig meghatározta az egész történelmet a késő ipari civilizációig, ahogy írja, az összes forradalom magába foglalja a szabadság vágyát és a lázadást az uralom ellen, de magába foglalja azt a vágyat is, hogy az előzőnél jobban funkcionáló, erősebb uralmat hozzon léte. „Ebből a nézőpontból minden forradalom egyben elárult forradalom is” (Marcuse 1966 [1955]: 91). Marcuse szerint a késő ipari civilizációk

kialakulásánál történt egy törés a forradalmak és uralmak egymást követő rendjében. A technikai fejlődés a késő ipari civilizációban érte el a természet feletti uralomnak azt a szintjét, amely mellett már a represszió racionalitása, amely az erőforrások és így az öröm szűkösségén nyugodott, érvényét veszítette. A késő ipari civilizációban a represszió már nem a technikai fejlettség hiánya és a nem kielégítő mennyiségű javak miatt maradt fent, hanem azért, hogy fenntartsa az elitcsoportoknak a társadalmi hierarchiában elfoglalt magas pozícióját. Mivel az elitcsoportok már nem tudták kontrollra felhasználni a termelés hiányosságából adódó racionalizációt, így maga a termelés vált a totális ellenőrzés eszközévé. A késő ipari civilizáció termékei, mint például a popkultúra, „leigázzák a tudatot” és a fogyasztás rendjébe csatornázzák a szexualitást. Míg a megelőző civilizációkat a libidó munkaerővé szublimálása tette lehetővé, a késő ipari társadalmaknak alapvető pszichológiai mechanizmusa lesz a represszív deszublimáció, ami az ösztönkésztetések szublimálatlan vagy alig szublimált kiélése a fogyasztás rendje szerint .

3.3. A *Scientia Sexualis*

Foucault érvelésének magja, hogy a hatalom elsősorban nem elnyom (*represszál*), hanem létrehoz. Foucault hatrészesre tervezett, de csak négy részt megért szexualitástörténeti könyvsorozata első részének (2014 [1976]) szinte egésze az úgynevezett represszióhipotézissel vitatkozik. Ahogy írja: „Hogy elfojtották-e a szexualitást? Inkább kiépítették azt a struktúrát, amelynek az a célja, hogy megtermelje, méghozzá egyre nagyobb mennyiségben, azokat a szexualitással foglalkozó diskurzusokat, amelyek alkalmasak rá, hogy tulajdon ökonómiájukban működjenek és fejtsék ki hatásukat” (25).

A marcusei szexualitástörténetet, miszerint a polgári erkölcs 17. századi kialakulásától elkezdődött a „nyugati” történelem legrepresszívebb szakasza, majd a 20. században kezdett enyhülni a represszió, Foucault más megvilágításba helyezi. Ahogy írja: „A szexualitás nem egyéb, mint diskurzusok ökonómiája, (...) [m]indebből az következik, hogy elsősorban a diskurzusok szempontjából kell megírni a szexualitás történetét” (73). Arra hívja fel a figyelmet, hogy a 17. századtól valóban „megrostálják a szavakat” (19), kialakul a tilalmak rendszere, egyre erősebben szabályozzák, hogy hol és ki előtt mit lehet tenni vagy mondani. De a szexualitással foglalkozó diskurzusok száma egyre nő és ez a „diskurzív erjedés” (20) a 18. századtól gyorsul fel.

A szexualitásról tehát beszélni kell, mint olyan dologról, amelyet nem elítél vagy megtűr, hanem intéz, igazgat az ember, beilleszti a hasznosság rendszerébe, szabályozza a köz javára, és a lehető legkedvezőbb körülmények szerint működteti. [...] A szexualitás igazgatása: mindebben nem a szigorú tilalom a lényeg,

hanem az az igény, hogy immár hasznos és nyilvános diskurzusok segítségével szabályozzák a szexualitást. (27)

Különböző intézmények jönnek létre, melyek ösztökélik az egyént, hogy beszéljen a szexualitásról, és lehetőleg a legapróbb részletekig fejtse ki mondanivalóját. Foucault a *beszédre bujtogatás* első modelljét a 14. századtól a lateráni zsinat azon határozataiban látta, melyek előírták a rendszeres, minden részletre kiterjedő gyónást. Majd az ellenreformáció felgyorsította a gyónás ritmusát. Rákényszerítette a hívekre az aprólékos önvizsgálat szabályait, a vágyak, titkok, gondolatok, álmok, fantáziák megfigyelését. A szexualitás diskurzussá alakítása az aszketikus szerzetesi hagyományban gyökerezik, de a 17. századra mindenkire érvényes szabállyá válik: a 16. századtól a 17. század legvégéig fejlődnek ki „a »paráznaság« elemzésének és szavakba foglalásának eljárásai” (118), majd a 18. századra ezekből alakul ki a nemiség teljesen új és teljesen világi technikája, az orvostudomány, a pedagógia és a gazdaságtudomány, illetve demográfia területén. Majd e technikák tovább differenciálódtak, így vált le például a szexológia, majd később a pszichoanalízis az orvostudományról és az eugenetika a biológiáról. Ezek a tudományok diskurzusok formájában csatornázzák a szexualitást a közigazgatás rendszerébe.

Nem valamiféle csökönyös erőként, nem olyan ingerként kell leírunk a szexualitást, amely természeténél fogva idegen a hatalomtól, vagy szükségszerűen lázadzik ellene, miközben a hatalom minden módon megpróbálja béklyóba verni, noha teljesen nem sikerül soha megzaboláznia. A szexualitás inkább a hatalmi viszonyok rendkívül telített kereszteződési pontja, férfiak és nők, fiatalok és öregek, szülők és gyerekek, nevelők és tanítványok, papok és hívők, a közigazgatás és a lakosság között. A szexualitás nem a hatalmi viszonyok leghalványabb eleme, hanem az az elem, amely a legnagyobb instrumentális erővel rendelkezik: ezt lehet a legtöbb manőverben, a lehető legváltozatosabb stratégiák támaszaként vagy fordulópontjaként felhasználni. (105)

A „beszédre bujtogatásnak”, a szexualitásról való tudás előállításnak, illetve a szexuális diskurzusnak a késő kapitalista formája a *Scientia Sexualis*, a szexualitás tudománya, mely abban a korban jön létre, amikor „a munka kizsákmányolása már nem követeli (...) az erőszakos és fizikai kényszereket, (...) és (...) a test politikája már nem kívánja (...) a fajfenntartásra való korlátozását; a test politikája ekkor már inkább arra irányul, hogyan lehetne a nemiséget többféleképpen is mederbe terelni a gazdaság ellenőrzött vérkeringésében” (116). Ezért ugyan a szigor fellazul – ebben Foucault nagy szerepet tulajdonít Freud formabontó belátásainak –, de a szigor enyhülése az ellenőrzés erősödésével jár együtt. A tudományos szexdiskurzus, melynek 20. századi inkarnációja a pszichoanalízis, a közegészségügy új intézményeihez kapcsolódik, Foucault szerint a *Scientia Sexualis* a vallomások előállításának technológiája, ami közvetít oda-vissza a kormányzati intézmények és a „vágy” között.

Foucault a *Scientia Sexualis* diskurzusának öt fontos strukturális jellemzőjét és négy alapvető stratégiáját különbözteti meg. A *Scientia Sexualis* öt fontos strukturális jellemzője (69–72):

1.) *A „szórabírás” klinikai kodifikálása.* „A vallomás volt, és marad mindmáig a szexualitásról való diskurzus előállításának általános öntőformája” (66), de a *Scientia Sexualis* esetében a vallomást tudományos megfigyelésként kell értelmezni. A szexualitás leválik a teológiai és kánonjogi diskurzusról és tudományos megfigyelés és diskurzus tárgyává válik.

2.) *Egy általános és diffúz kauzalitás posztulátuma.* A legapróbb részletek kibeszélésének technikája – például Freud szabad asszociációs technikája (Freud 1985 [1900]) – abban az elvben találja meg az igazolását, hogy a szexualitás összetett okozat, melynek hatása van az élet minden területére. Ennek betetőződése az elvétel freudi tana, miszerint a legapróbb önkéntelen hibának is szexuális háttere van (Freud 1958 [1901]).

3.) *A szexualításban inherens rejtőzködés elve.* A szexualitás tudományos átvilágításának technikája abban az elvben találja meg az igazolását, hogy a szexualitás inherens jellemzője a rejtőzködés. Ennek betetőzése a tudattalan freudi felfedezése, melyre hivatkozva a vallomástevőnek olyasmiről kell vallomást tennie, ami még saját maga előtt is rejtett (Freud 1981 [1915]).

4.) *Az értelmezés módszere.* A vallomástétel praxisában az igazságot nem a vallomástevő hozza létre, hanem az értelmező, akinek így „[f]unkciója tehát hermeneutikus” (Foucault 2014 [1976]: 71). A szexualitás tudósának hatalma nem a vallomás kikövetelésében van, hanem az értelmezésben, tehát az igazság feletti uralomban.

5.) *A vallomás eredményeinek medikalizálása.* A vallomás a *Scientia Sexualis*ban nem az erkölcs és bűn kategóriái szerint kódolódik és értelmeződik, hanem medikális kategóriák, a patológia és a normalitás vagy egészségesség kategóriái szerint. Ez összhangban van azzal, hogy az intézményrendszer jellemzően nem büntet, hanem reintegrál – a *Scientia Sexualis* egyik alapvető legitimációs elve a gyógyulás lehetősége.

Foucault (2014 [1976]: 105–107) négy alapvető stratégiát különböztet meg:

1.) *A női test hiszterizálása.* A női test hiszterizálása a női test különböző patológikus vagy normális állapotai mögé rendeli a szexualitást mint okot. Egyszerre kapcsolja a női testet az orvosi diskurzushoz és intézményrendszerhez, és állítja fel a normális-patológikus binárist úgy, hogy az a családban betöltött szerep mentén nyerjen ítéletet.

2.) *A gyermek szexualizálása.* A gyermek szexualizálása a gyermeket is az orvosi diskurzushoz és intézményrendszerhez csatolja, még hozzá nem csak mint tárgya, hanem mint alanya, tehát a 18. századtól már nemcsak beszélnek a gyermeki szexualitásról, hanem a

gyermeket is beszédre bujtogatják. A gyermek e diskurzusból „kezdő szexuális lény”, ezért veszélyes. A szexualitás nagyon értékes és veszedelmes csíráját folyamatosan szemmel kell tartani. Ez a folyamatos feszült figyelem rejtőzik – Foucault szerint – a maszturbáció elleni évszázados harcban.

3.) *A fajfenntartó magatartásformák szocializálása.* A házaspárok szexuális gyakorlatának szabályozása által, hogy nyilvános diskurzusokat hoznak létre a fogamzásgátlásról, a nemi egészségről vagy arról, hogy állampolgári kötelesség növelni vagy éppen csökkenteni a népességszámot. „A család valamiféle prizma a szexualitás stratégiájában: látszólag szétsugározza a szexualitást, holott valójában csak visszatükrözi és megtöri” (113).

4.) *A perverz élvezetformák pszichiátrizálása.* A 17. század végéig (a szerzeteseket leszámítva) a házasság van a leginkább a diskurzus középpontjában: a házassági kötelesség, melyet teljesíteni kellett és amelyen kívül nem lehetett nemi életet élni – a szodómia és a gyermeki szexualitás másodlagos volt, inkább csak a házasság kontextusában értelmeződött. A homoszexualitás, a házassági hűtlenség és a házassági kötelesség megtagadása közel azonos kategóriák voltak, csak a törvényszegés tényét vették számításba. A 19. és 20. századi diskurzív robbanás módosította ezt. Kialakult a törvényes heteroszexuális kapcsolattal szembeni tapintat. A magától is normálisan működő családnak már nem kell kibeszélni a legapróbb titkait. Normaként működik csendben. „Előterbe kerül viszont a gyermekek, bolondok, bűnözők szexualitása; azoknak az élvezete, akik nem a másik nemből lelik örömeiket; előterbe kerülnek a fantáziák, a rögeszmék, az apró mániák és a nagy dühök” (41). Új karakterek jelennek meg, az ideges asszony, a frigid feleség, az impotens, szadista vagy perverz férj, a neuraszténia lány. Ezek már egyének, akiknek saját (kór)történetük és sajátos jellemzőik vannak. A szodómia kánonjogi kifejezés, de a homoszexuális egyéniség, aki múlttal, illetve sajátos fiziológiával rendelkezik, nem annyira bűnös szokás, mint inkább természet. Egyre jobban differenciálódik a diskurzus: megjelennek az exhibicionisták, fetisiszták, zoofilek, auto-monoszexuálisak. Ennek csúcspontja Freud (1995 [1905]) „polimorf perverz” csecsemője, melyben a perverzióra való hajlam filozófiai antropológiává válik, itt már nem csak úgy általában a szexualitás *egy általános és diffúz kauzalitás posztulátuma*, hanem kifejezetten a pszichoszexuális fejlődésben való elakadások, a korai élettörténet meghatározó az egész későbbi élettörténetre nézve és a korai élettörténet a perverzok genezise.

A következőkben tehát, a dolgozat módszertani és elméleti keretének szempontjából öt releváns kritikát fogalmazok meg Foucault *Scientia Sexualis*-konceptiójával kapcsolatban, egy-egy történeti esettanulmány alapján/példáján.

3.4. Idő

Marx (1955 [1867]: 660–705) azt a folyamatot, ahogy a feudalizmus válságából megteremtették a kapitalizmus előfeltételeit – a bevett magyar fordítás szerint – *eredeti felhalmozásnak* nevezi. Marx Adam Smith (pl. 1977 [1776]: 361) *previous accumulation*, tehát megelőző felhalmozás fogalmát veszi át németben *ursprüngliche Akkumulation*ként, ami szó szerint eredeti felhalmozást jelent, ezt fordították később angolra *primitive accumulation*ként, tehát primitív felhalmozásként, ami egyszerre utal a felhalmozás időbeli koraiságára és egyszerre a felhalmozás „kifinomulatlanságára”, erőszakosságára. Marxista szerzők különböző elméleti hagyományokból (pl. Harvey 2010, 2009 [2004]; Federici 2004; von Werlhof 2020 [1980]; Moore 2019 [2014]; Webber 2012) amellet érvelnek, hogy a primitív felhalmozás nem(csak) a kapitalista termelés előfeltételét biztosító tőke felhalmozásának történeti időszaka, az alapvetően bérmunkára épülő kapitalizmus történeti gyökere, hanem a kapitalizmus strukturális szegmense. Harvey (2009 [2004]) a *felhalmozás kisémmizés által* kifejezést használja az eredeti felhalmozás helyett, és beleérti a privatizációt, a lakossági magánvagyon leértékelését az infláció által, az adósrabszolgáságba taszítást a hitelek manipulációjával vagy a vállalati csalást. A feminista szerzők (Federici 2004; von Werlhof 2020) a nők elleni erőszakot és a nők elnyomásának azokat a formáit, amelyek a nőket az olcsó vagy ingyenes munkaerő státuszában tartják, primitív felhalmozásnak tekintik. Az ökológiai kizsákmányolással foglalkozó szerzők a környezeti erőforrások kisajátítását és az ökológiai rendszerben a felhalmozás érdekében okozott károkat is primitív felhalmozásként azonosítják. E dolgozatban én is a *primitív felhalmozás* kifejezést használom, ami kevésbé egy meghatározott időszakra, mintsem egy felhalmozási stratégiára vonatkozik.

Marx (1955 [1867]) eredeti megfogalmazásában a kapitalista körülmények között a munka tőkévé változik, de ahhoz már kell a munka-tőke viszony, így a folyamat körkörös, valahogy először olyan dolgokat kell tőkévé változtatni, amik nem voltak azok (668–669). De a tőke létrehozásával a kettős értelemben szabad munkást (nem rabszolga és nem gazdálkodó paraszt) is meg kell teremteni, a kettő együtt lehetséges: a tőkét is létre kell hozni, meg a szabad munkást is – tehát a termelőt el kell választani a termelési eszközöktől. Ez a folyamat Marx szerint valamikor a 14. század vége és 16. század között zajlott le Észak- és Nyugat-Európában.

Az úgynevezett eredeti felhalmozás tehát nem más, mint a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata. „Eredetinek” azért jelenik meg, mert a tőke és a neki megfelelő termelési mód előtörténetét alkotja. A tőkés társadalom gazdasági struktúrája a hűbéri társadalom gazdasági struktúrájából keletkezett. Az utóbbinak a felbomlása tette szabaddá az előbbinek az elemeit. A közvetlen termelő, a munkás, csak akkor rendelkezhetett saját személyével, ha már nem volt röghöz kötött és nem függött személyileg vagy föld révén egy másik személytől. Ahhoz, hogy munkaerejének szabad eladójává

legyen, aki árúját mindenhova elviszi, ahol az piacra talál, meg kellett szabadulnia továbbá a céhek uralmától, tanonc- és segéd szabályzataitól, valamint gátló munkaelőírásaitól. Következésképp a történelmi mozgás, amely a termelőket bérmunkásokká változtatja, egyrészt mint a jobbágyság és a céhkényszer alól való felszabadulásuk jelenik meg; és a mi polgári történetíróink számára csak ez az oldal létezik. Másrészt azonban ezek az újonnan felszabadult emberek csak azután válnak önmaguk eladójává, hogy megfosztották őket minden termelési eszközüktől és létezésüknek mindazoktól a biztosítékaitól, amelyeket a régi hűbéri intézmények nyújtottak. S e kisajátításuk története tüzzel és vérrel van beírva az emberiség évkönyveibe. (Marx 1955 [1867]: 669–670)

A termelőeszközöktől megfosztott és proletárrá válto kisparaszt arra kényszerül, hogy bérért dolgozzon és bérből vásárolja meg a reprodukciójához szükséges javakat a tőkéstől. A marxi primitív felhalmozás része volt a jobbágyok elkergetése a földekről és bérmunkássá alakítása, a nagybirtokrendszer kialakítása, a közösségi tulajdon privatizálása, a földbekerítésekkel és a csavargás elleni törvényekkel az újonnan létrehozott proletariátus munkahelyekhez kötése. Ezeket a 15. századtól megjelenő törvényeket hívja Marx véres törvényeknek, melyek biztosították, hogy a duplán szabaddá vált munkások valóban eladják a munkaerejüket, és a munkaerőkereslet mérséklésével a béreket is leszorítsák.

A hűbéri kísérek feloszlása folytán és a lökészerűen végrehajtott erőszakos földkisajátítás következtében elkergetettek, ezt a szabad prédául szolgáló proletariátust a keletkező manufaktúra képtelen volt ugyanolyan gyorsan felszívni, mint ahogyan az létrejött. Másrészt azok, akiket életük megszokott pályájáról hirtelenül letaszítottak, nem szokhattak bele ugyanilyen hirtelenül az új állapot követelte fegyelembé. Tömegesen lettek koldusokká, rablókká, csavargókká, részben hajlamból, a legtöbb esetben a körülmények kényszerítő ereje folytán. Ezért a XV. század végén és az egész XVI. század folyamán egész Nyugat-Európában véres törvényeket hoznak a csavargás ellen. A mai munkásosztály apáit mindenképp megfenyítették azért, amit rájuk kényszerítettek, azért, mert csavargókká és pauperokká váltak. A törvényhozás „önkéntes” bűnözőkként kezelte őket és feltételezte, hogy jó szándékuktól függ, hogy tovább dolgozzanak a már nem létező régi viszonyok között. (Marx 1955 [1867]: 687)

Christopher Chitty (2020: 131) amellet érvel, hogy a szexualitás a tőke primitív felhalmozásának alapvető dimenziója, mivel a proletarizálódás szétválasztja a biológiai reprodukciót a termelőeszközök és a létfenntartási eszközök reprodukciójától. A feudalizmusban a paraszti családokban az emberi élet reprodukciója és a létfenntartás eszközeinek reprodukciója egymásba fonódott. A kapitalizmus ezzel szemben a családok és a reprodukciós eszközök szétválasztására épül; az ember munkaerejét és generációját – részben – személytelen, társadalmi közvetítésű piaci interakciók révén reprodukálja. A rendszer személytelen mechanizmusai ott avatkoztak be, ahol a közösség (és a család) visszahúzódott. Chitty átfogó történelmi munkája a „*queer*” szexualitásokat tárgyalja a kapitalizmus történetében, érvelése szerint:

Az alternatív vagy *queer* szexualitások – elsősorban a homoszexualitás és a prostitúció – az átalakult tulajdonviszonyok közegében alakultak ki, a vidékről való migráció és az agrártermelésből feleslegessé vált munkások városi központokba való koncentrációja révén, valamint azokon az intézményeken belül,

amelyek megpróbálták kezelni vagy befogni ezt a felesleges népességet – gyárak, dologházak, állandó hadseregek, rendőri és büntető apparátusok, haditengerészeti és kereskedelmi flották, gyarmati területek. (Chitty 2020: 129–130)

Az, hogy hol, mikor és miért alakult ki és volt képes szétterjedni a feudalizmus struktúráiban a kapitalizmus, az a marxizmus egyik – ha nem a – legnagyobb vitája (lsd. pl. Denemark és Kenneth 1988; Arrighi 1998; Anievas és Nisancioglu 2013). Ugyanakkor Fernand Braudel (1984 [1979]) történész és vele együtt Giovanni Arrighi (2010 [1994]: 111–129), a világrendszer-elemzés egyik úttörője, a kapitalizmus első hegemonikus centrumát az észak-itáliai városállamokba helyezi. Ezek a városállamok a kialakuló kereskedelmi kapitalizmus időszakában akkoriban tudtak sűrű kereskedelmi hálózatot kiépíteni és saját érdekeik szerint megszervezni a kereskedő hajók rendszerét, amikor a Marx által tárgyalt London és Párizs még csak a modernitás előszobájában állt. A Földközi-tenger földrajza kedvezett a kikötővárosok nagyon korai fejlődésének. A régió hegyvidéki és óceáni környezetének szűkös természeti erőforrásai megkövetelték a hegyek és a tenger állandó kereskedelmi kölcsönhatását a tengerparton. A környezet átalakításához – a maláriától fertőzött mocsarak lecsapolásához, az árkok, csatornák és kanálisok kialakításához hatalmas mennyiségű munkaerőt és tőkét kellett felhalmozni. Végül is a 14. századtól kezdődően a 16. századra – az úgynevezett „hosszú 16. században”, tehát körülbelül 1350–1650 között – az észak-itáliai városállamok és a hozzájuk közel eső kikötővárosok egy hálózatot, rendszert alkottak, amely egy ágabb kereskedelmi hálózat centrumát képezte: ez a centrum nagyjából Velencéből, Genovából, Firenzéből, Milánóból, Barcelonából, Sevilából, Algírból, Nápolyból, Konstantinápolyból, Kairóból és a köztük fekvő kisebb városból állt (Braudel 1973: 278). A munkások és a termelőeszközök szétválasztása a mediterrán világban a világ többi részéhez képest korábban megtörtént, és a mediterrán nagyvárosok voltak a kapitalizmus történetében először, ahol „szodomita” – ha teszik „*queer*” kultúrák alakultak ki. „A sok mediterrán társadalomban ismert, mindenütt jelenlévő szodomita kultúrák a demográfiai sajátosságaikból, a szélsőséges osztálypolarizációból és a távoli országokból érkező férfiak és áruk ilyen korai áramlásából adódtak” (Chitty 2020: 73). Az első homoszexuális *életvilág* feltételeinek megteremtéséhez hozzátartozott, hogy a Földközi-tenger térségében az éghajlat miatt a téli esős és szeles évszakban a hajózás szünetelt, felduzzasztva ezzel a városokban a felesleges férfi népességet vagy „tartaléksereget”. Chitty (2020: 129–132) amellet érvel, hogy a piacok növekedése, a növekvő munkamegosztás és a bürokratikus racionalitás csak részben magyarázza a homoszexualitás vagy bármely más „szexuális szabadosság” lehetőségének feltételeit. A termelőeszközöktől megfosztott állapot előállítása a döntő tényező a kisbirtokrendszer, a

reproduktív házasság és a mezőgazdasági közösség köré összpontosuló gazdasági termelésről a személytelen, piaci közvetítésű városi kapcsolatokra épülő gazdasági termelésre való átmenetben. Ez a fajta népesség és ezek a társadalmi viszonyok az első nagyméretű textiliparral együtt alakultak ki a fentebb tárgyalt okok miatt a mediterrán világban, amely eltért a családalapítás és háztartásszerkezet Európa többi részén tapasztalt szociodemográfiai mintájától.

Chitty (2020: 42–72) a szodomita kultúrákra a 14. és a 16. század között Firenzében adott kormányzati válaszokat elemzi. A firenzei szodómiaellenes joggyakorlat eredete az 1340-es évek gazdasági visszaesése és a fekete halál előtti feudális tulajdonviszonyok válságával kapcsolatos aggodalmakat tükrözi. Az 1300 körüli 95 ezer fős csúcsnépességről Firenze lakossága a fekete halál és az 1340-es évek gazdasági visszaesése után 30 ezer fő körülire esett vissza, majd a 15. század végéig 40–55 ezer fő körül stabilizálódott. Az első, a szodómiaira is vonatkozó törvény Firenzében egy csavargást szabályozó törvény volt, melyet 1325-ben hoztak. A törvényben a szodomita archetípusa a csavargó volt, a törvény nagyrészt rájuk koncentrált, és az „idegen” szodomita csavargók számára halálbüntetést, míg a „helyi” firenzei lakos szodomitáknak kasztrálást írt elő büntetésként. A szodómia szabályozása Firenzében tehát olyan csavargásellenes törvénykezésbe illeszkedett, amelyek hasonlóak voltak ahhoz, amiket Marx a 200 évvel későbbi Nyugat-Európára vonatkozóan *véres törvényeknek* hív és amelyek – Marx szerint – arra hivatottak, hogy az újonnan duplán szabaddá vált munkásokat helyhez kössék és munkára fogják. A szodómia ügye tehát kezdetben a munkaerő és a népesség kérdésébe ágyazódott.

A következő, 1365-ös szodómatörvényben eltűnt a firenzei lakosok és a csavargók közötti büntetőjogi különbségtétel. Ez a firenzei lakosokra is szigorúbb büntetést előíró törvény a Firenzei Köztársaság zavaros, munkásfelkelésekkel teli időszakában született. A pestis, a gazdasági visszaesés és az olcsóbb szövetgyártás kiszervezése Észak-Európába a 14. század közepén hozzájárult ahhoz, hogy 1378-ban a „munkásosztály lázadása”, a *Tumulto dei Ciompi* három évig tartó „népuralomhoz” vezetett. Az időszakban a legtöbb firenzei férfi későn házasodott, ha egyáltalán házasodott. Az ilyen gazdasági és demográfiai nyomások éppúgy hozzájárultak a szodómia és az alkalmi férfiprostitúció gyakoriságához, mint a város politikai zűrzavarához. A kora újkori mediterrán világ utcái és piacai túlnyomórészt férfiak által használt terek voltak, ahol a fiatal fiúk sok olyan társadalmi-gazdasági szerepet töltöttek be, amelyeket Európa más részén nők. A férfiak és a fiúk közötti szexuális kapcsolatok ebbe a sajátos maskulin életvilágba illeszkedtek, és elsősorban a különböző ismerősi és rokoni hálózatokon belül zajlottak. Ezekben a városi terekben gyakori volt a zaklatás, a bandatámadások, az alkalmi

vagy rendszeres prostitúció és a „botrányos viselkedés”. Végül 1381-ben a munkások a gazdag céhmesterek és az arisztokrácia elleni kétfrontos „osztályharcban” elbuktak, az alacsonyabb pozícióban lévő céglegények lemondtak a politikai ambíciókról. A politikai harcok csitulása után 1415-ben egy liberálisabb szodomiatörvényt fogadtak el, melyben még mindig szerepel a szodomita csavargó archetípusa, de már nem mint büntetőjogi kategória. A törvény egy enyhébb – elsősorban pénzbüntetés formájú – büntetést szabott ki, amely mindenkire ugyanúgy terjedt ki – ugyanakkor, noha néha a nemesség és a gazdasági elit tagjait is elítélték szodómia miatt, sokszor politikai szívességek igénybevételével megúszták a büntetést. Firenze politikai és demográfiai instabilitása polarizált társadalmi világot eredményezett, amelyben a kereskedő elit és a felsőbb céhek tagjai, egy nagyon szűk – jellemzően idős – kör gyakorolta a város politikai hivatalai feletti ellenőrzést. Ezek az elit idősebb államférfiak kormányoztak egy többnyire fiatalabb, jogállással nem rendelkező lakosságot.

A vezető családok és a rivális érdekcsoportok közötti hatalmi harc Firenzében az 1420-as és 1430-as években olyan politikai válságot idézett elő, amely végül a Mediciket juttatta hatalomra. A firenzei kömmün 1432 áprilisában hozta létre az *Éjjeli Csendőrök* elnevezésű hivatalt, kifejezetten a városban „elkövetett” férfi homoszexuális praxisok üldözése céljából. A 15. és 16. században számos észak-itáliai városállamban hoztak létre intézményeket a közerkölcsök ellenőrzésére, ezek a prostitúció, a szerencsejáték és más „erkölcsi vétségek” mellett a homoszexuális tevékenységek ellenőrzésére is kiterjedtek. Firenze azonban kivételes volt az ítéletek és büntetések enyhesége miatt. Az *Éjjeli Csendőrök* 1432-es megalapításától annak 1502-es megszüntetéséig a feljegyzések szerint összesen 12 ezer feljelentéssel foglalkoztak és a bírók 2 ezer feljelentettet el is ítélték.

Az *Éjjeli Csendőrök* feljegyzéseiből kiderül, hogy a férfiak közötti szex az elit körében a politikai és személyes kegyek elnyerésének, valamint az üzletkötések és a pártfogás biztosításának eszközeként működött. A város fiatal, szegény, bizonytalanul foglalkoztatott munkásai és a város kisebb textilcéheinek munkásai között a más környékbeli fiúkkal és férfiakkal való szex a barátságok és politikai rokonsági csoportok kialakításának módjaként működött, mivel a fiatal férfiktól egyébként megtagadták az állami képviselő vagy részvétel minden formáját. Az elit férfiak és az alsóbb osztálybeli fiúk közötti kapcsolatok társadalmilag problémásabbak voltak, és felnagyíthatták az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat. Ilyen esetekben a szexet szívességekre vagy finom ruhákra és cipőkre cserélték; az ilyen hatalommal könnyen vissza lehetett élni, és a sértett fiú gondot okozhatott a rangos férfinak. A Földközi-tenger medencéjének városaiban ebben az időben ezek a kor- és státuszhatárokon átnyúló szexuális kapcsolatok a férfiak társasági életének és gazdasági túlélésének normális jellemzői voltak; a tanonrendszer a fiatalokat és a fiúkat általában harmincéves korukig a mesterek műhelyeiben és házaiban tartotta függésben. (Chitty 2020: 45)

Ugyanakkor ebben az időszakban Firenzében ritka volt a szodómia súlyos büntetése: általában azok, akik befizették a tízforintos bírságot, elkerültek minden komolyabb büntetést, noha a hatályban lévő törvény még mindig tartalmazta a szodómiát és a csavargó közti jogi

megfelelést. A szodómiát a város vezetése sokkal inkább integrálta a „hasznosság rendszerébe”, mint azt Foucault a 15. században várná. A városban főleg azokat sújtották nyilvános megalázással, illetve börtönnel, akik olyan szegények voltak, hogy nem tudták befizetni a bírságot. A firenzei szodomitaüldözés inkább a lakosságtól beszedett adót vagy díjat jelentette, mintsem a fegyelmezés és büntetés féktelen és kegyetlen erkölcsi kampányát, ahogyan azt Foucault hangsúlyozza a felvilágosodás előtti időkről. Az *Éjjeli Csendőrök* jelenléte bár bizonyos értelemben nagyon hatásos volt, a börtön, megalázás vagy száműzés ritka és alkalmi kivételével volt az időszakban a legtöbbször számára megfizethető bírságok miatt. Összességében az *Éjjeli Csendőrök* jelenléte nem valószínű, hogy a szodomita praxis számának csökkenéséhez vagy a szodomita életmód visszaszorulásához vezetett volna. Valójában a szabályozás éppen ellenkező hatást váltott ki: lehetővé tette, hogy a városban a magatartás zavartalanul folytatódjon, sőt nagyobb társadalmi láthatóságot kölcsönzött neki. A befizetendő bírságok rendszere mintegy állandósult adóként működött, ami egy szűrkezőnében stabilizálta a szodómiát: nem volt szabad, hiszen az *Éjjeli Csendőrök* lecsaptak rá, de nem volt igazán tilos sem, hiszen nem járt érte komoly büntetés, vagyis nem járt visszafordíthatatlan következménnyel.

Ugyanakkor az 1432-es megalakulásakor az *Éjjeli Csendőrök* hivatala politikai fegyver is volt, amelyet a Medicik használtak, hogy megszilárdítsák hatalmukat a gazdasági és politikai riválisokkal szemben az 1430-as évek elején. Ha az elit tagjait megsértették, akkor az *Éjjeli Csendőrök*nél feljelentették őket, ahelyett, hogy más eszközökkel álltak volna bosszút. A nemesség elleni szodómiavádak és a firenzei elit elítélése a *Csendőrök* tevékenységének arányaiban csekély, de politikailag fontos részét képezték. Továbbá, a túl sok és látszólag aránytalan ítélet, amelyek inkább a szegény, mint a gazdag embereket sújtották, és a túlzónak tűnő büntetések azzal fenyegettek, hogy a város alsó osztályai a rendszer ellen fordulnak. A szodómia beismerése alkalmat adott a rezsimnek arra, hogy szegényebb polgárainak megkegyelmezzon látszólag súlyos bűncselekményekért, és a szegények megbékítése érdekében megszegyenítse a Medicik gazdasági és politikai riválisait. A szexuális hálózatok gyakran a szomszédságokba, vallási egyesületekbe, klubokba és a barátok és ismerősök közötti kapcsolatokba ágyazódtak. Éppen ezek voltak azok a fajta társadalmi intézmények, amelyekben a fiatalok hangot adtak elégedetlenségüknek, az *Éjjeli Csendőrök* hivatala e társadalmi intézmények feletti kontrollt is szolgálta. Firenze radikálisan új megközelítést alkalmazott a szodómiával kapcsolatban, egymás ellen fordítva a céhmestereket, munkásokat és nemeseket, hogy egy külön hivatal létrehozásával eldöntsék a kicsinyes szerelmi vitákat, diskurzussá alakítva és becsatornázva ezeket a viszályokat és konfliktusokat az államépületbe, és védve a

szereplőket azáltal, hogy leleplezte bár személyazonosságukat, de kegyelmet biztosított számukra. A Medicik nem voltak sem engedékenyek, de túl kíméletlenek sem a szodomitákra kivetett „adó” tekintetében. Végso soron a Medicik „diskurzussá alakították a szexualitást” és saját kormányzati rendszerükbe csatornázták, melynek célja nem a büntetés, vagy a szodómia felszámolása volt, hanem az ellenőrzés.

Azzal, hogy a firenzei állam lehetőséget biztosított a szodómia diskurzusba csatornázására, és ezt a diskurzust a lakosság körében megsokszorozta, kiterjesztette a hatalmát a férfi lakosság szexualitása felett. Képes volt szabályozni a homoszexualitást anélkül, hogy elnyomta volna, semlegesíteni a különböző rétegekhez tartozó férfiak közötti illékony szexuális találkozások által keltett fenyegetést, szétzilálni a férfiakkal közösülő férfiak között kialakult szolidaritást – barátot barát ellen, szeretőt szerető ellen –, és ami a legfontosabb, ösztönözni az államnak való beárulást. (Chitty 2020: 66–67)

A kialakított szexuális hegemonia azonban ez esetben is bonyolultabb, illetve kétoldalúbb volt annál, mint hogy a kormányzat hogyan használta az *Éjjeli Csendőrök* saját céljai elérésére. Az 1478 és 1502 közötti 24 év egy politikailag zűrzavaros időszak volt, amikor már nem adót akartak beszedni büntetés formájában, hanem sokkal inkább – ahogy Foucault várná ennyivel a 17. század vége előtt – büntetni, megalázással, börtönnel és kínzással. A pénzbüntetés lehetőségét ugyan nem szüntették meg, de sokkal magasabbra emelték az összeget. Ebből az időszakból maradt fent a legtöbb feljegyzés az *Éjjeli Csendőrök* feljelentéseiről. Ezek azt mutatják, hogy bár a homoszexuális kapcsolatok a szakmák és a nemzedékek közötti különbségeken átívelően, valamint az uralkodó osztály családjai, a munkások és a szegények között is előfordultak, az elítélt férfiak és fiúk többsége a firenzei fiatal kereskedők és a város szegényei közül került ki. Ezek a férfiak, akiket kizártak a politikai közösségből és kizártak a céhekből, viselték a szodómiaítéletekből fakadó anyagi terhek és megaláztatások nagyobb részét. A *Csendőrök* hajlamosabbak voltak büntetni a textiliparban dolgozó férfiakat, akik főként a nagy céhek által foglalkoztatott anyagilag kiszolgáltatott munkások voltak, és a különböző élelmiszeripari szakmákban dolgozó férfiakat, akik a firenzei lakosság legszegényebb munkásai közé tartoztak. Ugyanakkor ebben az időszakban a büntetés összegének emelkedésének, a valódi büntetések lehetőségének valószínűbbé válása és a büntetés eltolódása a legszegényebbek felé azt eredményezte, hogy a feljelentések száma csökkent, és az *Éjjeli Csendőrök* is sokszor elengedték azokat a szegényeket, akik nem tudták befizetni a büntetést. A szodomita *status quo* kormányzati felrúgására a szexuális hegemonia alávetettjei saját szerepeik visszautasításával reagáltak. Mikor a Medicik által kiépített szexuális hegemonia, amely kényszerek és előnyök, viszonyok és pozíciók bonyolult hálózata volt, elkezdett megváltozni, a hegemonia dominált szereplői elkezdtek visszaerőltetni a régi

rendet, melyben a szodómia a hasznosság és az egyensúly rendszerébe csatornázódott. A legvalószínűbb, hogy végül 1502-ben azért oszlattál fel az *Éjjeli Csendőrök*, mert a városvezetés kínosnak találta, hogy a *Csendőrök* rendszere mennyire összefonódott a nyílt szodómiával.

Foucault éles törést feltételez a felvilágosodás előtti szodómia mint kánonjogi bűn és a modern kór- és élettörténettel rendelkező homoszexuális között. Ahogy írja, a felvilágosodás előtt „egyformán büntették a homoszexualitást meg a házassági hűtlenséget” (2014 [1976]: 40). De a 15. század végén a firenzei szexuális hegemoniának alapvető strukturális szegmense nem egy kánonjogi törvény volt, hanem egy racionális adótörvény, ami kifejezetten a szodómiára vonatkozott. Része volt, hogy a „hatalom hálójába bekerül a szomszédok civakodása [...], a nemi élet túlkapasai, a nyilvános botrányos veszekedések és a titkos szenvedélyek” (Foucault 1998 [1977]: 101). A hegemon nem büntetni és eltörölni akart, hanem fenntartani a hatalmát a szexualizált testek felett. A szodómia nem egy arctalan bűn volt, hanem az azonosítható szodomita jellemzője „[A szodomiták] Firenze minden rétegében könnyen azonosíthatóak voltak. [...] Szexuális kalandjaikba gyakran belebotlottak a szomszédok, mivel a szodomiták az üzletekben, tereken, fürdőkben, kocsmákban, fogadóknak, bárókban és a városi élet egyéb nyilvános és félig nyilvános tereiben bonyolították le ügyeiket” (67–68). E szodomitákat gyakran megörökítették a szatírákban és a bordalokban. Foucault áthidalhatatlan episztemológiai szakadékra, amit a felvilágosodás húz a szodómia (mint kánonjogi bűn) és a homoszexuális (mint karakter) közé, elnagyoltnak tűnik. Sokkal inkább tűnik igaznak, hogy ahogy a testek reprodukciója és a termelési eszközök reprodukciója elválik egymástól, kapitalista típusú szexuális hegemoniák alakulnak ki, melyekben a test szexuális generatív potenciálja részben alárendelődik a tőkés termelés logikájának, és a szexuális vágyak, habitusok, szükségletkielégítési praxisok ezeken a hegemoniákon belüli viszonyok, küzdelmek és alkuk eredményeképpen jönnek létre a kapitalizmus kezdetétől. A *Scientia Sexualis* ebben egy fordulópont, de közel sem olyan éles fordulópont, mint azt Foucault feltételezi. A szexualitás becsatornázása a hatalom rendszerébe a tőkeológia mentén a kapitalizmussal egyidős és nem a felvilágosodással.

3.5. Tér

„A szexualitás stratégiája és mechanizmusa tehát a 19. század folyamán egy hegemonikus centrumból kiindulva vált általánossá” (2014 [1976]: 131) – írja Foucault. A hegemonikus centrum több értelemben is absztrakció, földrajzilag leginkább a nyugat-európai nagyvárosokat jelenti, de társadalmilag a nyugat-európai országok polgárságát. Foucault szerint a 18. századi

mezőgazdasági növekedés és demográfiai expanzió után az a statisztika, ami addig a merkantilizmus keretében a monarchia közigazgatásának részeként működött, lassan a kormányzás eszközévé vált. A kormányzás tudományos fejlődésének részeként a népeiséget a családtól mint a kormányzás addigi tárgyától eltérő sajátosságos statisztikai jellemzőkkel kezdték leírni, melyek nem redukálhatók a család körében tapasztalt jelenségekre. Ilyenek a várható élettartam, a bevándorlás és kivándorlás, a járványok hatásai, a balesetek eloszlása és a születések száma. A 18. század közepétől a kormányzás tárgya egyre inkább a *népesség*. A család politikai szerepe egyre inkább megváltozik és már nem a kormányzás közvetlen tárgya, hanem olyan közvetítő, amelyen keresztül be lehet avatkozni a népesség jellemzőibe, olyan csatornákon keresztül, mint a szexuális és higiénias magatartás vagy a családban született gyerekek száma. Foucault-t leginkább az érdekli, hogy a polgárság szexuális tudatosodása és ennek tudományos kifejeződése, azaz a *Scientia Sexualis*, hogyan épült be végül a kormányzás hálójába. Ugyanakkor Foucault története feltűnően európai történet, nem veszi számításba, hogy a kapitalizmus mennyire épült a „nagy felefedezésekre”, a kolonizációra, a különböző területek közötti egyenlőtlen cserére és a munkaerő áramlására vagy erőszakos mozgatására. A következőkben a karibi rabszolgotartás egy történeti esettanulmányán szeretném bemutatni, hogy a népesség jellemzőinek racionális mérlegelése és a népesség igazgatása a családon keresztül nem pusztán nyugat-európai jelenségek, amelyek egy hegemónikus centrumból aztán szétterjedtek.

Marx számára világos volt, hogy az Európán kívüli területek integrálása az európai kapitalizmus rendszerébe a primitív felhalmozás alapvető szegmense.

Amerika arany- és ezüstlepeinek felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és a bányákba való elevenen-eltetése, Kelet-India kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltoztatása kereskedelmi vadaskertté, ahol feketebőrűekre vadásznak, jelzik a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek az idilli folyamatok az eredeti felhalmozás fő mozzanatait. (Marx 1955 [1867]: 694)

Ahogy azzal is, hogy a rabszolgotartás a kapitalista profitmaximalizáció elvén alapszik.

A rabszolgotartó úgy vásárolja munkását, mint a lovát. Rabszolgájának elvesztésével tőkét veszít el, amelyet a rabszolgapiacra való új kiadással kell pótolnia. [...] Ezért a rabszolgákat importáló országokban alapelve a rabszolgagazdaságnak, hogy a leghatásosabb gazdálkodás az, ha a lehetséges legrövidebb idő alatt a lehető legnagyobb teljesítményt préselik ki az emberi baromból. Éppen a trópusi művelésben, ahol az évi profitok gyakran az ültetvények ösztökéjével egyenlők, ott áldozzák fel a négerek életét a legkíméletlenebbül. (Marx 1955 [1867]: 250)

Ugyanakkor Marx mintha maga is bizonytalan lett volna azzal kapcsolatban, hogy a rabszolgamunka hogyan illeszkedik egy olyan termelési módba, amelynek alapvető dinamikája

– Marx szerint – a bérmunka expanziója, a proletarizáció. Hiszen Marx több helyen úgy hangsúlyozza a bérmunka megjelenésének történetileg egyedülálló jelentőségét, hogy a bérmunkást – retorikailag – a jobbággal és a rabszolgával állítja szembe.

Ez a hamis látszat különbözteti meg a bérmunkát a munka más történelmi formáitól. A bérrendszer bázisán még a meg nem fizetett munka is megfizetett munkának látszik. Ezzel szemben a rabszolga esetében munkájának még az a része is, amelyet megfizetnek, mint meg nem fizetett jelenik meg. A rabszolgának természetesen élnie kell, hogy dolgozhassék és munkanapjának egy része arra szolgál, hogy saját fenntartásának értékét pótolja. De mivel a rabszolga és ura nem kötnek üzletet, és a két fél között nem megy végbe adásvételi aktus, úgy látszik, mintha a rabszolga az egész munkáját ingyen adná. (Marx 1964 [1865]: 123)

Ennek talán legkontrasztosabb formája nem is Marxnál, hanem Lukács Györgynél található meg, aki szerint az eldologiasodás jelensége a kapitalizmusban azért vezet feszültséghez, majd forradalomhoz, mert a kétszeresen szabad munkás szabadsága és dologi jellege a kapitalizmus strukturális antagonizmusa, míg a rabszolga hiába lehet tudatában saját maga dologi jellegének, szabadság nélkül ez nem antagonizmus, csak tét nélküli önreflexió:

Még ha mondjuk, egy ókori rabszolga, egy instrumentum vocale, önmaga rabszolgaként való felismeréséhez eljut is, akkor sem jelent ez ilyen értelemben vett önismeretet: ezzel is csupán egy tárgy megismeréséhez juthat el, egy tárgyéhoz, mely „véletlenül” – éppen ő maga. Egy „gondolkodó” és egy „öntudatlan” rabszolga között társadalmilag-objektíven nincs döntő különbség, ugyanúgy, mint ahogy egy rabszolga lehetősége között, hogy saját társadalmi helyzetének tudatára ébredjen, és egy „szabad” embernek a rabszolgasággal kapcsolatos megismerési lehetősége között sincsen. Szubjektum és objektum merev ismeretelméleti megkettőzése s ezzel együtt az adekvátul megismert objektumnak a megismerő szubjektumtól való strukturáló érintetlensége itt változatlan marad. (Lukács 1971 [1923]: 449)

Így a rabszolgatartó termelési mód marxi értelemben egy olyan ellentmondáshoz vezet, melyben vannak tőkésék, de nincsenek bérmunkások.

A második fajta gyarmatokon — ültetvények —, amelyek már eleve kereskedelmi spekulációk s a világpiac számára termelnek, tőkés termelés megy végbe, habár csak formálisan, mivel a négerrabszolgaság a szabad bérmunkát, tehát a tőkés termelés alapzatát kizárja. De azok, akik üzletüket négerrabszolgákkal folytatják, tőkésék. A termelési mód, amelyet bevezetnek, nem a rabszolgaságból eredt, hanem reá oltják. Ebben az esetben tőkés és földtulajdonos egy személy (Marx 1976 [1863]b: 273)

A Grundrissében úgy is fogalmaz, hogy a rabszolgatartás egy anomália a kapitalizmuson belül: „Hogy most az amerikai ültetvénybirtokosokat nemcsak nevezzük tőkéséknek, hanem azok is, az azon nyugszik, hogy egy a szabad munkán nyugvó világpiacon belül mint rendellenességek léteznek” (Marx 1972 [1857–1858/1939]: 390).

Sidney Mintz (1978) amellettt érvel, hogy szemben azzal ahogy Lukács – történetileg igen vitatható módon – a rabszolgáknak semmilyen ágenciát nem tulajdonít, Marxnál mind a proletár, mind a rabszolga – ha Weberrel (1987 [1920]: 41–53) fejezzük ki magunk –

ideáltípusok. A valóságban a legtöbb történeti esetben – elég csak a véres törvényekre gondolnunk – a proletárok nem teljesen szabadon adták el munkaerejüket és a rabszolgáknak is volt ágenciájuk. A feminista szerzők (Mies 1998 [1986]: 90–96), a globális munkakutatásokat (Mintz 1978) végző szerzők és a vilárendszer-elemzők (Wallerstein 1974) amellet érvelnek, hogy a rabszolgatartó területeken is a legtöbb esetben a különböző munkaformák kombinációja volt az értéktöbblet-termelés alapja és hogy a gyarmatok integrálva voltak a vilárendszerbe. Tehát az amerikai gyarmatok és Afrika bekapcsolása a világgazdaságba a különböző termelési módok több léptékű összekapcsolásán, de alapvetően kapitalista logikán nyugodott. Marx is írja, hogy az Európán kívüli világ kifosztása hozzájárult az európai gazdasági növekedéshez, de Williams (1944) egyenesen amellet érvel, hogy nagyrészt a rabszolgaalapú termelés a gyarmatokon volt az, ami megalapozta az európai iparosodást.

Az amerikai kontinensre irányuló afrikai rabszolgakereskedelem a 16. század legelején kezdődött és a 19. század végéig tartott. Ez alatt valószínűleg legalább 9 millió afrikait szállítottak erőszakkal az Atlanti-óceánon keresztül Amerikába. A „karibi térség”, tehát a Nagy- és Kis-Antillák és a Guyana-szigetek, sok tekintetben eltért az észak-amerikai rabszolgaültetvényektől, de persze a terület önmagában is nagy heterogenitást mutatott időben és térben egyaránt. Itt csak a *népesség*, a *népességszabályozás* és a *szexuális kizsákmányolás* kérdésre koncentrálok, hogy rávilágítsak a népesség ellenőrzésének és szabályozásának egy Európán kívüli fejlődésére.

A karibi térségben az afrikai rabszolgák tartása 1518-ban kezdődött, amikor V. Károly spanyol király hivatalosan engedélyezte 4000 afrikai rabszolga behozatalát, hogy enyhítse a munkaerőhiányt az Antillák bányáiban (Knight 1978: 214). Ezután hamar az ültetvények is alapvetően rabszolgamunkával kezdtek el működni. Az első spanyol cukornádültetvények a Karib-térségben, a Nagy-Antillákon, körülbelül 1520 és 1580 között működtek, rabszolgaként dolgoztatott őslakosokkal és behurcolt afrikai rabszolgákkal. Az első brit és francia cukornádültetvények a Kis-Antillákon, körülbelül 1640 és 1670 között működtek, rabszolga őslakosokkal, európai bémunkásokkal és rabszolga afrikaiakkal (Mintz 1978: 85). Ezeken a területeken jellemzően kevés rabszolgával termelő kisbirtokrendszer működött. A rabszolgákkal jellemzően jobban bántak, mint a karibi térség történelmének későbbi időszakában. A rabszolgák reprodukcióját a természetes szaporulat biztosította (Reddock 1985: 67).

Kuba 1762-es brit megszállása után hatalmas munkaerőigény keletkezett a kialakuló nagybirtokrendszerben, a rabszolga afrikai munkaerő soha nem volt elegendő az akkori kubai ültetvényesek számára. Hogy még inkább növeljék a rendelkezésre álló munkaerő-kínálatot,

kialkudták a koronától a kínai bérmunkások behozatalának jogát, és az ültetvényrendszer fénykorától jóval a felszabadulás utánig tartó, több mint fél évszázados időszak alatt talán 135 ezer kínai munkást hoztak be, akiknek a jogállása valahol a „duplán szabad” proletár és a rabszolga között volt. Puerto Ricóban az afrikai munkaerőt őslakosokkal pótolták ki, akiknek státusuk hasonló volt, mint a kínaiaké Kubában. De mindkét szigeten dolgoztak bérmunkások is. Ültetvények az angol Jamaicán 1655-től és a francia St. Domingue-en 1697-től kezdtek el működni, ezek a 18. század közepére nagybirtokrendszerre alakultak és az ültetvényes munkaerő itt kizárólag afrikai rabszolga munkaerő lett, ami ezeken a területeken is nagy munkaerőhiányt eredményezett. A britek és a franciák által a Kis-Antillákon kialakított modernebb ültetvények először európai bérmunkásokkal, később pedig egyre nagyobb számú afrikai rabszolga behozatalával működtek (Mintz 1978: 85).

A nagybirtokrendszer kiépülése és a munkaerő, különösen a rabszolga-munkaerő iránti kereslet megváltoztatta a rabszolgatartást: egyre inkább racionalizálódott, azaz egyre inkább próbálták a lehető legtöbb munkát kicsikarni a rabszolgákból. Gwendolyn Midlo Hall (1971: 17) úgy írja le ezt a folyamatot, hogy „a rabszolga munkaerőt az üzemi berendezésekhez hasonlították. A rabszolga vételára volt a befektetés, és a rabszolga fenntartása állandó költség volt, amelyet akkor is fizetni kellett, ha a rabszolga dolgozott, és akkor is, ha nem.” Ez a rabszolanépeség egyre nagyobb fokú megnyomorításához vezetett, egyre szegényesebb reprodukciós feltételekhez és egyre brutálisabb kényszerítéshez. Orlando Patterson (1967: 157) szerint a jamaikai birtokokon a nők és a férfiak jellemzően azonos munkát végeztek és a rabszolgányok és -fiúk négyéves koruktól kezdtek dolgozni.

Ettől az időszaktól kezdve a tőkésék jellemzően kifejezetten gátolták a rabszolgák természetes szaporodását. A St. Domingue-ról származó források szerint az ültetvényesek úgy számolták, hogy egy *negresse* munkája egy tizenhét hónapos időszak alatt (vagyis a terhesség utolsó három hónapja és azok a hónapok, amelyek alatt szoptatta a csecsemőt) 600 livre-t ér, és ez idő alatt a normális munkának csak a felét tudta elvégezni. A gazda tehát 300 livre-t veszített. A „rabszolga *népesség* természetes szaporodását nem ösztönözték a cukorkolóniákon; úgy tartották, hogy olcsóbb megvenni, mint szaporítani, mivel egy gyermek az első tizenkét életévében költséget jelentett” (Deere 1950: 227, kiemelés tőlem). Az 1830-as években Henry Coor, egy jamaicai malomipari vállalkozó a *West Indian Reporter* című lapban (1831. március) úgy becsülte, hogy egy rabszolga 14 éves koráig történő felnevelése 112 fontba került Jamaicában, 165 fontba Trinidadban, 109 fontba Barbadoson és 122 fontba Antiguán (Patterson 1967: 105). Összehasonlításképp ebben az időben egy mezei rabszolga összehasonlító piaci ára 45 font volt Kubában (Hall 1962: 306). Ahogy Francisco d'Arango y Perreneo, a kubai

rabszolga-ültetvényrendszer atyja fogalmazott: „A terhesség alatt és után a rabszolga több hónapig haszontalan, táplálékát jobban meg kell választani és jobban kell tartani. Ez a munkakiesés és a többletköltség a gazda zsebéből származik. Ő az, aki az újszülött hosszas és gyakran eredménytelen gondozását megfizeti” (Hall 1971: 24). Ennek eredményeképpen a női rabszolgák harmadannyiba kerültek, mint a férfi rabszolgák (Hall 1971: 26), de a női rabszolgákat is kíméletlenül dolgoztatták, akkor is, ha terhesek voltak vagy csecsemőjük volt, hogy minél kevesebb legyen a profitkiesés. Amikor William Dickson az 1770-es évek elején Barbadosra érkezett, arról számolt be, hogy „megdöbbenve látta, hogy egyes nők a terhesség előrehaladott szakaszában a mezőn dolgoznak, mások pedig meztelen csecsemőiket az időjárásnak kitéve kecskebőrre vagy fatálcára fektették” (Beckles 1999: 11). A spanyol karibi gyarmatokon ugyanezt az álláspontot képviselték az ültetvényesek, de ez más módon nyilvánult meg. A 19. század eleje előtt nagyon kevés nő volt a rabszolgatartó birtokokon; 1771-ben Kubában az arány 1:1,9 volt. A női rabszolgát a gyermekvállalás kockázata miatt rossz befektetésnek tekintették. Noha valószínűleg a rabszolgánépeség karácsonyfaszerű korfájához az is hozzájárult, hogy az időszakban a tőkés megnyomorítás miatt a rabszolgánők egészségi állapota rossz volt. A súlyos alutápláltság, a petefészkek sérülése vagy a súlyos verések okozta belső vérzés miatt nem estek teherbe és a pszichológiai hatások, illetve a túl gyakori vagy elmaradt menstruáció és a korai menopauza alacsony termékenységet eredményeztek. De az is közrejátszhatott, hogy maguk a rabszolgák nem akartak ilyen körülmények közé gyereket világra hozni, ezért nem éltek nemi életet, fogamzásgátlási technikákat használtak, abortuszt vagy gyerekgyilkosságokat követtek el (Craton 1978: 97–98). Mindenesetre a nukleáris családot az ültetvényesek minden karibi gyarmaton aktívan ellenezték. Ahol mégis kialakultak ilyen családok, azokat könnyen tönkre lehetett tenni a tagok hitelezőknek, illetve más ültetvényeknek történő eladásával.

A válasz jellemzően a rabszolgák részéről a házasság intézményének megvetése volt. A nők különösen nem szerették a házasságot, mert többletmunkát jelentett. A rendszeres szexuális tevékenység nagyon korán kezdődött, különösen a lányok esetében, és mind a férfiak, mind a nők több kapcsolat tartottak fenn egyszerre. Egy író 1823-ban megfigyelte, hogy „a férjnek általában két vagy három felesége van, a feleségeknek pedig annyi férjük, amennyit kölcsönösen cserélnek egymással” (Patterson 1967: 164). Ha megérték, a termékeny kor vége felé sokszor alakultak ki monogám kapcsolatok (Patterson 1967: 164). A rabszolgatartás-párti diskurzusban azonban letagadták az egyszerű racionális kalkuláció eredményét és úgy magyarázták a rabszolga népesség alacsony reprodukcióját, hogy a fekete nők semmibe veszik az anyaságot és a gondozást, és ezt a „brutalitásuk” és a „nőiesség hiányának” bizonyítékának

látták (Beckles 1999: 11). A spanyol moralisták ezt a helyzetet azzal indokolták, hogy nem kívánatos a nemek házasság nélküli együttélése a birtokokon. Így a férfi rabszolgákat sokszor cölibátusra (vagy homoszexualitásra) kényszerítették (Reddock 1985: 68).

A 18. század végén a karibi cukortermelésnek több problémával kellett szembenéznie. Egyrészt a bér munkásokkal termelő indiai és délkelet-ázsiai cukorültetvények konkurenciájával. Másrészt az európai ipari tőke érdekeinek változásával: a karibi cukortőke, ami – legalábbis részben – lehetővé tette az európai iparosodást, most nem volt egyértelműen szövetséges az európai ipari tőkének. A monopólium elleni és a szabad kereskedelemért folytatott harc volt a fő oka annak, hogy az angol ipari tőkés „elpártoltak” az ültetvényesek ügyétől. Az új iparosoknak olcsóbb nyersanyagokra és a gyártott áruk piacára volt szükségük (Reddock 1985: 69). A rabszolgatartás-ellenes humanista hangok, az „abolicionisták” így egyre hangosabbá tudtak válni. Ahogy Williams (1944: 136) megjegyzi, a humanitáriusok száz évvel korábban nem lehettek volna sikeresek, amikor minden jelentős kapitalista a gyarmati rendszer oldalán állt. A 18. században a szigetekre látogató európaiak, akik jellemzően nem ismerték az ültetvényes rabszolgaság körülményeit, viszont az európai polgári genderrezsimben szocializálódtak, elborzadtak azon, hogyan bánnak az ültetvényeken a rabszolganőkkel, főleg a terhes nőkkel és az anyákkal. Nem meglepő tehát, hogy az 1780-as évek után az abolicionisták a rabszolgaság elleni legfőbb erkölcsi vádként a nőkre kirótt testi fenyegetésekre, a fekete családok felosztására és a családfenntartás semmibe vételére vonatkozó bizonyítékokat használták fel. Anglia-szerte a középosztálybeli fehér nők rabszolgaság-ellenes szervezeteket hoztak létre, és a rabszolgaság ellen kampányoltak a fekete nő „női” voltának kihangsúlyozásával (Beckles 1999: 12–13).

A karibi térség világgazdasági pozíciójának deklasszálódása mellett az is súlyosbította a helyzetet, hogy Afrika nyugati partjainál egyre nagyobb lett a rabszolgahiány, ami arra kényszerítette a rabszolga-kereskedőket, hogy mélyebben a szárazföld belsejében vadásszanak rájuk, ami egyre kevesebb és egyre drágább rabszolgákat jelentett. Erre a gyarmati kormányok – a francia, a spanyol és az angol – a rabszolgatartás humanizálását és a nukleáris „európai” családmódnak a rabszolganépességben való bevezetését szorgalmazó törvényekkel és rendeletekkel válaszoltak (Reddock 1985: 69–74). Ezek a rendeletek és törvények jellemzően tiltották a törvénytelen kapcsolatokat a rabszolgák között, mint ahogy a terhességmegszakítást is, továbbá korlátozták a munkaidőt, főleg a terhes rabszolganők munkaidejét, előírták a terhes rabszolgák táplálásának javítását és létesítmények létrehozását például betegszobák biztosítását az újszülött rabszolga csecsemők számára. Szabadnapokat írtak elő és biztosították a lehetőséget, hogy a rabszolgák maguk termeljék meg az élelmük egy részét. Tobagóban például

1798-ban egy, „a rabszolgák természetes szaporodását hátráltató okok” (Williams 1964: 60–62) megvizsgálására létrehozott bizottság javaslatok egész rendszerét ajánlotta a rabszolgatartóknak, melyek a rabszolgák életmódjára, a gyermeknevelésre és legfőképp a terhes és kisgyermekes rabszolgánőkkel való bánásmódra vonatkoztak.

Jamaicában a „Monk” Lewis nevű ültetvényes ezt a rendszert vezette be az ültetvényen, ahol dolgozott:

Ezután egy-egy dollárt adtam az anyáknak, és közöltem velük, hogy a jövőben a szokásos ruha- és élelmiszertartalékon felül ugyanezt az összeget követelhetik minden olyan csecsemő után, akit a tizennegyedik napon élve és egészségesen elhoznak a felügyelőhöz; továbbá minden anyát egy skarlátvörös övvel ajándékoztam meg, amelynek közepén ezüstérem volt, és megmondtam, hogy ezt mindig ünnepeken és ünnepnapokon viselje, és különleges tiszteletre és figyelemre lesz jogosult, például arra, hogy az elsők között szolgálják ki, és nagyobb adagot kap, mint a többiek; hogy az első hibát, amit elkövet, megbocsátják neki, ha ezt az övet viseli; és ha bármilyen szívességet kér, mindig tegye a derekára, és legyen biztos benne, hogy a felügyelő, ha meglátja, megengedi, hogy viselője különleges engedékenységre legyen jogosult. Minden további gyermek után egy további érmet kell az övre erősíteni, és az elsőbbség a nagyobb számú érmet viselő nőket illeti. (Beckles 1999: 13–14)

Miután a karibi térségre egyébként nem jellemző módon a barbadosi ültetvények némelyikén jelentősen nőttek a reprodukciós mutatók, néhány „sikeres” barbadosi ültetvényes egy pamfletet adott ki:

Az 1786-ban Londonban kiadott *Az ültetvények tulajdonosainak és vezetőinek figyelmébe ajánljuk a következő utasításokat* című pamflet, amelyet egy csoport sikeres barbadosi ültetvényes írt, félkövér, nagybetűvel írt központi tézissel kezdődött: *A NÖVEKEDÉS AZ EGYETLEN PRÓBÁJA ANNAK, HOGY MILYEN GONDOSAN BÁNNAK VELÜK*. A brosúra hangsúlyozta, hogy az ültetvényeseknek egy sor szülés előtti intézkedést kell végrehajtaniuk annak érdekében, hogy a terhes nők egészséges gyermekeket hozzanak világra. Legfőképpen azt hangsúlyozta, hogy a termékeny nőket meg kell védeniük a felügyelők zsarnokságától. Emellett hangsúlyt fektettek a szülés utáni létesítmények szükségességére is, hogy segítsék a szoptató anyákat a csecsemőhalandóság magas szintjének csökkentésében. A szerzők tulajdonképpen a nemek rendjének jelentős átalakítását javasolták. Arra tettek javaslatot, hogy a nők szexuális és háztartási elnyomását minél inkább csökkentsék. A rabszolgatartókat arra biztatták, hogy ösztönözzék a fiatal rabszolgákat a keresztény típusú házasságok megkötésére, mivel a monogám kapcsolatokat az „afrikai poligámiánál” kedvezőbbnek tartották a magas termékenység eléréséhez. A pamfletet író rabszolgatartók a nukleáris családszerkezetet mint intézményi berendezkedést tartották a magas reprodukciós mutatók elérése kulcsának. (Beckles 1999: 15)

A jamaicai rabszolgaság utolsó évtizedében, amikor az a rabszolgakereskedelem betiltása megakadályozta a rabszolgák importját, a figyelem a természetes szaporodás lehetőségére irányult. Az ültetvényesek felmentették az ültetvényen dolgozó munkásnőket a szokásos munkából, amint kiderült, hogy terhesek, és más, könnyebb munkára osztották be őket, majd négy hónappal később megengedték, hogy teljesen abbahagyják a munkát. Négy héttel a szülés után a rabszolga anyák ismét könnyebb feladatot kaptak, például gyomláltak, és ezt a munkát addig folytathatták, amíg szoptattak (Morgan 2006: 238).

A karibi térség nagy részén azonban a reformok egyik oldalon sem voltak igazán sikeresek. Az ültetvényesek szinte az egész karibi térségben ellenálltak. Bár a rabszolgák természetes reprodukciójának szükségessége nyilvánvaló volt, az azonnali profitot és a kontroll mértékét csökkentő intézkedésekkel szemben ellenségesek voltak. Főleg a spanyol gyarmatokon, és legfőképpen Kubában álltak ellen a tőkésnek. Kubában, válaszul arra, hogy az új intézkedések nem növelték a helyi reprodukciót, továbbá arra, hogy a nemi megoszlás nagyon aránytalan volt – volt olyan cukormalom, ahol egyetlen női rabszolga sem volt – az Amerikai Egyesült Államok rabszolgatartó államaiban alkalmazott módszerhez hasonlóan „rabszolgatenyésztéshez” folyamodtak. Farmokat hoztak létre, ahol rabszolgákat arra kényszerítettek, hogy teherbe essenek és szüljenek – valószínűleg sokszor nemi erőszakkal. Egy farm becslések szerint évente harminc rabszolgagyereket termelt, míg az évi veszteség mindössze tíz volt (Moreno Friginals 1976: 143). Az 1820-as években Joseph Foster Barham, egy jamaikai ültetvény távollévő tulajdonosa a rabszolgáit hibáztatta az alacsony reprodukciós arányért, és azzal fenyegetőzött, hogy azokat, akiknek abortuszuk vagy vetélésük volt, egy különleges munkacsoportba sorolja, és különösen nehéz fizikai munkára kényszeríti. 1825-ben két rabszolgánőt, akik halva született gyermeket hoztak világra, büntetésből a dologházba küldött (Morgan 2006: 245).

A szülőképes korú rabszolgánők a szexuális hegemonia sokgenerációnyi inkorporációja után nagyon is ellenálltak a szülésnek, és az apró változtatások, melyek át tudtak szűrődni az ültetvényesek ellenállásán, nem voltak nagy hatással ezekre a habituális berögzülésekre. Ráadásul objektíve sem igen állt érdekükben változtatni a diszpozíciójukon vagy a szokásaikon. Így az ültetvényesek akármennyire is vágytak rá, hogy az élveszületések száma növekedjen, ez jellemzően nem történt meg (Patterson 1967: 112). Ezen felül azokon a területeken, ahol hagyták, hogy a rabszolgák maguknak megtermeljék a saját ételmük egy részét, amit több ültetvényes jóváhagyott, mert csökkentette a rabszolgák ételmezési költségeit, nőtt a rabszolgák autonómiája (Mintz 1978: 93–94), ami növelte az ellenállás lehetőségét. Kubában, ahol a legkegyetlenebb módszerekkel próbálták természetes reprodukcióra kényszeríteni a nőket, a feljegyzések szerint a rabszolgánők „annyira utálták a terhességet, hogy bizonyos keserű füveket használtak az abortuszhoz” (Moreno Friginals 1976: 143).

Kenneth Morgan (2006) azt elemzi, hogy a jamaikai ültetvényeken milyen hatások játszottak közre a rabszolgák alacsony reprodukciós mutatóiban 1776 és 1834 között. Morgan felhívja a figyelmet, hogy nagyon keveset tudunk arról, hogy a felnőtt rabszolgák körében milyen gyakoriságú volt a közösülés, vagy hogy a rabszolgánők a gyermekszülést követően hogyan folytatták a közösülést. De szinte biztos, hogy közrejátszott az alultápláltság, a magas

csecsemőhalandóság, a végletekig megterhelő munka, a súlyos bántalmazás. Ugyanakkor része lehetett ennek a jamaikai ültetvényeken a rabszolgánők saját reprodukciós stratégiája is. Dr. David Collins, a rabszolgák kezeléséről szóló, az időszakban jól ismert 1811-es kézikönyve szerint: „A négerék általában szeretik hosszú ideig szoptatni gyermekeiket. Ha megengedjük nekik, akkor ezt a harmadik évig is meghosszabbítják” (Morgan 2006: 243). Ugyanakkor lehetséges, hogy azért szoptatták hosszan a csecsemőket, mert a rossz táplálkozási lehetőségek között ez volt a legjobb stratégia a csecsemő biztos jóllakatására. A 19. század legelején Dr. John Quier, egy ültetvényen ötvenöt éven át dolgozó orvos szerint „az abortusz meglehetősen gyakori a rabszolgánők körében”, és ez a „szaporulat hiányának” oka. Több más korabeli megfigyelő is egyetértett ezzel a diagnózissal. Bryan Edwards ültetvényes-történész a jamaikai tanácsnak és közgyűlésnek elmondta, hogy a rabszolgánők Jamaicában „olyan kevésbé becsülik a tisztaságot, hogy a meddőség és a gyakori abortuszok, amelyek a kicsapongó szexuális élet szokásos következményei, nagyon általánosan elterjedtek közöttük”. James Thomson orvos azt írta, hogy „sok fiatal nő [...] amikor terhesnek találja magát, igyekszik minden lehetséges eszközzel abortuszhoz jutni, amiben túl gyakran segítik őket mások” (Morgan 2006: 245). Ugyanakkor ezek a beszámolók a kor rasszista ideológiáját tükrözik vissza és nagyon megbízhatatlanok

Ahogy Beckles (1999: 22–34) részletesen tárgyalja, egyes gyarmatokon, például Jamaicában és Barbadoson illegális volt a prostitúció, ennek ellenére a karibi térség városaiban – beleértve Jamaicát és Barbadosot – az időszakban elterjedtek a prostitúció különböző fajtái. (Noha a rendelkezésekre álló adatok szerint az ültetvényeken nem volt jellemző a prostitúció, szexuális erőszakról vannak feljegyzések vagy legalábbis utalások az ültetvényekről is, mint ahogy a hierarchiában alacsonyabb pozíciót elfoglalt fehérbőrű férfi személyzet és rabszolgánők közötti szexuális kapcsolatokról is és arról is, hogy jellemzően ezeket az eseteket, ha kiderültek, a férfiak elbocsátásával büntették.) Azokon a gyarmatokon, ahol illegális volt a prostitúció, a fehérbőrű városi lakosság szintén nemigen talált különbséget aközött, hogy az ültetvényeken a rabszolgatartók tenyészállatnak használták a rabszolgánőket és hogy a városokban prostituáltaknak a bordélyházakban és kocsmákban. A cukorbetakarítást követő időszakban az ültetvényekről gyakran adták el a rabszolgánőket városi rabszolgatartóknak. Ezeket a nőket különösen az idelátogató kereskedőknek, tengerésztiszteknek és más hasonló ügyfeleknek „adták bérbe” meghatározott időre. A rabszolgánők tulajdonosainak a szexuális szolgáltatásokért fizetett pénz gyakran meghaladta a rabszolgák piaci értékét. A rabszolgánők prostitúciója a városi munkaerőpiac részének számított, amelyben a rabszolgák gyakran bizonyos önállósággal rendelkeztek. A városi bordélyokat gyakran özvegy vagy gazdagn de

befolyásos férjjel nem rendelkező nők vezették, de a 18. századra már sok bordélyt vagy álcázott módon rabszolgákat prostituáló vállalkozást sokszor olyan volt rabszolgánők vezettek, akiknek sikerült megvásárolniuk a saját szabadságuk, szinte mindig valamilyen hosszú távú szexuális szolgáltatásból szerzett pénzből.

A fehér elitnek szexuális tipológiája alakult ki, melyben „a fehér nőket a házi formások és a tiszteletreméltóság, a kreol nőket az izgalmas szocioszexuális társaság, a fekete nőket pedig a kevésbé strukturált, rejtett szexuális kalandvágy miatt értékelték” (34). E tipológiában a kreol nők keresettebbek voltak, így magasabb áron prostituálták őket, és könnyebben is tudtak némi önállóságot kiharcolni, például azzal, hogy egy fehér férfi állandó szeretőjévé váltak. Persze a társadalmi szokások azt diktálták, hogy az elit fehér férfi tagjai ne vegyenek feleségül se feketebőrű, se kreol nőket, mert azzal a fehérbőrű nőkkel egyenértékűvé emelték volna őket – ezért is folytatták sokszor tovább a felszabadult rabszolgánők a szexipart, csak már „vállalkozóként”. A kor szexuális hegemoniáját és a szexuális hegemonia beágyazottságát a világgazdaságba jól jellemzi, hogy Barbadoson a fent leírt társadalmi viszonyokat és szokásokat nem kezdték el problematizálni a 18. századi második feléig, amikorra az ültetvényesek számára a munkaerőhiány és a rabszolgák alacsony reprodukciós mutatói, a természetes szaporodás – munkaerő szempontból – nem kielégítő jellege mindennapi gonddá nem vált. Ekkorra úgy problematizálódott a rabszolgák szexuális kizsákmányolása, hogy a városi fehér elit tagjai túl nagy számban szabadítják fel a „szexuális kedvenceiket”, ami tovább súlyosbítja a hosszú és rövid távú munkaerőhiányt. 1774-ben törvényjavaslatot nyújtottak be a barbadosi Képviselőházban, amelynek célja a felszabadított rabszolgánők számának korlátozása volt. A tervezet célja az volt, hogy a felszabadítási díjat 100 fontra emeljék, de elutasították azzal az indokkal, hogy a rabszolgatartók nem foszthatják meg őket attól a joguktól, hogy rabszolgáik „legérdemesebb részét” – „a nők, akik általában a *„legkedvesebb figyelmünknek* ajánlották magukat” – segítsék (34). A javaslatot tizenegy szavazattal öt ellenében elutasították; az ellenzékét Sir John Gay Alleyne vezette, aki azzal érvelt, hogy a rabszolgánőktől, akik hűségüket, szeretetüket és szolgálatukat adták a gazdáiknak, nem tagadhatják meg a szabadság elnyerésének lehetőségét. 1801-ben újratárgyalták a törvényjavaslatot és ezúttal a törvényjavaslat törvényerőre emelkedett, és a nők esetében 300 fontra, a férfiak esetében pedig 200 fontra emelte a felszabadítási díjat. (A törvényt az 1816-ban a Bussa-lázadást követően hatályon kívül helyezték, de a köztes 15 évben is jóval nagyobb számban szabadítottak fel nőket, mint férfiakat Barbadoson) (34).

A brit gyarmatokon 1838-ban szabadultak fel teljeskörűen a rabszolgák, a franciákon 1848-ban, Puerto Ricón 1876-ban, Kubában 1886-ban. Craton (1978: 286–287) leírja, hogy a

felszabadulás időszakában nőtt a házasságok és a stabil monogám házasságok gyakorisága, valamint a természetes népesedésváltozás mértéke, amely most akár 50 százalékkal is magasabb volt, mint a rabszolgaság idején. Noha a szexuális hegemonián belüli ellenálló habitus stabilitását jól mutatja, hogy Észak-Amerikában a felszabadulás utáni években a volt rabszolgáknak mindössze 10%-a maradt gyermektelen, míg a brit karibi térségben körülbelül az egyharmaduk (Morgan 2006: 231). A rendelkezésre álló adatok alapján a szoptatási idő a felszabadulás után csökkent a volt rabszolgák körében, de hogy ez azért volt-e, mert a felszabadulásig a hosszú szoptatási időt természetes fogamzásgátlási módként használták, vagy mert a felszabadulás után biztosabban jutottak jobb minőségű élelmiszerhez, azt nehéz megmondani. Cratonnak (1978: 286) a jamaikai Worthy Park Estate-ről szóló tanulmánya alapján azt mondhatjuk, hogy a monogám – „európai típusú” – házasságok gyors elterjedését főleg az katalizálta, hogy a rabszolgák proletarizációjával együtt járt a női rabszolgák háziasszonyosodása, és hiába végezték a női rabszolgák több mint 300 évig ugyanazt a munkát, mint a férfiak, amikor proletárokká váltak, akkor a női volt rabszolgák bére jóval alacsonyabban árazódott be, mint a férfi volt rabszolgáké. Ezért a volt női rabszolgák függő pozícióba kerültek és jellemzően kénytelenek voltak egy náluk jobban kereső férfi volt rabszolga mellett háziasszonnyá válni. Ezzel együtt elindult egyes tevékenységek maszkulinizálódása, míg mások feminizálódása. Sidney Mintz (1978: 216–217) például megjegyzi, hogy nincs bizonyíték arra, hogy felszabadulás előtt is túlsúlyban lettek voltak a nők a belső piacokon Jamaicában, de a felszabadulás utána ez határozottan így volt.

A karibi rabszolgatartás népesedésszabályozási aspektusaiból látható, hogy egyrészt Lukács Györgynek nincs igaza, amikor a rabszolgákra vonatkozó római kifejezést, azt *instrumentum vocalét* analitikus fogalomként általánosítja a rabszolgákra: a karibi rabszolgáknak a szexuális hegemonia kialakításában volt ágenciájuk, bizonyos felkínált előnyöket sokszor elfogadtak és felhasználtak és sokszor ellenálltak a rabszolgatartó elit érdekeinek. Másrészt, amit Foucault (2014 [1976]: 131) ír, hogy a „szexualitás stratégiája és mechanizmusa tehát a 19. század folyamán egy hegemonikus centrumból kiindulva vált általánossá”, nem igaz. A polgári genderviszonyok és a polgári szexuális hegemonia a nyugat-európai centrumban egy bonyolult kölcsönhatásban fejlődött a világ többi részén kialakuló viszonyokkal, köztük genderviszonyokkal, és a helyi szexuális hegemoniák ezekbe ágyazódtak. A szexualitás és a népesség kérdése a karibi gyarmatokon nem függetlenül fejlődött a „hegemonikus centrumtól”, de Foucault meglátása, miszerint a szexualitás és a népesedésszabályozás technikái egy hegemonikus centrumban alakultak ki, majd onnan egyszerűen szétterjedtek, leegyszerűsíti a világgazdasági interdependenciális viszonyok és az

ezekbe ágyazott szexuális hegemóniák összetettségét. A népesség szabályozásának, a szexuális kizsákmányolásnak, szexuális hegemóniának, szexuális habitusnak saját története van a karibi rabszolgatartásban, mely a világgazdaság szerves része, de nem egyoldalú importőre a „hegemonikus centrumnak”.

3.6. Osztály

Foucault *A szexualitás története* első kötetének (2014 [1976]) kiadásával megegyező évben tartott előadásában, *A hatalom mikrofizikájában* (1999 [1976]) fejtette ki alapvető módszertani nézeteit. Az előadásban amellet érvel, hogy a freudomarxisták (leginkább Reich), túlabstrahálják az „osztály” és az „osztályérdek” fogalmát és nemigen tudják megmagyarázni, hogy hogyan lehet a gyerekkori szexualitás elfojtását a burzsoázia osztályuralmából levezetni. Reich szerint a 17. és 18. századtól a munkaerőszükséglet miatt a felesleges erő kifejtés minden formáját próbálták elfojtani, ezzel is munkaerővé alakítani és a többletérték-termelésbe csatornázni minden emberi energiát. Foucault szerint azonban a burzsoázia osztályuralmából az ellenkezőjét is le lehetne vezetni, hiszen a 19. században az elterjedt nézet szerint a munkaerőből semmi sem túl sok, tehát az igényt a munkaerőre végtelennek feltételezték, ebből pedig az következhetne, hogy a szexuális élet minél korábbra tolása, illetve a – persze termékeny – szexre bujtogató „burzsoázia érdeke”. Tehát majdnem az ellenkezője annak, mint ami a történeti tapasztalat (1999 [1976]: 324).

A „burzsoázia” és a „burzsoázia érdeke” olyan fogalmak, melyek nem rendelkeznek valóságos tartalommal, legalábbis a mi problémánk szempontjából nem. Soha nem létezett az a burzsoázia, amelyik azt gondolta, [...] hogy a gyerekkori szexualitást el kell fojtani. [...] A burzsoáziát [...] nem a gyerekkori szexualitás, hanem a gyerekkori szexualitást felügyelő és ellenőrző hatalmi szisztéma érdekelte [...]. (Foucault 1999 [1976]: 325).

Foucault szerint a hatalmi mechanizmusok (az örültek kizárása és a gyerekkori szexualitás felügyelete szintúgy) utólagosan lettek gazdaságilag jövedelmezők és ekkor épültek be az állam felügyeleti rendszerébe. Tehát nem valamiféle osztályérdeket kell elemezni, mely megmagyaráz mindent és annak ellenkezőjét is, hanem a burzsoáziában kialakuló hatalmi technikákat és hogy azt, hogy később hogyan vonódnak be az állam felügyeleti rendszerébe, hogyan válnak a kormányzás részévé.

A szexualitás története első kötetében (2014 [1976]) Foucault amellet érvel, hogy ha a freudomarxista „represszióhipotézis” igaz lenne, abból az következne, hogy a represszió első számú célja az az osztály volt, akinek nincs mása, csak a munkaereje, hogy eladja – a „duplán szabad” munkásosztály. Továbbá, hogy az uralkodó osztály „fejtette ki” a szexualitás

represszióját a kizsákmányolt osztályra mint az osztályuralom egy eszközét – mivel a kapitalizmus működéséből, illetve a tőkefelhalmozás logikájából következik, hogy a tőkefelhalmozás intenzitásának növeléséhez a „duplán szabad” osztályból kell a burzsoáziának még több munkaerőt kipréselnie.

Ha a szexualitás történetét a represszió fogalmaiban akarjuk megírni, és ezt az elnyomást a munkaerő felhasználásával hozzuk összefüggésbe, akkor azt is fel kell tételeznünk, hogy annál erősebb és annál gondosabb volt a szexuális ellenőrzés, minél inkább olyan társadalmi osztályok felett gyakorolták, amelyek a társadalom alján helyezkedtek el; a szexuális ellenőrzés eszerint a legteljesebb uralom és a legrendszeresebb elnyomás nyomvonalát követné: feltételezhetően tehát a fiatal, csupán testi erejével rendelkező férfi az elsősorú céltáblája annak az elnyomási folyamatnak, amelynek az a célja, hogy a kötelező munkavégzés felé terelje a fölöslegesnek ítélt élvezet rendelkezésre álló energiáit. Márpedig semmi nem vall arra, hogy a dolgok valóban így történtek. Épp ellenkezőleg, a legszigorúbb technikák a gazdaságilag kiváltságos és politikailag vezető szerepű osztályokban alakultak ki, és ott is alkalmazták őket a legnagyobb intenzitással. (Foucault 2014 [1976]: 122)

Valóban, mikor Reich mellett érvel, hogy a szexualitás elfojtása a kapitalizmus általános jellemzője – „[a] szexuális elnyomás és a szexuális ínség elválaszthatatlanul hozzátartozik a kapitalista gazdasági rendhez” (Reich 1983 [1931]: 187) –, akkor nemigen tudja megmagyarázni, hogy az uralkodó osztály szexuális értelemben *miért nyomja el saját magát*.
Érvelése:

Miért nyomják el a kapitalizmusban a szexuális életet? Milyen célt szolgál ez? A szexuális elnyomás nagy fontosságú reakciós tényező, mert:

1. hatalmas ideológiai erővel támogatja az egyházat, amely a kizsákmányolt tömegekhez tartozó egyének lelki életében a szexuális szorongás révén ágyazódik be a legmélyebben;
2. támogatja a család és házasság rendszerét, amely jelenlegi formájában a szexualitás elsatnyulásához vezet;
3. előbb a gyerekeket és fiatalokat teszi függővé szüleiktől, később a felnőtteket az állami hatóságoktól, a tőkétől, és ily módon az elnyomottakban kialakítja a tekintélytől való félelmet;
4. megbénítja az elnyomottak kritikai érzékét, mert a szexuális problémák sok olyan energiát emésztnek fel, amelyet egyébként kritikus szellemi tevékenységre fordítanának;
5. megbénítja az egyénben rejlő forradalmi erőket, mert az embereket félnékké és zárkózottá teszi. (Reich 1983 [1931]: 187–188)

De a reichi belátásnál, hogy a polgárság elnyomja saját magát, Foucault számára még sokkal fontosabb, hogy a polgárság sokkal korábban kezdte el elnyomni saját magát, mint a munkásosztályt, így nehéz lenne amellel érvelni, hogy a burzsoázia szexuális önelnyomása a munkásosztály elnyomásának „nem szándékolt következménye” lenne.

[L]egelőször a „polgári” és az „arisztokrata” családokban kezdték el problematizálni a kisgyermek és a serdülők szexualitását; itt medikalizálták először a női szexualitás ésszerű technológiáját. itt irányították elsőként az érdeklődést a nemiség lehetséges elfajzásaira; itt született meg a gondolat, hogy feltétlenül ellenőrizni kell a nemiséget, és haladéktalanul ki kell dolgozni a büntetés, illetve a helyes útra való visszavezetés ésszerű technológiáját. (Foucault 2014 [1976]: 123)

Foucault a represszióhipotézis *kigúnyolásával* túl könnyen veti el az osztályharc gondolatát a szexualitás történetében. Ráadásul Foucault is a Reichre vonatkozó gunyorosságával – „mennyi féltékenység rejlik Reich heves indulatai mögött” (2014 [1976]: 9) – mintha a saját bizonytalanságát akarná titkolni. Ahogy írja: „A szexualitás mechanizmusát nem azért hozták mozgásba az »uralkodó osztályok« (...), hogy elvi korlátokat állítsanak a többi osztály élvezetei elé. Ezek az osztályok legelőször önmagukon próbálták ki ezt a stratégiát” (125). De az a burzsoázia, amely „nem rendelkezik valóságos tartalommal”, és főleg nincsenek kollektív érdekei, mint egy kollektív aktor *kipróbál magán egy stratégiát*. Ez a kollektív stratégiai gondolkodás és cselekvés – „kipróbálás” – egy olyan *für sich* burzsoáziát feltételez, amilyen valószínűleg még a legortodoxabb marxisták szerint sem létezett soha. Másrészről, hogy a burzsoázia pontosan *miért* problematizálja a szexualitást, Foucault-nál is homályos. Ahogy írja:

[A] család régiségének problémájából az átörökítés felett érzett aggodalom lett; a házasságok megkötése előtt már nem csak a gazdasági szempontokat és a társadalmi homogenitás szabályait vették számításba, hanem az átörökítés fenyegető problémáit is; a családok valamiféle fordított sötét címet viseltek vagy takargattak, amelyet a rokonság szégyenteljes betegségei és fogyatékoságai díszítettek – a nagypapa bénulása, az anya neuraszténiája, a leánytestvér tüdőbaja, és ne feledkezzünk meg a hisztérikus vagy erotomán nagynénikről, az erkölcsstelen unokatestvérekről sem. Látnivaló, egyre többet foglalkoznak a szexualizált testtel – ez a gondoskodás azonban sokkal több, mint a nemesség témáinak polgári átvétele és önigazoló-önigenlő célokra való felhasználása. Itt egy másik tervről is szó van; ez a terv az erő, a fizikai erőnlét, az egészség és az élet végtelen kiterjesztését tűzte ki célul. A test felértékelését ugyanis nem szabad elválasztanunk a polgári hegemonia megnövekedésének és kiépülésének folyamatától, de a kettőt nem köti össze, hogy a munkaerő egyszerűen kereskedelmi értékre tett szert, hanem az, amit a saját testről való gondoskodás, a „testkultúra” – politikailag, gazdaságilag és történetileg – a polgárság jelenére és jövőjére nézve jelenthetett. (127–128)

Foucault amellettt érvel, hogy a burzsoáziát „fogta el először a félelem a szexualitás esetleges patológiakussága miatt” (123), de azt nehezebb rekonstruálni a könyv egészéből, hogy pontosan *miért?* E fenti idézet azon kevés szöveghelyek egyike, ahol Foucault igen expliciten leírja a *miértet*. E szövegrészletből kiindulva a szexualitás foucault-i története végül is az, hogy a polgárság problematizálni kezdi saját reprodukcióját mint hegemoniájának egyik alapkövét, majd az e problematizálás mentén kialakult stratégiák – a szexualitás stratégiái – végül beépülnek az államigazgatás rendszerébe.

A polgári hegemonia egyik nyitóeseményeként számon tartott francia forradalom eseményeinek wallersteini (2011 [1989]: 80–120, 1989b) és a chitty-i (2020: 106–138) értelmezését felhasználva szeretnék néhány kritikai állítást megfogalmazni, azzal kapcsolatban, ahogy Foucault elutasítja azt a gondolatot, hogy az osztályharcnak szerepe lett volna abban, ahogy a polgárság létrehozta saját szexualitását. Miután a holland hegemonia a kapitalista világgazdaságban a 17. század közepén hanyatlani kezdett, a kapitalista világgazdaságban két

régóta és mélyen integrált állam szállt versenybe azért, hogy a világgazdaság piacait minél inkább a saját érdekeik szerint szervezzék meg, illetve hogy ezáltal az egyenlőtlen cseréken keresztül a lehető legtöbb értéket sajátítsanak ki a világpiacokról és hogy az államközi rendszerben a legnagyobb katonai erőt legyenek képesek demonstrálni (Wallerstein 2011 [1989]: 80–93, 1989b: 35–41). Franciaország Nagy-Britanniával szembeni lemaradásának fordulópontja az 1763-as párizsi béke volt, mely a gyarmatok és egyes nyugat-európai hadszínterek felosztásában egyértelműen a briteknek kedvezett. Majd az amerikai függetlenségi háború drámaian megnövelte Franciaországban az állami kiadásokat akkor, amikor egyébként is csökkentek az állam bevételei. Mindezek ellenére Nagy-Britannia elvesztette a háborút és a Franciaországgal szövetséges 13 észak-amerikai gyarmat kivívta a függetlenségét, ami annak a gyarmati övezetnek az elszakadását jelentette Nagy-Britanniától, amely a legfontosabb exportcélállomása volt. Ugyanakkor a függetlenségi háború kevesebb előnyt jelentett Franciaországnak, mint ahogy azt Franciaországban várták. A brit-észak-amerikai kereskedelmi kapcsolatokat nem sokkal a háború vége után újraszervezték. Az új francia politika első jele az 1784. augusztus 30-i rendelet volt, amely megnyitotta a francia gyarmatokat a szabad külkereskedelem előtt. Ezzel az immár független észak-amerikai államok és a francia Nyugat-India közötti kereskedelmet próbálták ösztönözni, de ez a lépés, mint kiderült, legalább annyira előnyös volt Nagy-Britanniának, mint Franciaországnak. A francia kormány egyik indoklása az volt, hogy a monopóliumokat már aláásta a kiterjedt csempészkereskedelem, de a francia tengeri kereskedőket ez az érvelés nem győzte meg. Ugyanakkor a gazdasági élet valóságának felismerése és az alkalmazkodás hozzá az a politikai logika, ami az 1786-os édeni szerződéshez vezetett, ami Braudel (1984 [1979]: 379) szerint inkább „bizonyította, mint előidézte” Franciaország vereségét a hegemoniáért folytatott küzdelemben. A francia állam számára ez leginkább egy lehetőséget jelentett, hogy új adóztatási módokon oldja meg adóproblémáit. Ez magyarázza, hogy hajlandóak voltak megkötni az 1786-os angol-francia kereskedelmi szerződést, amelybe a francia király jórészt azzal az indokkal egyezett bele, hogy az új állami bevételi forrásokat teremt (Wallerstein 1989b: 38; 2011 [1989]: 87). 1763 óta két tábor feszült egymásnak Franciaországon belül, ami annak a módját illet, hogy hogyan lehet a Nagy-Britanniával szembeni hátrányt leküzdeni. A „protekcionista intervencionisták” azt javasolták, hogy az állami forrásokat Franciaország államigazgatásának, vállalkozóinak és hadseregének megerősítésére használják fel, a „liberális intervencionisták” pedig azt, hogy az állami forrásokat az ország gazdasági „nyitására” és a világgazdaságba való jobb integrációra használják fel, mely folyamatok majd a francia vállalkozókat „versenyképességük” növelésére kényszerítik (2011 [1989]: 81). Az édeni békeszerződés egyrészt a második stratégia

győzelmét jelentette, másrészt próbálta megadóztatni az – addig – csempészkereskedelmet. A szerződés közvetlen hatása valójában gazdaságilag katasztrofális és belpolitikailag destabilizáló volt. A *cahiers de doléance*, a XVI. Lajos parancsára összeállított „panaszlista” tele volt a szerződéssel kapcsolatos panaszokkal (1989b: 38). A szerződés szándékaiban kompromisszumot jelentett a britekkel, de belpolitikai reprezentációjában inkább belenyugvásnak tűnt Franciaország félperifériás pozíciójába. A szabadabb kereskedelem több brit gyapotot (és kerámiát, gyapjút, vasárut) jelentett a francia piacon, és több francia bort (és más mezőgazdasági terméket, selymet, vászont, üvegárut) a brit piacon. De a francia kormány alábecsülte a brit manufaktúrák hatását és túlbecsülték azt a képességüket, hogy kompenzálják a francia gyártókat az esetleges veszteségekért (2011 [1989]: 85). Amikor a király összehívta az országgyűlést, az 1763-as vereség, az állam költségvetési válsága, az édeni szerződés, melyet gyakorlatilag Franciaország kezdeményezett és két egymást követő év rossz termése olyan robbanékony politikai helyzetet teremtett, ami ahhoz az eseménysorozathoz vezetett, amit francia forradalomnak nevezünk és amely 1815-ig nem ért véget (1989b: 38).

A borárak 1777 óta csökkentek, sőt 1786-ban érték el mélypontjukat, és az alacsony szint egészen 1791-ig fennmaradt. Amikor 1788-ban és 1789-ben a gabonaárak kritikus emelkedése következett be, a bortermelők bevételei megcsappantak, ami a vásárlóerő 40%-os csökkenését eredményezte. A tized és a földesúri illetékek elleni kampányhoz folyamodtak, hogy javítsanak a helyzetükön. Nem csoda, hogy a feldolgozóiparnak ez a „szörnyű” válsága, amely egybeesett a gabona és a kenyér nagyon magas árával, „kiváltotta a forradalmat”. (Wallerstein 2011 [1989]: 93)

Amikor a király összehívta az országgyűlést, az általános léghő (az 1763-as vereség, az állam adóügyi válsága, az édeni szerződéshez való hozzájárulás hibája, mindezek súlyosbítva két egymást követő év rossz termésével) megteremtette a politikai teret ahhoz az „elszabadult” helyzethez, amelyet mi francia forradalomnak nevezünk, amely lényegében 1815-ig nem ért véget. „Mondhatnánk, hogy az 1763–89-es időszak Franciaországban a következő volt: a francia elit nem volt hajlandó elfogadni a Nagy-Britanniával folytatott hegemoniáért folytatott küzdelemben elszenvedett vereséget, amit súlyosbított az az egyre erősödő érzés, hogy a monarchia nem akar vagy nem tud semmit tenni a helyzet ellen” (1989b: 38–39).

Ezért a francia forradalom elsősorban tőkés elitfrakciók közötti harc volt. Wallerstein elutasítja a francia forradalomnak azt az értelmezését, amely szerint a kapitalisták vívtak forradalmat a feudalizmus őrei ellen, mivel az ország a 16. század óta integráns része volt a kapitalista gazdaságnak, ahogy a francia arisztokrácia is. Nem vitatható, hogy a burzsoázia és az arisztokrácia jogi-társadalmi kategóriák voltak az időszakban, de hogy különböző osztályok voltak, az igenis vitatható, hiszen végeredményben különböző jogállású tőkés vállalkozók

voltak. A „»burzsoázia« győzelme (ha nevezhetjük így) az »arisztokrácia« felett a francia forradalomban nem a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet előfeltétele, korrelátuma vagy következménye Franciaországban, hanem inkább egy éles »eliten belüli« (vagy ha úgy tetszik, polgárságon belüli) harc kifejeződése a francia állam alkotmánya és alapvető politikája felett” (2011 [1989]: 100). A burzsoázia győzelme sok értelemben az állam megerősítéséhez vezetett, mely összességében csökkentette a francia „arisztokrácia” képességét, hogy érvényesítse az államon keresztül saját érdekeit a világgazdaságban akár a francia „burzsoázia” kárára. Így az állam olyan mechanizmussá vált, amelyben jobban érvényesültek a francia tőkés elitek kollektív érdekei a világgazdaságban, azaz aminek elsődleges célja az volt, hogy a francia burzsoázia megakadályozza, hogy a kiépülő brit hegemonia maga alá temesse – még akkor is ha ez a vállalkozás végül többé-kevésbé sikertelen volt.

Másrészről a francia forradalom a népi osztályok forradalma volt, a *sans-culotte*-ok és a parasztek forradalma. A kiváltságos osztály vagy osztályok és a parasztság közötti konfliktus az egész 18. századon keresztül húzódott, mely az 1789–1793-as évek nagyobb volumenű erőszakosságában tetőzött. A parasztlázadás a számos területen (különösen Franciaország északkeleti, keleti és közép-keleti részén) a francia parasztek „kollektív jogainak” megsemmisítésére vagy csorbítására törekvő és gyakran sikerrel járó kezdeményezések ellen tört ki. Az eseménytörténetre koncentrálnó történetírásban a francia forradalom nyitányát jelentő, a Főtanács 1789. május 5-én Versailles-ban tartott megnyitását évtizedekig tartó ilyen ellenálló paraszttakciók előzték meg. A vidéki szegények növekvő terhei és a parasztek kollektív jogainak csorbításától vagy elvesztésétől való félelem együtt vezetett ehhez a jelentős társadalmi feszültséghez. „Úgy tűnik, hogy a proletarizálódás hosszú távú folyamatával szembeni ellenállás és a kenyér iránti rövid távú, de nagyon intenzív kereslet találkozása volt ez” (2011 [1989]: 103–104), és a „»kapitalista offenzíva« elleni küzdelemben mind a jobbmódú parasztek, mind a vidéki szegények gyakran kevésbé tettek különbséget az »arisztokrácia« és a »burzsoázia« között, mint ahogyan azt maguk az utóbbiak, vagy a későbbi tudósok szokták tenni” (2011 [1989]: 103). 1788-ban és 1789-ban a „polgárság” és az „arisztokrácia” szövetségeket kötött a „negyedik rend” ellen, majd mikor a parasztság eredményesen lépett fel a tized és az illeték ellen és visszaszerezte kollektív jogait, a polgárság az arisztokráciát, az arisztokrácia a polgárságot okolta. „A feudalizmus 1789. augusztus 4-i úgynevezett eltörlése nem a forradalmi polgárság programja volt. Ezt a felkelő parasztság kényszerítette rájuk. A nemzetgyűlés a saját energiáját arra fordította, hogy megpróbálja korlátozni ennek az intézményi átalakulásnak a valóságát” (2011 [1989]: 104). Az elkövetkező négy évben is „a kormány és a törvényhozás csak a néptömegek közvetlen nyomására hozott »radikális«

intézkedéseket, és mindig valamilyen értelemben megpróbálta azokat korlátozni” (2011 [1989]: 104). A városokban, köztük Párizsban hasonló folyamat játszódott le, a kisboltosból, kiskereskedőkből, kézművesekből, vándorból, munkásokból, csavargókból és a városi szegényekből álló politikai entitás, a *sans-culotte*-ok

az „arisztokrácia” ellen küzdöttek, amelyet úgy határoztak meg, hogy az ne csak a nemesekre, hanem a gazdagokra és a semmittevőkre, a nagybirtokosokra és a tőkésekre, a spekulánsokra is utaljon. A Girondinokra, azokra, akik nem fizettek elégséges bért a munkásoknak, azokra, akik hosszú haját és púdert viseltek, azokra, akik olyan papokhoz jártak, akik nem esküdtek hűséget a köztársaságnak, azokra, akiknek bármilyen mérsékelt politikai nézete volt, sőt azokra is, akiknek csupán közömbös volt a politika. (Wallerstein 2011 [1989]: 106)

E csoport leginkább a gabona ára miatt és az asszignáta elértéktelenedése miatt volt dühös, legalább annyiszor volt ellentétben a forradalmi kormánnyal, mint szövetségben. A kormány megtiltotta a munkásoknak, hogy a munkahelyükön szervezkedjenek, és a Thermidor előestéjén „bűnös manőverekként” ítélte el tüntetéseiket és sztrájkjaikat. Azokat a követeléseiket, amiket a jakobinus polgárság teljesített, inkább csak kényszerből teljesítette, nem „szövetségből”.

Wallerstein értelmezésében tehát a francia forradalom osztályharc volt, a szó minden értelmében, az uralkodó osztály frakcióinak belharca és az az elnyomott osztályok harca az uralkodó osztályok ellen végső soron azért, hogy a francia államot úgy alakítsák, hogy az ő érdekeiket érvényesítse a brit hegemonia alá kerülő világpiacon. Érvelésem szerint ebben a keretben érdemes értelmezni azt is, hogy a forradalom idején Párizsban az addig többé-kevésbé jól rejtett prostitúció, „szodómia”, házasságon kívüli szex és orgiák sokkal látványosabbá váltak. A különböző szexuális praxisok esetében a nyilvános és privát tér közötti határ elmosódott, Párizs egyes utcáin és parkjaiban nyíltan végeztek különböző szexuális praxisokat. Az eseménytörténeti értelemben vett forradalom, tehát az 1789-es év eseményei persze nem a semmiből következtek a szexualitástörténet szempontjából sem. A következő leírást a *Le tableau de Paris* című lap tíz évvel a Főtanács megnyitása előtt írta a Párizsi utcákról: „közönséges prostituáltak nagy tömegben ajtónyílásokban hajlonganak, ablakokból leleskednek, és más módon mutogatják bájaikat nyilvános helyeken és akiket óránként ennyiért lehet bérelni, mint a lovas kocsikat” (Chitty 2020: 107). De a forradalmi események az addiginál sokkal inkább elmosták az éles határvonalakat a nyilvános és a privát tér között. Már nem csak arról volt szó, hogy a prostituáltaknak annyira be kellett lépniük a nyilvános térbe, hogy láthatóvá tegyék magukat a potenciális használók számára, hanem a *sans-culotte*-ok osztályharcáról. Pontosabban a városi terek használatáért folytatott (osztály)harcnak volt része

a *sans-culotte* politikai entitás alsó szegmenseinek, a proletárok, a „lumpenek”, a prostituáltak nyílt lázadása a normák ellen.

A forradalom elkezdte felborítani ezeket a különös határokat a privát aktusok és a nyilvános tér között, mivel Párizs egy része a szexuális tevékenységét a bérelt szobákból és más magánterekből az utcára és a parkokba költöztette. Ez a mozgalom harcot indított el a proletárok és a burzsoázia között a városi szövet törvényes használatáról és erkölcsi rendjéről, és egy teljesen újfajta libertáriánus irodalmat hozott létre, amely a polgári normákon kívül, minden, a szexuális szabadságra törekvő test szolidaritását hirdette. [...] Ezek a szexuális tevékenységek és szövegek egy életformát politizáltak, olyan testeket manifesztálva [...] melyek ki voltak téve azoknak a nemi betegségeknek, amelyeket két évszázadnyi háború és gyarmati hódítás terjesztett el Európa-szerte. (Chitty 2020: 107–108)

A szodómia az időszak Franciaországában egyszerre volt praxis, életforma és politikai fegyver. A szodómiáról szóló *diskurzus* leginkább politikai fegyver volt, amely feljelentés vagy rágalmozgás akár is halálos lehetett a megnevezettek számára. Erre az időszakra jellemző – ahogy Foucault is érvel –, hogy a felvilágosodás ismeretelméletéből átszivárgó áltudományos vagy legalábbis prototudományos formát kezdett el öltetni a feljelentés-diskurzus. Ahogy Wallerstein felhívja rá a figyelmet, a *sans-culotte*-ok számára, főleg alsó szegmensei számára a különbség a burzsoázia és az arisztokrácia, sőt néha még „szekértolók” között is politikailag elhanyagolható volt. Így az, hogy a városi proletariátus és „lumpenproletariátus” az arisztokrácia és a monarchia kitüntetett és szimbolikus jelentőségű helyeit kezdte el használni azokra a tevékenységekre, melyek részben diskurzív politikai fegyverként is szolgáltak, a szimbolikus osztályharc része volt (109). Ahogy Habermas írja, a 17. században megjelenő kastélyparkok azért voltak funkcionális terei a reprezentatív nyilvánosságnak, mert a külvilágtól elzárt terek voltak, melyek jól elkülönítették a benti kiváltságosokat a kinti pórnéptől, mégis be lehetett látni, tehát nagy tömegnek lehetett reprezentálni az előkelőséget.

A kastély, a park, amely csak a XVII. század közepén jelenik meg, utána azonban, tulajdonképpen a francia évszázad architektúrájával, Európa-szerte gyorsan elterjed, lehetővé teszi, magával az ünnepi nagyterem köré épült barokk kastéllyal együtt, a külvilágtól elzárt udvari életet. De a reprezentatív nyilvánosság körvonalai nemcsak megmaradnak, hanem még világosabban lépnek elő. [...] ezek nem annyira a résztvevők gyönyörűségét szolgálták, mint a nagyság, éppen rendezőik grandeurjának demonstrációját – a legjobban a nép szórakozott, amelynek csak néznie kellett. A nép tehát itt sincs teljesen kizárva, az utcákon mindig jelen van; a reprezentáció most is rá van utalva egy környezetre, amely előtt kibontakozik. (Habermas 1971 [1962]: 21)

Ezek a terek tehát az elnyomó osztályokat, illetve azok kiváltságát és gazdagságát reprezentálták az elnyomottaknak. A korabeli rendőrségi feljegyzések bizonyítják, hogy a férfiak közötti nyilvános szex és a prostitúció a királyi kastélyparkokban összpontosult. „Ezek a kertek a férfiak közötti nyilvános szex és a nőekkel való kereskedelem kultúrájának központjai voltak” (Chitty 2020: 109). Az eseménytörténeti párizsi forradalom, tehát az 1789-es év

eseményei után prostituáltak és szodomiták kisajátították a *Tuilériákat*, a *Jardin du Luxembourg*ot és a *Palais-Royal*t. Ezek a terek, melyekben szórakoztak, illetve szórakoztattak és direkt megbotránkoztatták az oda tévedőket, egy idő után minden társadalmi csoport által látogatott látványosságokká váltak. A szabados szexualitás és a politikai lázadás dramatizált színhelyeivé váltak. De azzal, hogy ezeket a tereket a „nemesi osztályok tulajdonát felforgató politikai és szexuális találkozókra sajátították ki, Párizs szodomitái és prostituáltjai bemocskolták a polgárságnak az *ancien régime* jogai és kiváltságai felett aratott győzelmének jutalmát” (109). 1790-ben írja egy névtelen szerző Párizsról:

A szomszédos oldalon pedig néhány tucat alkalommal tekintetem Szodoma gyermekeinek [*enfants de sodome*] gyalázatos forgalma vonta magára, akiknek fajtájában bővelkedik Franciaország, és akik a *Terrasse de Feuillantson* éjszakai találkozóhelyet létesítettek *A zihálás útja* [*allé des Soupirs*] néven, a legundorítóbb orgiák lebonyolítására [...] szatírokat utánozva [...] szemüket forgatva, általános szabadosságot és erkölcsi romlottságot vezetnek be, bemocskolják a tisztaságot, és a főváros legillusztrisabb helyét a gyalázat valóságos befogadóhelyévé változtatják. (Chitty 2020: 106–107)

Wallerstein (1989b) szerint a burzsoázia – vagy kapitalista rétegek, vagy uralkodó osztályok – két dolgot tanultak meg a francia forradalomból (és persze a haiti forradalomból, majd két évtized múlva a Bussa felkelésből): egyrészt, hogy a tömegeknek, a parasztnak és proletároknak az éppen megszülető modern („felvilágosodott”) világban komoly politikai szerepük lehet. Másrészt, hogy az állandó, rövid távú politikai változás elkerülhetetlen az éppen megszülető modern világban. „[R]eménytelen volt fenntartani a korábbi világrendszerek, sőt, még a kapitalista világgazdaság által addig a pontig használt történelmi mítoszt, miszerint a politikai változások kivételesek, gyakran rövid életűek és általában nemkívánatosak” (Wallerstein 1989b: 44). A burzsoázia eszerint reagált a Párizs utcáin elszabadult szexualitásra. Az olyan szexuális úton terjedő betegségeket, mint a szifilisz (*le mal de Naples*) és a gonorrhoea egy virulens, de ritka törzse, mely az idők során elterjedt volt Franciaországban, „antiszociális” betegségeknek nevezték, melyek veszélyesek voltak az ország egész társadalmára. Ezt orvosi indoklásként használták a prostitúció és a szodómia nemzeti érdekből történő rendőri ellenőrzésére és szabályozására. A rendőrök leginkább a proletárok, lumpenproletárok és prostituáltak szexualitásával foglalkoztak. „A nemzet fogalmának és politikai funkciójának mélyreható átalakulását jelzi, hogy a polgárság az államot kezdi felszólítani a néposztályok szexualitásával kapcsolatos rendfenntartásra és annak szabályozására, hogy politikailag semlegesítse a párizsi utcákon és köztereken egy alternatív erkölcsi rend antagonizmusát” (Chitty 2020: 113).

Foucault-nak igaza lehet abban, hogy a polgárság körében az átörökítés és öröklés problematizálódott, és e problematizáció a 19. században csúcsosodott ki. De a homoszexualitás már a nemzet egészének reprodukciójára veszélyes jelenségnek narrálódott a *Le nouveau tableau de Paris* hasábjain. Az újság a szodomitákat a társadalom rendjére leleselkedő biológiai veszélyként írta le, és gyakran egyszerre üzött gúnyt az arisztokrácia libertarianizmusából és kelt ki a népi osztályok nyíltan botránnyos szexuális magatartása ellen. Valóban a korszakban nem volt ritka, hogy ugyanabban a börtönben ugyanazért a bűnért voltak elzárva nemesek és proletárok vagy csavargók. Habár a foucauldianus érvelés is megállja a helyét, hogy a polgárság attól tartott, a nemesség libertarianizmusa vagy a néposztályok szexuális anarchiája átterjed rá, és ez a tulajdon és az osztályhelyzet stabil átörökítését veszélyezteti, ami a lehető legrosszabb rossz volt.

Foucault (1914 [1976]: 129) szerint „a polgárság [sokáig, a 19. századig] vonakodott elismerni, hogy a többi társadalmi osztálynak (nevezetesen az általa kizsákmányoltaknak) is van teste és van nemiszerve”. A kijelentés *nonszensz*, a földbirtokos burzsoázia a karibi gyarmatokon megerőszkolta vagy megerőszkoltatta a rabszolgáit, vagy ádázan figyelte, hogy a fehér személyzet nem lép-e velük szexuális kapcsolatba, prostituálta őket, kiterjedt diskurzusokat hozott létre a szaporodásukról (*szaporításukról*) és néha a szexuális kedvezményezettjeit felszabadította. A francia forradalom idején a *kizsákmányoltak* Párizs utcáin mutogatták a nemi szervüket, a burzsoázia pedig úgy próbálta alakítani az államot, hogy a rendőrség „polgári módon” szabályozza a szexualitást és a párizsi újságok és röplapok hasábjain értekezett a kizsákmányoltak és a konkurens arisztokrata kapitalisták *szexualitásáról*. Foucault azt írja (129), hogy ahhoz, hogy a proletariátus szexualitása bárkit érdekeljen, feszültség és változás kellett, olyan feszültség és változás, hogy a polgárság a saját magán kipróbált-kikísérletezett szexualitásstratégiát a munkásságra is kiterjessze, mint az 1832-es kolerajárvány vagy a nagy munkaerő-szükségletű nehézipar kiépülése. Ez persze részben igaz. A burzsoá családmodellt a 19. század második felében kezdték Európa-szerte ráerőltetni a proletariátusra is a megfelelő demográfiai többlet biztosítása érdekében. Ahogy Maria Mies fogalmaz (1998 [1986]: 105): „a proletariátus szexuális energiáit a burzsoázia kényszerzubonyába kellett kényszeríteni”. Heinsohn és Knieper (1976) elemzik ezt a folyamatot a 19. századi Németországban. Meglátásuk szerint a burzsoá családmodellt rendőri intézkedésekkel kellett rákényszeríteni a proletariátusra. A gyermekgyilkosságok kriminalizálása után, 1868-ban eltörölték azt a szabályozást, amely szerint tulajdon nélküliek nem házasodhattak, és kriminalizálták a házasságon kívüli szexuális aktust. Rendőrök kezdtek figyelni a német munkások szexuális kihágásaira. Azáltal, hogy az állam a modern biopolitika

formájában felhasználta az emberi test szexuális potenciáljának intergenerációs reprodukciós redukcióját, nemcsak a demográfiai mutatók feltornázásához járult hozzá, hanem utat nyitott a veszélyesnek ítélt társadalmi csoportok túlnépesedésének kezeléséhez is (Melegh 2006: 52–54).

Ugyanakkor, amikor Foucault az intergenerációs reprodukció és a szexualitás kérdését ennyire együtt – szinte szinonimaként – kezeli, saját magának mond ellent. Azon túl, ahogy az előző fejezetben rámutattam, hogy a karibi térségben jóval előbb előtérbe került a népesség kérdése a 19. század közepénél, a szexualitás kérdése a polgárság számára az osztályharc kérdése is volt. Valóban a burzsoáziát „fogta el először a félelem a szexualitás esetleges patológiakussága miatt” (123), de nem – legalábbis nemcsak – sajátja miatt. A polgárság számára a szexualitás stratégiája kezdettől fogva osztályharc volt, az elkülönülés és kiválóság stratégiája éppúgy, mint – ahogy Foucault írja – a megszerzett tulajdon – tőke – átörökítésének biztosításának stratégiája, de a kizsákmányoltak viselkedésének szabályozása is. Foucault azt írja:

A nemi szerv nem olyan része a testnek, amelyet a polgárság kénytelen volt leértékelni, hogy munkára foghassa azokat, akik uralma alatt éltek. Éppen hogy a polgárság eleme, olyan eleme méghozzá, amely minden másnál jobban foglalkoztatta, minden másnál jobban nyugtalanította, amelynek gondoskodásra volt szüksége, és amely el is érte, hogy gondolkodjanak róla, és ebben a gondoskodásban legalább annyi volt a félelem, mint a kíváncsiság, legalább annyi az élvezet, mint a lázas lelkesedés. (Foucault 2014 [1976]: 126)

De Foucault nem veszi figyelembe, hogy a francia burzsoá hegemonia hajnalán egy szimbolikus és a városi terekért folytatott osztályharc részeként a városi proletariátus a polgárság arcába nyomta saját nemi szervét, és hogy az államot, ami felett épp azért készült hatalmat szerezni a burzsoázia, hogy saját érdekeit azon keresztül jobban tudja érvényesíteni a kiépülő brit hegemonián belül, arra kezdte használni, hogy a proletariátus nemi szervét visszazárja annak – hosszú szárú – nadrágjába. A francia forradalom utáni időkben a rendőrség az alsó osztályok szexualitását figyelte árgus szemekkel a polgárság nyomására, még ha igaz is, hogy a polgári osztály tagjai önmagukat és egymást is elkezdtek figyelni. Valóban igaznak tűnik, hogy a „polgárságnál a nemi szerv az, ami a nemességnél a »vér«” (127), de úgy, ahogy a vér különböztette meg az arisztokráciát a többi társadalmi rétegtől, úgy a polgárság kiváltságos nemi szerve is a proletariátus és az arisztokrácia nemi szervéhez *képest* volt kiváltságos. Norber Elias (1987 [1937–1938]: 780) az arisztokrácia és a polgárság viszonyát mélypszichológiai szinten úgy magyarázza, hogy a polgárság az arisztokrácia mintájára alakítja ki a felettesénjét, „ám ez a látszólag a felső réteg mintájára kialakított felettesén közelebből

tekintve sok tekintetben eléggé elüt a modelljétől. Kiegyenlítetlenebb s egyúttal elég gyakran sokkalta szigorúbb és merevebb”. Kicsit máshogy megfogalmazva a polgárság azt teszi felettesénjévé, amit az arisztokrácia a többi osztály számára reprezentál magáról, de annak endogén szabadossága nélkül. Ez a magyarázat jól rímel arra, hogy a polgárság aztán milyen lázas igyekezettel és helyenként szorongással figyelte saját szexualitását. Ugyanakkor ez a mélypszichológiai magyarázat azt sem zárja ki, hogy ebben a figyelemben *legalább annyi volt a félelem, mint a kíváncsiság, legalább annyi az élvezet, mint a lázas lelkesedés* (Foucault 2014 [1976]: 126).

3.7. Gender²³

Van valami humoros abban, hogy Alfred C. Kinsey felfedezte a klitoriális orgazmust a nyugati nyilvánosság és tudományosság számára.

A vagina falainak nincsenek érintésre érzékeny idegvégződése, és elég érzéketlen a gyengéd simogatásra vagy finom nyomkodásra. A legtöbb egyénnél ez az érzéketlenség a vagina egész területére kiterjed [...] Sok férfi [...] arra alapozza az elképzeléseit a koituszról és ebből fakadóan [férfiúi] büszkeségét is, hogy a férfi genitáliának nagy szerepe van a koituszban. Úgy képzelik el a női maszturbációt, hogy az mindenképpen az ujjakkal való felnyúlással vagy más tárgyak a vaginába való felhelyezésével történik. [...] A vaginának az erotikus stimuláció középpontjában való relatív jelentéktelenségét jól igazolja, hogy viszonylag kevés nő hatol be akár ujjával, akár más tárggyal mélyen a hüvelyébe maszturbáció során. A mintába került nők 84%-ának a maszturbációja főleg a szeméremajkak és a csikló stimulációján alapult. Néhány pszichoanalitikus és más klinikus azt állítja, hogy csak a vaginális stimuláció és a „vaginális orgazmus” pszichológiailag kielégítő végpont a „szexuálisan felnőtt” nőnek. Ez már csak azért is kérdéses, mert jelen anatómiai és pszichológiai ismereteink szerint nehezen érthető, mit is jelent a „vaginális orgazmus”. [...] Freud állítása szerint a pszichoszexuális érés magába foglalja a klitoriális reakciók alárendelődését a vagina érzékenysége kialakulásának; de nincs olyan anatómiai adat, amely arra utalna, hogy ezt a fiziológiai átalakulást valaha megfigyelték volna... (Kinsey 1953: 580–582).

Kinsey megállapításai a csikló fontosságáról a női orgazmusban nem voltak előzmény nélküliek a 20. század első felében (lsd. pl. Van de Velde 1928 [1926]; Wright 1930; Beam és Dickinson 1931), de ezek közel sem voltak Kinsey-hez mérhető hatásúak, sem a tudományon belül, sem azon kívül. Kinsey népszerű magazinok borítóján szerepelt, könyvei bestsellerek lettek, életéről film készült. Ami pedig a szexualitásra tett hatását illeti, Bullough (2004: 277) így fogalmaz: „úgy néz ki, biztonsággal kijelenthetjük, hogy a szex radikálisan más volt Kinsey előtt, mint utána”. A kérdés, hogy Kinsey-nek hogy sikerült ekkora hatást elérnie és mondhatni popkulturális ikonná válnia? Az általános vélekedés szerint (lsd. pl. Bullough 2004: 281–282; Szilágyi 2013: 105– 106) egyrészt azért, mert Kinsey kutatásai elégitették ki az addigra a viselkedés- és társadalomtudományokban elvárt formális racionalitást a modern

---

²³ A fejezet bizonyos belátásait előzőleg publikáltam: Csányi 2020.

survey módszertanra épülő vizsgálatokkal, illetve az általános biológiai-taxonómiai tudományos alapvetésekkel, és másrésztől azért, mert az 1950-es évekre az amerikai nyilvánosságban a tudományos szubsztantív racionalitás át tudta ütni a patriarchális és tradicionális mítoszok falát (Gagnon 1975: 122, 127). Így vált lehetővé, hogy Kinsey „megkérdőjelezze a női szexualitásról szóló régi mítoszokat” (Bullough 2004: 277). Ezeket az elképzeléseket szemlélteti az életéről szóló film (Condon 2004) történetvezetése, melyben Kinsey felvilágosult nézeteinek ellenpontja apja szigorú metodista fundamentalizmusa. Ugyanakkor, ha jobban belegondolunk, humoros, hogy a „Nyugaton és csak a Nyugaton” (Weber 1923 [1905]: 7–17) végbemenő, történeti példa nélküli racionalizálódási folyamat fordulópontja a szexualitás terén egy körülbelül annyira a mindennapi tapasztalás számára is hozzáférhető tény – legalábbis az emberiség egyik fele számára –, mint hogy a szemünkkel látunk, vagy hogy a kezünkkel fogunk, illetve, hogy a szemünkkel nem fogunk és a kezünkkel nem látunk.

Persze a szexualitás tudományos kutatásának történetét valamelyest is ismerők jól tudják, hogy a „vaginális orgazmus” koncepciója Freudtól származik. Freud először a *Három értekezés a szexualitás elméletéről* (1995 [1905]) című tanulmányában vezette be azt az fejlődéslelektani elméletet, miszerint a pszichoszexuális fejlődés során a nők esetében a csikló erogén szerepét átadja a vaginának. Így Freud számára az érett nő orgazmusa a „vaginális orgazmus” volt:

Ha meg akarjuk érteni, hogyan lesz a kislányból nő, tovább kell követni e klitoris-érzékenység sorsának fordulását. [...] A pubertást [...] a leánynál újabb elfojtási hullám bekövetkezése jellemzi, s ez éppen a klitoris nemiségét éri. [...] A klitoris szerepe pedig, ha a végül megengedett nemi aktusnál mégis izgalomba jön, az, hogy ez izgalmat a szomszédos női nemi résznek továbbadja, olyformán, mint ahogy egy fenyőszilánkot arra lehet felhasználni, hogy lánggra lobbantsa a keményebb tűzifát. (1995 [1905]: 112–113)

Majd a női pszichoszexuális elméletről és anatómiáról többször megerősítette, 1908-ban a *Gyermekek szexuális elméleteiről* című tanulmányában: „ez a kicsiny és tovább már nem növekedő pénisz a lánygyermeknél valóban igazi péniszként viselkedik, érintésre izgalomba jön és ingerelhetősége a kislány szexuális ténykedésének férfi jelleget kölcsönöz, és serdülőkorban elfojtás alá kell kerülnie ahhoz, hogy a férfi szexualitástól való megszabadulás nyomán valódi nő jöhessen létre” (Freud, 1995 [1908]: 141). Az 1925-ben megjelent *A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye* című írásában azt írja, hogy „a nőiesség kibontakozásának a klitorisshoz kötődő szexualitás megszűnése a feltétele” (Freud 1995 [1925]: 201). Illetve élete vége felé utolsó fiktív előadás-sorozatának *Nőiség* (1994

[1933]: 130) című előadásában úgy fogalmazza meg, hogy „a klitorisz át kell, hogy engedje érzékenységét és ezzel jelentőségét egészen vagy részben a vaginának”.

A nőiség című előadás éppen 20 évvel előzte meg Kinsey nőkötetét (1953), így világos, hogy a „régis mítoszok” nem ezer meg ezer évet jelentenek, hanem csupán két évtizedet. Az ellentmondást, vagyis hogy a vélekedés szerint Kinsey a tradicionális mítoszokat cáfolta meg, miközben valójában egy néhány évvel korábbi modern elméletet, Kinsey élettörténetének értelmezői és a szexualitás tudományos kutatásának történészei úgy oldották fel – amennyiben reflektáltak rá –, hogy meglátásuk szerint a szexualitáskutatás 20. századi, de Kinsey előtti úttörői, „forradalmárai” (leginkább Freud és Havelock Ellis) még magukkal hordozták a tradicionalitás néhány mítoszáét (Bullough 2004: 282). E narratíva szerint a 20. század szexuális kutatásának úttörői, „forradalmárai” folyamatosan építették le a tradicionális mítoszokat, de míg Freud és Ellis amolyan átmeneti teoretikusok voltak a tradicionális és a modern szexuális elmélet mezsgyéjén, addig a Kinsey-féle kutatás volt a racionalizálódás valamiféle fordulópontja, amely végleg leszámolt a Freudnál fennmaradt tradicionális elemekkel, ezáltal végleg száműzve a szexualitáskutatásból a szexualitás teológiai megközelítéséből fennmaradt moralizálást. De valóban így van? Kinsey a Freudnál fennmaradt tradicionális-moralizáló „maradékokkal” számolt le?

A téma talán legismertebb kutatója, Thomas Laqueur (2002 [1990]) amellett érvel, hogy az egynemű modellt a kétnemű modell valamikor a 18. század végén váltotta föl. Egészen a 18. századig a két nem különbségét úgy értették meg, hogy a női test alapjában véve egy tökéletlen férfitest és a női nemi szervek befelé fordított férfinemiszervek. Ebben az értelmezésben a „nemeket tehát reproductív anatómiájuk nem elválasztja, hanem éppenséggel összeköti” (46). A görögöktől eredő hagyományban a test belső folyamatait a testnedvek egymásba való átkonvertálódásának kakofón játékaként fogták fel. Az egynemű modellben a testben „keringő nedvek – vér, ondó, anyatej és a különböző exkrementumok – egymással helyettesíthetőek abból a szempontból, hogy képesek egymásba átalakulni” (39). Elterjedt nézet volt például, hogy a kevésbé potens férfiak hajlamosak a menstruáláshoz hasonló vérzésre, vagy hogy egyes férfiaknak van tejük (56–57). Évezredes elképzelés volt, hogy a nőknek ugyanolyan nemi szerveik vannak, mint a férfiaknak, csak belül helyezkednek el. A szeméremajkak fityma, a méh herezacskó, a petefészkek a herék és a vagina belső („befelé fordított”) pénisz (24). Ez az elképzelés azt is magába foglalta, hogy a nőknek is van spermájuk, illetve a női testben is átkonvertálódik a vér spermává és ezért a női orgazmus is szükséges a fogantatáshoz. Ez a nézet az európai reneszánsz korában még tartotta magát, amikor 1559-ben vita alakult ki akörül, hogy pontosan ki fedezte fel a klitoriszt. Renaldus Columbus kijelentette, hogy felfedezte a „női

gyönyör forrásának kitüntetett helyét”, de kortársai plágiummal vádolták őt és egymást. De a csikló fontosságát a női gyönyörben senki sem vitatta a szóban forgó reneszánsz anatómusok közül – 394 évvel Kinsey nőjelentése előtt. Ahogy Columbus olvasói tudtára adja:

Önök, akik történetesen olvassák fáradtságosan kidolgozott anatómiai fejtegetéseimet, tudják, hogy e kilövellései nélkül [a klitorisznak,] amit korábban részletesen leírtam önöknek, a nők nem lelnek gyönyört az ölelésben és nem is fogan meg bennük a magzat. [...] Ez igazán figyelemreméltó: a nőknek heréjük van, hogy spermát termelhessenek. Magam tanúsíthatom, hogy a női herék boncolása során időnként spermát találtam, amely fehér színű, sűrű és végső formáját elérte volt, amint azt az összes jelenlévő egybehangzóan megállapította. (84)

Vagy: „Ha erőteljesen dörzsöljük [a klitoriszt] egy pénisszel, vagy akár a kisujjunkkal érintjük, az ondó cseppjei szélnél sebesebben rajzanak elő, és ez okozza a kéjt, még akkor is, ha [a nők] nem akarják” (83).

Laqueur szerint a változást, az egynemű modell elterjedését a 18. század hozta el. A nemeket ezelőtt egy tengelyen vagy skálán helyezték el, melyen metafizikai tökéletességük vagy testük hője alapján rendezték őket – természetesen férfielőbbségű – sorba, de 18. századtól lényegi és nem fokozati különbséget feltételeztek a nemek között. A női nemi szervek önálló neveket kapnak, hiszen innentől kezdve nem a férfi nemi szervek tökéletlen vagy befordított másai, hanem a lényegi különbség *okai*.

A nemiséget úgy, ahogyan azt ma ismerjük, valamikor a tizennyolcadik század folyamán találták fel. A szaporodást szolgáló szervek az egész világmindenséget átható hierarchia paradigmatisz színtereiből az egymással össze nem vehető különbözőség alapkövévé váltak: ahogy ezt egy tizennyolcadik századi orvos megfogalmazta, „a nők létezési módjukat nemi szerveiknek, különösen méhüknek köszönhetik”. (161)

Az nemek új antagonisztikus rendje és az empirikus bizonyítékok sokasodása után az a nézet, hogy a női orgazmus szükséges a fogantatáshoz, megkérdőjeleződött, majd megdőlt.

Másképpen fogalmazva, a társadalmi nem alapjául feltalálták a két biológiai nemet. Az újonnan megalkotott női nem számos lehetséges megnyilvánulásának egyike a nők állítólagos szenvedélymentessége. A női orgazmust, amelyet a sikeres fogantatás jelének tartottak, a fiziológia határterületére számították és jelölt nélküli jelölővé fokozták le. A közönségeskor korábban magától értetődőnek vélt, rutinszerűen bekövetkező orgazmikus csúcspont létezése heves viták keresztjébe került. A feltételezés, miszerint a nők mentesek a nemi szenvedélytől, vagy hogy – másképp fogalmazva – biológiailag meghatározott okból kifolyólag a férfiaknál sokkal nagyobb mértékben képesek a nemi gyönyör állatias, irracionális és potenciálisan destruktív tombolását kontrollálni, ezen túl pedig a nők által tapasztalt gyönyör és a női szexuális vonzeró természetéről és minőségéről szóló új vizsgálódások mind-mind részét képezték annak a hatalmas erőfeszítésnek, amely fel kívánta térképezni azokat az anatómiai és fiziológiai jellemzőket, amelyek megkülönböztették a férfiakat a nőktől. Az orgazmus az új nemi különbségek játszmájának fontos résztvevője vált. (162)

Az a nézet, hogy a női orgazmus feltétlenül szükséges az intergenerációs reprodukcióhoz lassan átment abba a nézetbe, hogy a polgári nőknek nincs is szexualitásuk. Sokkal elterjedtebb lett a nézet, hogy a megtermékenyüléshez valamiféle gyöngéd női érzelem kell, a prostituáltakat például általában meddőnek tartották a túl aktív szexuális élet és a szerelem hiánya miatt. Egy író például azt írta, hogy ha egy prostituált mégis teherbe esik, az csak azért lehetséges, mert egy kuncsaft véletlenül megtetszik neki (237). Ahogy a kor női sztereotípiáiról Lydia Murdoch (2014: 165) nőtörténész megjegyzi:

A női sztereotípiák két végletbe esnek: vagy hiányzott belőlük minden szexuális vágy, vagy teljesen „bukottak” voltak, és megrontotta őket a szexualitásuk. Például a nagy tekintélyű viktoriánus orvos és a *Prostitúció* című mű (1857) szerzője, William Acton a reproduktív funkciókról szóló tanulmányában azt állította, hogy „a nők többségét (szerencsésükre) nem nagyon zavarja semmiféle szexuális érzés.... Sok olyan nő van, aki soha semmilyen szexuális izgalmat nem érez”. „A legjobb feleségek, anyák és háztartásvezetők alig vagy egyáltalán nem ismerik a szexuális élvezeteket. Az otthon, a gyermekek és a házimunka szeretete az egyetlen szenvedély, amit éreznek”. Úgy vélte, hogy „egy szerény nő ritkán vágyik saját maga számára szexuális kielégülésre”, hanem csak azért veti alá magát férje figyelmének, hogy örömet szerezzen neki, és hogy betöltse anyai szerepét. Az Actonéhoz hasonló nézetek a nők aktív szexuális vágyát kórosnak értelmezték. A női szexualitás e felfogás szerint hisztériához és más betegségekhez vezethetett, ahogy azt Baker Brown is sugallta. Acton odáig ment, hogy azt állította, hogy nimfomániások töltik meg az elmeegógyintézeteket.

Azokról a burzsoá nőkről, akik nem feleltek meg az elvárásoknak és kiderült róluk, hogy szexuális vágyaik vannak, úgy tartották, nem különböznek eléggé a férfiaktól, az osztály szintjén a proletár nőktől, a nemzetközi munkamegosztás szintjén pedig a gyarmati nőktől, így őket sokszor hisztériásnak bélyegezték. A szexuális vágy és a hisztéria a túl nőies, túl testi nők jellemzője volt, ezért bizonyos esetekben azzal „gyógyították” őket, hogy eltávolították a petefészket, mint azt a szervet, amitől nőiesek lettek. Franciaországban 1870 és 1890 között több ezer egészséges petefészket távolítottak el „magatartásbeli patológia” okán (Laqueur 2002 [1990]: 188–190). A szimbolikus osztálykülönbség és a patriarchális élvezetökonómia egybefonódását talán még jobban mutatja az a brit orvosi gyakorlat, mely ugyanezen célból a klitoriszt távolította el vagy tette érzéketlenné sebészileg. Ez a vélekedés szerint nemcsak a szexuális vágyat és a hisztériát gyógyította, hanem megelőzte vagy gyógyította a „maszturbációs betegséget” is (Black 1997). Bár ezt az eljárást nagyon ritkán, a legtöbb esetben csak mániás maszturbáció esetén használták (Laqueur 2004 [2003]: 244), a csikló kivágása a legszélsőségesebb formája azon stratégiáknak, amelyek célja, hogy megsemmisítsék a női szexuális örömet és alárendeljék a szexuális aktust a férfi anatómiájának és a reprodukciónak. Jó szimbóluma ugyanakkor a szexualitás viktoriánus elképzelésének, mely szerint a szexuális aktusnak a vagina és a pénisz súrlódásáról kell szólnia, hiszen a szexuális öröm férfianatómiája, ugyanúgy, mint a reproduktív cél, ezt a módszert diktálja. Ugyanezt a felfogást mutatja az a

korabeli meglátás is, hogy az a férfi, aki kunnilinguszt gyakorol, könnyen homoszexuálissá válhat és áttérhet a fellációra is (Stefanowsky 1892, idézi McLaren 2002 [1999]: 142). A felvilágosodás és a szexualitás viszonyát jól mutatja, hogy a viktoriánus kor előtt bármely pedellusnak nyilvánvaló tény volt, hogy a gyerekeknek van szexualitásuk. A gyermeki szexualitást, ahogy a csiklót is, a modernitás rejtette el. Ugyanígy

1905 előtt senki nem gondolta volna, hogy létezik más női orgazmus is, mint klitoriális. Jól és megfelelően leírták sok száz tudományos és népszerűsítő orvosi szövegben, s az egyre inkább terjedő pornográf irodalomban is. [... Kinsey {1953} vagy] Masters és Johnson [2010 {1966}] felismerése, hogy a női orgazmus központi szerve a klitoris, közhely lett volna minden 17. századi bábának [...]. Freud érvelése [...] több évszázad anatómiai tudásával száll szembe. (Laquer 2002 [1990]: 240, 247)

A nyilvánvaló, könnyen hozzáférhető tények, mint hogy a csikló ingerlése élvezettel jár, vagy hogy a kisgyerekek ingerlik a nemi szervüket, lassan újra napvilágra kezdtek kerülni a 20. század elején. De Freud úgy találja fel *újra* a klitoriális orgazmust, hogy feltalál valami tényleg eredetit, az ellentétpárját, az érett polgárság saját képzeletbeli orgazmusát, a *vaginális orgazmust*. Freudnak nagy szerepe volt abban, hogy a 20. század – legalábbis részlegesen – különválassa a szexualitást és a reprodukciót. Freud azonban egy csavarral mégis megerősítette a modern szexualitást, amikor ugyan nem tagadta le a csikló univerzális női örömszerző voltát, de azt állította, hogy a normális pszichoszexuális fejlődés során a csiklóról átkerül az örömszerzés funkciója a vaginára. Könnyű belátni, hogy a csikló és a vagina közti hierarchia (mely az infantilis-felnőtt vagy a patológikus-normális ellentétpárjaival jellemezhető) csak másodlagos. Az elsődleges hierarchia a férfi és a női test központi erogén zónája, a makk és a csikló között áll fenn. A freudi elmélet megerősíti azt a képzetet, hogy a normális szexualitás során a makk dörzsölődik a vagina falához. Freud a viktoriánus – modern, medikalizált – patriarchális élvezetökonómiát termelte újra, melyben a női generatív szexuális potenciál alárendelődik a férfianatómiának. Tehát a „vaginális orgazmus mítosza” (Koedt 1973 [1968]) modern mítosz. Freud nem átmentette a szexuálteológiából, hanem megalkotta. Nem az irracionalitás, hanem a racionalitás, nem a feudalizmus, hanem az érett kapitalizmus, nem a tradicionalitás, hanem a felvilágosodás terméke. Kifejezetten abszurd azt gondolni, hogy az emberek az 1950-es évekig nem jöttek rá a női orgazmus mechanizmusára vagy a csikló működésére. Nem, a csiklót le kellett tagadni. Egy evidens tudást meg kellett kérdőjelezni, és ez a megkérdőjelezés nem az egyházi doktrínákon keresztül történt, hanem a racionális tudományon, a *Scientia Sexualison* keresztül.

Egyrészt az, ahogy Freud „vaginális orgazmus” koncepciója illeszkedik a felvilágosodás utáni anatómiába és szexológiába, gyakorlatilag igazolja Foucault meglátásait

Freudról mint olyan nagyszabású teoretikusról, aki radikális váltást jelentett a szexualitás stratégiájában, ugyanakkor végig azon *belül* marad. Ugyanakkor különös, hogy Foucault alig veszi figyelembe a genderkülönbségeket a *Scientia Sexualis*ban, illetve egyáltalán nem foglalkozik Freud a női szexualitásról, illetve anatómiáról írt munkáival. Ahogy írja: „Nem szabad elfelejtenünk, hogy a »tétlen« asszony volt az első, akit mintegy maga alá gyűrt a szexualitás stratégiája [...]” (Foucault 2014 [1976]: 123). Illetve:

A női test hiszterizálása hármasszoros folyamat. Egyrészt ezzel a hiszterizálással elemzik, minősítik és bélyegzik meg a szexualitással túltelített testként a női testet; másrészt ezzel integrálják a női testet – mégpedig egy eredendően velejárónak képzelt patológia örvén – az orvosi gyakorlatok mezejébe; végül, ezzel kapcsolják hozzá szervesen a női testet a társadalomhoz (amelynek ez biztosítja szabályozott termékenységet), a családi térhez (amelynek a nő a lényeges és funkcionális eleme) és a gyermeke életéhez (akiket világra hoz, és akikért neveltetésük folyamán biológiai-erkölcsi kötelességet kell vállalnia): ennek a hiszterizálásnak a legszembetűnőbb formája az Anya, negatív képével, az „ideges asszonnyal” együtt”. (105–106)

De Foucault nem igen foglalkozik a női szexualitás *repressziójával* – nem tagadja le azt, de nem is tartja lényegesnek. Amikor a polgári szexualitásról ír, szinte mindig valami homogén egészként kezeli azt, pedig ez a szexualitás stratégiája egészen máshogy jelent meg a férfiak és a nők számára. „A fajfenntartó magatartásformák szocializálása” (113) Foucault szerint például az, hogy nyilvános diskurzusokat hoznak létre a nemi egészségről, de könnyű belátni, hogy ennek a diskurzusnak lényeges, ha nem a leglényegesebb eleme, hogy más számít egészségesnek a férfi és más a nő számára. A női szexualitást teljesen alávették a férfi élvezetnek és a reprodukciónak, még hozzá úgy, hogy a civilizált burzsoá nőt alapvetően vágymentesnek feltételezték, és a polgárságon belül a női szexuális vágy kifejeződései patologizálódtak.

Foucault (2014 [1976]) többször ír az élvezetökonómiáról. „[A társadalom] mintha lényegesnek érezte volna, hogy a szexualitást ne csupán az élvezetek ökonómiájába, hanem a tudás szabályos rendszerébe is beilleszthesse” (73). A szexualitás stratégiája arra jött létre, hogy kidolgozza „a legitim tudás és a sokféle gyönyör ökonómiájának rendszerét” (77).

[A családnak [...] az a szerepe, hogy lecövekkelje a szexualitást és állandó tartófelületként szolgáljon számára. [...] A család afféle váltó a szexualitás meg a házasság között: a család hozza be a törvényt és a jogi dimenziót a szexualitás stratégiájába, s a család hozza be az élvezet ökonómiáját és az élmény intenzitását a kötelek rendszerébe. (110)

Amellett, hogy Foucault a tudás fontosságát hangsúlyozza, mert az élvezetökonómiát tudottnak veszi, nem hangsúlyozza, hogy az élvezetökonómia – mint minden ökonómia – egyenlőtlenségre épül és egyenlőtlenséget termel újra. Az „élmény intenzitása” pont az, ami a polgárnő esetében patológikus.

Ahogy arra a feminista irodalom más, Foucault-tól eltérő szempontból felhívja a figyelmet, a megvetett – meddőnek feltételezett – prostituált és a vágytalan – önmagát az anyaságban megélő – polgári háziasszony, a két sztereotípa vagy ideál nem függetlenek egymástól. Mindkettő a patriarchális élvezetökonómia kifejeződése, két olyan „karakter”, akik testének generatív szexuális potenciálja alá van vetve a férfiak vágyainak. Az eldologiasodott szexualitás két típusa, amik egymás ellentétpárjainak tűnnek fel, de ugyanannak a szexuális hegemoniának az alávetett pozíciói. E polgári szexuális hegemoniát a szexualitás reprodukciós redukciójának és a patriarchális élvezetökonómiájának koherens elegyeként érdemes felfognunk.

3.8. Piac

Egy figyelemre méltó retorikai fogás kíséri végig *A szexualitás történetének* első kötetét (2014 [1976]): a könyv retorikai sarokpontja a represszió hipotézisének cáfolata, de szinte végig homályban marad, hogy Foucault pontosan *kivel* vagy *kikkel* vitatkozik. Egyértelműen három név merül fel mint látható vagy láthatatlan vitapartner: Freud, Reich és Marcuse. Freud neve tizenkettőszer szerepel a könyvben és számtalan egyértelmű utalás szerepel a könyvben a jól ismert freudi koncepciókra. Foucault igen expliciten tisztázza saját viszonyát Freudhoz és Freud szerepét *a szexualitás történetében*. De a munkaerőre és az osztályra vonatkozó kijelentések sokkal inkább a freudomarxistákkal vitatkoznak, mivel Freud számára a represszió csak annyiban a társadalomstruktúra kérdése, amennyiben a művelt rétegek a civilizációs folyamat indikátorai. Foucault azonban az osztály kérdésével foglalkozik – ahogy arról feljebb már volt szó: „A nemi szerv nem olyan része a testnek, amelyet a polgárság kénytelen volt leértékelni, hogy munkára foghassa azokat, akik uralma alatt éltek” (126); vagy: „Épp ellenkezőleg, a legszigorúbb technikák a gazdaságilag kiváltságos és politikailag vezető szerepű osztályokban alakultak ki, és ott is alkalmazták őket a legnagyobb intenzitással” (122); vagy: „A szexualitás mechanizmusát nem azért hozták mozgásba az »uralkodó osztályok« (...), hogy elvi korlátokat állítsanak a többi osztály élvezeti elé. Ezek az osztályok legelőször önmagukon próbálták ki ezt a stratégiát” (125). Reich neve összesen háromszor jelenik meg a kötetben. Egyszer – ahogyan arról már volt szó – egy gunyoros megjegyzésként: „mennyi féltékenység rejlik Reich heves indulatai mögött” (9), és kétszer az érvelés részeként (134–135), miszerint a pszichoanalízis és a reichi *Sex-Pol*²⁴, melyek problematizálták a repressziót, csak egy váltás volt a szexualitás stratégiájában, nem „ellenstratégiák”. De amikor Foucault amellet érvel, hogy a szexualitás

---

²⁴ Proletár Szexuálpolitika Németországi Szövetsége (*Sexualpolitische Plattform des „Deutschen Reichsverbands für Proletarische Sexualpolitik“*), illetve annak politikai célkitűzései. Lsd. Reich 1980 (1931).

elnyomása nem annak része, ahogy az uralkodó osztályok kizsákmányolják a kizsákmányolt osztályokat, sokkal inkább Marcusével vitatkozik. Az az érvelés, hogy a libidó elidegenedett munkerővé szublimálása a kizsákmányolás előfeltétele, sokkal inkább Marcuse narratívája, mint Reiché – noha Marcuse neve egyszer sem szerepel a kötetben. Az egyetlen utalás Marcuséra egy meglepően beleegyező, de homályos utalás:

Az első mozzanat valószínűleg a „munkaerő” kialakítása (vagyis semmi fölösleges „erőfecsérlés”, semmi elpocsékolt energia, minden erőt kizárólag a munkára kell fordítani stb.), illetve reprodukciója (házasélet, szigorúan szabályozott gyereksaporulat) szükségletének felel meg. A második mozzanat alighanem a *Spätkapitalismus* időszakának feleltethető meg, annak az időszaknak, amelyben a munka kizsákmányolása már nem követeli meg azokat az erőszakos és fizikai kényszereket, mint a 19. században, és amelyben a test politikája már nem kívánja a nemiség háttérbe szorítását, a fajfenntartásra való korlátozását; a test politikája ekkor már inkább arra irányul, hogyan lehetne a nemiséget többféleképpen is mederbe terelni a gazdaság ellenőrzött vérkeringésében: represszió túli deszublimálás, ahogy mondani szokás”. (116)

Nos, azt hogy „deszublimáció”, nem „mondani szokás”, a *represszív deszublimáció* Marcuse saját kifejezése, és ha kivesszük ezt az idézetet a kontextusából – hiába írja pár évvel később Foucault (1980 [1975]: 59), hogy „[m]egkülönböztetném magam az olyan para-marxistáktól, mint Marcuse, akik a represszió fogalmának túlzó szerepet tulajdonítanak” – akár maga Marcuse is írhatta volna. A különbség annyi, hogy Marcuse nagyon is pontosan leírja, hogy mit jelent számára az, hogy a nemiséget a gazdaság vérkeringésébe terelik. Marcuse (1966: 94–95) szerint az alapvető ellentét a szex és a társadalmi hasznosság (az örömeelv és valóságelv) között azért oldódik fel, mert a társadalmi javak szűkösségének enyhülésével a szexualitás részévé válik a szabadidőnek, a fogyasztásnak és a *piacnak* – ezáltal a represszió új stratégiájának, az egyén tudattalan korrumpálásának. Nehéz nem arra gondolni, hogy Foucault saját retorikai stratégiája, hogy nyíltan vitatkozik Freuddal és valamelyest Reichel, de úgy szövegezi a monográfiáját, hogy láthatatlan vitapartnereként a kor szexuális diskurzusait jól ismerő olvasó odaképzelve Marcusét is, azért, mert Marcuse érveivel a szexualitás piacosításáról nem tud, vagy nem akar explicite mit kezdeni. A *szexualitás története* első kötetének kiadásának az évében a *Playboy* magazin már olyan népszerű volt, hogy öt évvel korábban a tőzsdén is jegyezték. Feltűnő tehát, hogy Foucault mennyire figyelmen kívül hagyja a szexualitás történetében a piac szempontját.

Laqueur a maszturbációról szóló monográfiájában (2004 [2003]) arra hívja fel a figyelmet, hogy a maszturbációs pánik azelőtt tört ki Angliában, mikorra Foucault a *Scientia Sexualist* datálja, a 18. század legelején. Ugyanaz a konzorcium, ami nem sokkal később az *Onánia* című nagysikerű könyvet is kiadta, 1708-ban piacra dobta John Marten nemi betegségekről szóló értekezését, a *Tisztátalanság természetét*, amelyben a „maszturbáció” szó

mai írásmódjában először jelent meg angolul. Egy évvel később publikálták Marten egy másik könyvét *Gonosologium novum; avagy; A férfiak és nők összes titkos, természetes, véletlen és nemi bajainak és betegségeinek új rendszere* címen. Ezek a könyvek ugyan relatíve kis hatást értek el, de jól mutatják, hogy a 18. század legelején már volt egy piaca az olyan könyveknek, melyek egyszerre szolgáltak bújtatott pornográfiaként, életmód-tanácsadó könyvként és populáris orvosi szakirodalomként (29). Az *Onánia* valamikor 1708 és 1716 között jelent meg először, talán 1810-ben. Névtelen szerzője²⁵ amellelt, hogy felhívta a figyelmet a maszturbációs betegség veszélyeire és a szexuális vágy felkeltésére alkalmas módon ecsetelte a maszturbáció szörnyűségeit, a maszturbációs betegség gyógyítására szolgáló gyógyszereket is reklámozott. A gyógyszereket ott lehetett megvenni, ahol magát a könyvet is, és a gyógyszerek nem voltak olcsók, körülbelül egy inas kétheti bérébe kerültek. A gyakorlat nem volt újszerű, olcsó könyvek vagy egyetlen nyomtatott ívből készült röpiratok gyakran hirdettek tinktúrákat fogfájásra, „fájdalomcsillapító nyakláncot”, cukorszilva-cseppeket tisztítókúrához és különféle állítólagos gyógymódokat köszvényre, reumára és persze nemi betegség ellen (26). Így írók, gyógyszerészek vagy kuruzslók gyakran kötöttek megállapodást könyvveresekkel és kiadókkal.

Ami az *Onaniát* kiemelte ebből a piacból és különösen sikeressé tette, az a marketing egy új módja volt, ami Foucault „beszédre bujtogatás” koncepciójához szorosan kapcsolódik. Az *Onania* olvasóinak azt ígérték, hogy a könyvkereskedőkön keresztül konzultálhatnak a könyv szerzőjével – persze egy bizonyos összegért. Majd ezek a levelek a részévé váltak az új kiadásoknak, az *Onania* egy folytatásos önreferenciális levélregénnyé duzzadt, tele tanulságos, elrettentő és persze erotikus történetekkel. 1716-tól jelentek meg a londoni lapokban az *Onania* hirdetései, melyek jellemzően egyszerre reklámozták a maszturbációs betegség elleni gyógyírokat és az *Onania* új kiadását, kiemelve, hogy a legújabb kiadás milyen levéltörténetekkel lett gazdagabb. Az *Onania* még eredeti kiadóinak halál után is sok kiadást megért, noha a monopóliuma rövid volt (26–29). 1720 után sokan becsatlakoztak a maszturbációs piacra. „Több száz, egymástól kissé eltérő röpirat, valamint hetente megjelenő újsághirdetések terjesztették a maszturbáció veszélyeinek és a széleskörű gyógymódoknak a hírét. Röviden, „mások is belevetették magukat abba a [piaci] részbe, amelyet az *Onania* úttörő módon alakított ki” (33). Az olcsóbb és kaotikusabb másolatok mellett az *Onania* első kilenc kiadásából több mint 15 ezer példányt adtak el Nagy-Britannia szerte, mire a tizedik kiadást kiadták Észak-Amerikában, majd a fordításokat kiadták szinte mindegyik észak- és nyugat-európai nagyvárosban (35–38).

---

²⁵ Nem kizárt, hogy ezt a könyvet is John Marten írta, akit 1708-ban perbe fogtak „obszcenitásért”. Laqueur 2004 (2003): 32.

Amikor Samuel-Auguste Tissot megírta az *Onanism* (Eredetileg *L'Onanism*) című könyvét (37), ami körülbelül 150 évre meghatározta a maszturbációról való diskurzust, már egy teljes maszturbációs piac épült ki, ami megelőlegezte a könyv iránti széleskörű érdeklődést. Tissot az évszázad talán leghíresebb orvosa lett, könyve pedig, mely szerint a maszturbáció emlékezet-, erő- és intelligencia-csökkenést, gerincvelő-sorvadást, idegrendszeri megbetegedést, köszvényt és reumát, a nemzőképesség gyengülését, homályos látást, véres vizeletet és számos más bajt és betegséget okoz, ott volt a polgári és középosztálybeli családok háztartásában szinte Európában és a gyarmatokon. Tissot azzal indokolta, hogy 1766-os kiadása egyharmaddal hosszabb az előzőnél, hogy „mivel kevesebb remény van arra, hogy érvekkel meggyőzzük, mint arra, hogy példákkal elrettentsük, aligha lehet túl sokat halmozni” (272). Ebből is látszik, hogy a maszturbációs irodalomban a vágykeltő, elrettentő és tanulságos történetek műfaji kakofóniát képeztek az orvosi szövegekkel és, hogy az orvosi szövegek főleg az enyhén pornográf, illetve borzongató – mert persze a maszturbálók és a hitvesi ágy beszennyezői a példák végén rendszerint igen rosszul jártak – történetek köré épültek. A maszturbáció az orvosi irodalomból átszivárgott rengeteg diskurzusba a pornográfiába éppúgy, mint a közegészségügybe és a pedagógiába. Például az Amerikai Női Klubok Szövetsége Szociális Higiéniai Bizottságának elnöke által bemutatott brosúrában figyelmeztették a lányokat, hogy a maszturbációtól idegrendszerük teljesen összeomlik, és a „fiúkhöz hasonlóan” elmegyógyintézetbe, de akár „korai sírba” is juttathatja őket (47). A maszturbációt a legszörnyűbb és a legfontosabb bűnnek tartották egészen a 19. század végéig, illetve a 20. század elejéig.

A 19. századra az antimaszturbációs piacra rengeteg új kellék tört be. A kapitalizmus és a technikai fejlődés hatására új kellékek születtek, erekciós riasztók, melyek a kisfiúk péniszére erősítve értesítették a szülőket a fiúk éjszakai merevedéséről, bilincsek, melyek összezárva tartották a kislányok lábait, alvókesztyűk, melyek megakadályozták éjszaka a kézfej és az ujjak finom mozdulatait, pénisztokok és rögzítők, ágykeretek, amik megakadályozták, hogy a lepedő a genitáliákhoz érjen, és ezzel ingerelje azokat. Tehát a 19. századra „kiterjedt kereskedelmi orvosi hálózat húzott hasznát a betegségből és az 1712-ben vagy akörül született bűnökből” (46).

Laqueur három okot sorol fel (276–358), amitől a maszturbáció a bűnök bűnévé tudott válni: mert a fantázia táplálta és így a kreativitást rontotta meg; mert bűn kimeríthetetlen forrása volt, bárki számára nyitott volt a végtelen túlkapasok lehetősége; és mert magányos volt, nem voltak tanúi, ezért kontrolálhatatlan volt és a társadalminak és közösséginek a szöges ellentéte, tehát esszenciálisan antiszociális volt. De Laqueur szerinte a maszturbációs pánik alapvetően a

piac expanziójára épült több értelemben is. Egyrészt a piac és a piaci önérdék volt, ami életre hívta, az új fogyasztási szokásokra épült, a kuruzsló-, illetve gyógyszeripar és a könyvpiar egymásba fonódása volt, ami lendületet adott neki. A maszturbációs irodalom legfőbb felfuttatói egyszerű kapitalista vállalkozók voltak, akik megláttak egy jó üzleti lehetőséget és éltek vele. Másrészt a maszturbációtól való félelemben az új gazdaság, az új fogyasztási szokások, a tegnapi luxuscikkek mai napi szükségletté válásától való félelem fejeződött ki. A túlkapás, a fogyasztási önérdék, az önkényeztetés antiszocialitása, azok a félelmek, amik az új világtól való félelmek központi elemei voltak, de a maszturbációtól való félelemben tudtak projektálódni és felgyülemelni. Másrészt a könyvpiar fellendülésével együtt a polgárságnak új nyilvánossága is kialakult, egy olyan hálózata, amely részben a fantáziára épült, és a pornográfia ezt a nyilvánosságot veszélyeztette a fantázia bemocskolásán keresztül. Az antimaszturbációs irodalom részben az erotikus vagy egyenesen pornográf irodalommal szemben jött létre, de hamar maga is pornográfá vált, hisz legalább annyira hajtotta a piaci verseny, mint az erkölcsjobbító szándék.

a nyomtatott kultúra alapvető szerepet játszott abban, hogy a maszturbáció a modernitás elsődleges szexualitásává vált: a könyvek és a röpiratok kereskedelme terjesztette az új erkölcstelenség hírét. De még konkrétan, a magánjellegű, csendes olvasás alapvető fontosságú volt. Valójában nehéz elképzelni, hogy egy titkos erkölcstelenség, amelyről nem lehetett beszélni, másképp hogyan tudott volna nyilvánosságra kerülni. (Laqueur 2004 [2003]: 311)

Főleg, hogy a magánolvasás (302–358) és a romantikus irodalom elterjedésével, illetve azzal, hogy a polgárság körében az érzelmek elkezdtek szemponttá válni a családalapítási döntésekben, a fantázia és a valóság közötti átjárhatóság megnőtt (Giddens 1992: 41). A romantikus ábrándoknak nagyobb lehetőségük volt valóra válni. A pornó és a maszturbáció mint a fantázia egy másik lehetséges megvalósulása a romantika gonosz ikerpárjának számított. Összefoglalva, az antimaszturbációs pánik elválaszthatatlan volt a piac kérdésétől.

A huszadik században a piac és a szex kérdésében a nagy fordulatot a fordista tömegtermelés hozta. A fordista tömegtermeléssel járó versenyhez egyre inkább hozzátartozott a reklámpia. A kor, illetve a későbbi amerikai hegemonia legfontosabb termékének, a gépkocsinak az 1920-as években jellemző esztétikája volt a vezető férfi mellett ülő, a kor normáinak megfelelően „kihívóan” öltözött nő. A szituáció a férfi hatalmát fejezte ki mind a gépkocsi, mind a „szexuális tárgy” felett (Rabinovitch-Fox 2016). De például az 1930-as években a Lucky Strike több cigarettareklámjának témája is az volt, hogy egy férfi

cigarettafüstöt fújva láthatóan nagy hatást tesz egy csinos nőre. Ebben az időben jött rá először a reklámpar, hogy jó stratégia a terméket asszociatív módon a vágy felkorbácsolásához kötni.

A szexuális vágy nyílt felkorbácsolása egyre inkább penetrált a nyilvánosságba. A *Playboy* 1953-as megjelenésétől és az 1957-es „Roth vs. USA” per után, melyben az USA legfelsőbb bírósága szabad utat adott a pornográfia tömeggyártásának a férfiak szexuális izalmának felkeltése érdekében, a tömeggyártásban forgalmazott női test és szexuális aktus ábrázolása hatalmas globális iparággá nőtte ki magát (Csányi, Gregor és Dés 2022; Gregor, Csányi és Dés 2020). Mindemellett a drága szexualitás nem váltotta föl az olcsó szexualitást, csak felhasználta. 1972-ben jelent meg az első amerikai hardcore pornófilm, a *Deep Throat*, melynek történetvezetése a mai napig paradigmaticusan világítja meg a pornóipar esztétikáját és piaci stratégiáját. A történet egy nőről szól, akinek a torkában van a csiklója. A képzeletbeli anatómiának egyértelmű az értelme: mit tett a fordista tömegtermelés piaca azzal, hogy a 18. és 19. században elrejtett és letagadott csiklót – ahogy Kinsey (1953) majd Masters és Johnson (2010 [1966]) után – nem lehetett tovább rejtegetni? Kommercializálta a férfi anatómia és a belőle kiinduló fantázia mentén. A viktoriánus burzsoázia által letagadott, a viktoriánus orvosok által patologizált és kivágott, majd Freud által infantilizált csikló újra megjelent a nagy nyilvánosság előtt egy felnőtt nőn, de annak torkában. Freudnál a libidó vándorolt a csiklóból a vaginába, itt maga a csikló vándorolt a garatba, de a lényeg ugyanaz. Az elképzelt nő, akinek az ad szexuális kielégülést, ha fellációt végezhet, az újonnan létrejött pornóipar alapvető szereplője. Még ha a későbbi pornófilmek a fantázia-anatómiát nem is ennyire expliciten használják fel, a pornósztárszínésznő azt a fantáziát testesíti meg, hogy a női anatómia úgy elrendezett, hogy a nők azt élvezik, amit a férfiak. Tehát a patriarchális élvezetökonómiát alátámasztó anatómiai elképzelések nem tűntek el (Kinsey után sem), csak adaptálta őket a fordista tömegtermelés drága szexualitása.

Noha ahol ez profitábilis volt, ott persze a női szexualitás felszabadult. Az Egyesült Államok nyugati partján a *Good Vibrations* üzlet, ami női maszturbációra szakosodott szexbolt volt, egy évvel *A szexualitás története* első kötetének megjelenése után nyitott ki 1977-ben. Ez a bolt az első évben 15 ezer dolláros forgalmat bonyolított le, majd a vibrátorok és szexjátékok ipara sokmillió dolláros üzletéggé vált (Laqueur 2004 [2003]: 78).

„A »szexualitás« (...) azon jelenségek összessége, amelyeket egy bonyolult politikai technológiával összefonódó stratégia idéz elő a testekben, a viselkedési formákban és a társadalmi viszonyokban” – írja Foucault (2014 [1976]: 130). De Foucault-t valahogy hidegen hagyja, hogy esetleg a szexualitás azon jelenségek összessége is, amelyeket piaci stratégiák – tehát kapitalista vállalkozók önértékkövető stratégiái – „idéznek elő a testekben, a viselkedési

formákban és a társadalmi viszonyokban” (130), pedig az 1970-es és 1980-as években ez még nyilvánvalóbb volt, mint 1955-ben, amikor Marcuse megírta az *Érosz és civilizációt*.

4. A szovjet különút az orosz forradalom és a II. világháború között

4.1. A szovjet különút világtörténete

„Különút” volt-e a Szovjetunó? Ha különút volt, akkor milyen értelemben, jelentett-e ez valamit a szex szempontjából, és ha igen, mit jelentett? Ahogy Krausz Tamás (2008: 10) írja, a „Szovjetunió története – világtörténet”. Oroszországban az 1861-es jobbágyfelszabadítás után erőteljes kapitalizálódás vette kezdetét. A beáramló nyugati – főleg francia – tőke erősen ösztönözte a modern tőkés gazdaság térhódítását, mégis az ország inkább leszakadóban, mint felzárkózóban volt a Nyugathoz képest (Krausz 2008: 11). Az országra a polgárosodás és az urbanizáció alulfejlettsége volt jellemző a 20. század elején is, a mezőgazdasági munka, a paraszti földközösség és az abszolutista önkényuralom viszonyai voltak dominánsak. Ezeket a (belső) viszonyokat az országnak a Nyugattal való (külső) viszonya is konzerválta, az országban működő nyugati tőke érdeke az volt, hogy minél gyorsabban és olcsóbban préseljen ki értéket a „középkorias» feltételek között dolgozó parasztságból és az ipari forradalom korszakát idéző körülmények között dolgozó munkásságból” (Krausz 2008: 10). Ezáltal az ország egyre mélyebbé váló kapitalista integrációja egyszerre indította el a termelés és a társadalmi viszonyok modernizációját és konzerválta az alulfejlett infrastruktúrát és „rendies” társadalmi viszonyokat.

A világregrendszer-elemzés hagyománya megkülönbözteti azokat az területeket, amelyekben a nagy nyereségű, fejlett technológiájú, a munkásokat magasabb bérrel jutalmazó, diverzifikált termelés koncentrálódik (a centrumországok) azoktól, amelyekben az kis nyereségű, elavult technológiájú, a munkásokat rosszul fizető, kevésbé diverzifikált termelés koncentrálódik (a perifériális országok). De vannak olyan területek, amelyek a kettő közé esnek, és a világgazdaságban sajátos szerepet játszanak. Ezek a félperifériás területek részben perifériális zónaként működnek a centrumországok számára, részben pedig centrumországgént működnek egyes perifériális területek számára (Wallerstein 1976: 462–463). A félperifériás régiót úgy lehet definiálni, mint a centrumjellegű (tőkeintenzív) és a perifériás (munkaintenzív) termelési formák keveredését ugyanazon a területen belül, vagy pedig mint ami a termelés közepesen tőkeintenzív/munkaintenzív formáival jellemezhető. Ezek a területek egyszerre szereplői és elszenvedői a transznacionális egyenlőtlen csere révén történő értéktöbblet-kivonásnak, ezért a világregrendszer-elemzés irodalma stabilizáló funkciót tulajdonít nekik, mivel enyhítik, illetve puhítják a polarizációt (Chase-Dunn 1988, 1990, 1998: 210). Ilyen félperifériás pozícióban integrálódott a cári Oroszország a világgazdaságba:

Már a 19. század végén a cári, önkényuralmi Oroszországot is a „világpiac láthatatlan szálai” szorosan kapcsolták a nyugat-európai és az ázsiai régiókhoz, saját „belső gyarmataikhoz”. A 19. század végén, a 20. század elején a birodalom visszavonhatatlanul résztvevője az egyetemes tőkefelhalmozási folyamatoknak, a korabeli *világrendszernek*, beleilleszkedett annak munkamegosztási szerkezetébe. Oroszország sajátos, a Kelet és a Nyugat között elhelyezkedő „köztes” régióvá, *félperifériává* emelkedett, amely elkerülte a „periferiális”, keleti gyarmati országok státusát. [...] Termelési struktúrájában és társadalmi szerkezetében mind a *centrum*, mind a *periféria* országaira jellemző fejlődési vonásokat magában hordozott. (Krausz 2008: 10; kiemelések az eredetiben)

Az orosz államadósságok az 1900 és 1913 közötti időszakban jelentősen növekedtek, az ország az egyre jelentősebb nemzetközi kapcsolatai ellenére sem tudta növelni részesedését a világ ipari termelésében. A század eleji, 1905. január 9-i vérbe fojtott tüntetéssel kezdődő *első* forradalmat, mely elsősorban az éhínség ellen szerveződött és a demokratikus köztársaság nevében jött létre, de lényegében munkásforradalom volt, leverték ugyan, de tömegmozgalommá alakította az orosz szociáldemokráciát. A forradalom utáni időszakot tízmilliók társadalmi marginalizációja jellemezte, melyet aztán a világháború csak súlyosbított (Krausz 2008: 17–24).

1917-ben a nagy orosz forradalom után a bolsevik, majd kommunista pártnak sikerült a hatalmat megragadnia.

A bolsevizmus mint történelmileg megformálódott szellemi-intellektuális és mozgalmi-politikai jelenség számos és különmemű forrásból eredt, azok bonyolult elegye: a francia felvilágosodás, a jakobinizmus, Marx és Engels hagyatéka, Kautsky és a német munkásmozgalmi hagyomány, a sokszínű orosz forradalmi tradíció a pütagacsovizmustól Csernisevszkijen és Plehanovon át az orosz munkásság közös önszerveződéséig. (Krausz 2008: 31)

A fenti irányzatokat szintetizálva – ebben nagy szerepe volt magának Leninnek – a párt vezetői úgy képzelték el Oroszország jövőjét, mint a szovjetek önkéntes föderációját, ami a német forradalom – várható – sikere után az egész világra kiterjedő szocialista átmenet egyik gyújtópontja tud lenni. Ebben a reményben a bolsevik vezetés valószínűleg nem volt felkészülve Oroszország gyors és erőteljes izolációjára. A forradalmi hullám elült és az európai munkásság tömegei a szociáldemokrácia mögé álltak, Oroszország geopolitikailag és gazdaságilag izolálódott. A periferizáció új hulláma polgárháborúhoz vezetett, melyben az európai nagyhatalmak katonai intervencióval támogatták a „fehéreket”, hogy saját érdekeiket képviseljék Oroszországban. Franciaországot fűzték a legerősebb érdekek a régi orosz birodalom visszaállításához a dél-oroszországi és ukrajnai vállalatok és szénbányák miatt, de az angol tőke is érdekelt volt a kaukázusi olajiparban. A fehéreket támogató katonai intervenció mellett az antant hatalmak gazdasági blokáddal is nyomást gyakoroltak, ami az egész orosz lakosságot katasztrófával fenyegette. 1919-ben a Népbiztosok Tanácsa elrendelte a gabona

kötelező, állami áron rögzített beszolgáltatását és a legfontosabb élelmiszerek forgalmazásának állami monopóliumát. Szinte teljesen államosították az ipart, bevezették a jegyrendszert és az általános munkakötelezettséget – ami lehetővé tette, hogy a munkaerőt ott használják fel, ahol a hadseregnek a leginkább szüksége van rá – ezt a berendezkedést nevezték „hadikommunizmusnak” (Krausz 2008: 51–57). 1921-ben a rigai békével a háború a vörösök győzelmével zárult – köszönhetően sok összetett történelmi körülménynek –, de a háború végével a „világforradalmi remények és illúziók időszaka [is] véget ért” (Krausz 2008: 50). Még ugyanebben az évben a bolsevik párt a X. pártkongresszuson az általános elégedetlenségre válaszul döntött a NEP²⁶ bevezetéséről. A gabona kényszerbeszállítását felváltották terményadóval. „Az új politika rehabilitálta a piaci viszonyokat, engedélyezte a korábban betiltott magánkereskedelmet” (Krausz 2008: 57).

1922-ben a bolsevik párt elkezdte megszilárdítani a belső hatalmát, bár a Lenin elleni 1918-as merénylet után már bevezették a vörös terrort és kivégeztették a cári családot, és 1922-ben kiutasítottak rengeteg ismert liberális értelmiségit az országból. Majd mikor az 1921–1922-es éhínség után az ortodox egyház nem volt hajlandó beszolgáltatni az egyházi kincseket, az egyházat gyakorlatilag államosították. A Párt megszilárdította a hatalmát, de a polgárháború és a hadikommunizmus körülményei között kiépülő új állam a szovjetek önkéntes föderációja helyett egy hatalmas bürokratikus gépezetet működtető egypártrendszerre alakult (Krausz 2008: 56). Ebben az időben ugyan még fenntartották egy egyszerre antikapitalista és antibürokratikus, szövetkezeti, a szovjetek szövetségén és közös önrendelkezésén alapuló szocializmus távlati tervét, a realitások fényében ez akkorra már csak távoli álomnak tűnt. 1922-ben a szovjetek X. oroszországi kongresszusán Sztálin bejelentette a Szovjetunió létrejöttét (noha az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság már 1921-ben létrejött, mely egy nemzeti-nemzetiségi alapon szerveződő föderatív köztársaság volt). A Szovjetunió Oroszország, Ukrajna, Belorusszia és az OSzFSzK kaukázusi tagjaiból állt össze. A tagköztársaságok lakói egységes szövetségi állampolgárságot kaptak. Később új nemzetiségi köztársaságok is létrejöttek a Szovjetunióon belül a Kaukázuson és Közép-Ázsiában. Lenin – aki egyébként ellenezte ezt a struktúrát – meghalt 1924. január 21-én (Krausz 2008: 62).

1928-ban az állam jóval kevesebb gabonát vásárolt fel, mint az előző évben, az alacsony árak miatt a parasztok visszatartották a gabonát. Ezzel nemcsak a városok gabonaellátása került veszélybe, hanem a gabonaexport is, ami az iparosítás – és ezzel a honvédelem – alapját képezte. A külföldi tőkebevonására nem volt igazán lehetőség – a brit delegáció az 1922-es

---

²⁶ Új gazdaságpolitika (Novaja Ekonomicseszkaja Polityika).

genovai nemzetközi konferencián nyilvánvalóvá tette, hogy a brit kormány sem állami, sem magánhitelekkel nem segít a szovjet gazdaságnak, majd 1927-ben meg is szakította a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval. A világválság az 1920-as évek végén pedig tovább rontotta a Szovjetunió külkapcsolatait, mind keleten, mind nyugaton. Mivel Sztálin a kisbirtokos rendszert a Szovjetunióban életképtelennek látta, a kaptalista nagybirtokos rendszer egyetlen alternatívájaként a Párt 1929-ben a világválság közepette elkezdte a mezőgazdaság államosítását, illetve az állami vagy állami felügyelet álló (szovhoz-kolhoz) nagybirtokrendszer kiépítését. Az 1929-es kollektivizálást egyrészt a Párton belüli ellenzék felszámolása előzte meg, másrészt egy „forradalmi kampányolás”, ami a forradalmi romantika eszközeivel a szükséglet próbálta a nyilvánosságban előnyé kövacsolni és arra épített, hogy a NEP-ben megnövekedő társadalmi különbségek, az új vagyonos rétegek megjelenése újra kiélezték a társadalmi feszültségeket és a szegény társadalmi csoportok ellenséges érzületét az úgynevezett *kulákokkal* és a NEP-burzsóáziával szemben. A kollektivizálást a bürokrácia kiépülésének új hulláma, illetve a tervgazdálkodás és a „szocializmus egy országban” koncepció bevezetése kísérte. Az 1920-as és 1930-as évek fordulóján a katonai és gazdasági felzárkózás a centrumhoz, illetve a tömegek anyagi és kulturális felemelése, tehát a modernizációja lett a cél. A „szocializmus egy országban” koncepciója nem jelentett mást, mint „reálszocializmust”, tehát egy utolérő államszocializmust (Krausz 2008: 270). Innentől gyors és sikeres iparosítás, illetve autark fejlesztés vette kezdetét, melynek kimondott célja volt a gabonaexport és a gépimport csökkentése – 4500 nagyvállalat született, a traktorok és gépkocsik exportja gyakorlatilag megszűnt. 1935-ben eltörölték a jegyrendszert. A gyors iparosítás a fogyasztási javak hiányával járt együtt, tehát jellemzően nem hozta magával az életszínvonal emelkedését, habár a jóléti intézményi rendszerben nagy előrelépéseket tett a Párt. 1937 és 1939 között Sztálin önkényuralma a „nagy terrornak” nevezett eseménysorozatban csúcsosodott ki, habár ezeket az eseményeket minden bizonnyal nem egytől egyig Sztálin rendelte el. Ez időszakban 1 372 392 embert tartóztattak le, akik közül 681 692-t lőttek agyon, többségüket nem bírói döntés alapján. 1941-ben a Politikai Bizottság elvesztette korábbi funkcióját, és inkább Sztálin tanácsadó testületként kezdett funkcionálni. Sztálin a Népbiztosok Tanácsának elnöke lett, a tényleges politikai döntéshozatal, így a Népbiztosok Tanácsának Irodájához került (Krausz 2008: 67–80). Ezzel a személyi kultuszon és egyszemélyessé centralizált vezetésen alapuló államszerkezet megszilárdult.

Ha egy magasabb absztrakciós szinten akarjuk nézni a Szovjetunió történetét, akkor érdemes a világrendszer-elemzés hagyományához fordulnunk. Chase-Dunn (1990) megkülönbözteti azokat a félperifériás területeket, ahol a közepesen

tőkeintenzív/munkaintenzív termelési tevékenységek dominálnak és azokat, amelyeket a tőkeintenzív és munkaintenzív tevékenységek közel azonos súlyú kombinációja jellemez. A világgazdaságba integrálódó cári Oroszország strukturálisan heterogén volt és a függő fejlődéséből adódó strukturális dinamika is fenntartotta ezt a heterogenitást, mivel a penetráló centrumtőke egyszerre hajtotta az ország modernizációját és konzerválta az olcsó munkaerőt szolgáltató „rendies” viszonyokat, tehát csinálta azt, amit a későbbi dependencia-irodalom az „alulfejlettség fejlesztésének” (Frank 1967, 1969) nevezett. Ugyanakkor e második hatás erősebb volt, tehát a cári Oroszország periferizálódó félperifériának tekinthető. Ahogy Chase-Dunn is írja, ez a strukturálisan heterogén félperiféria a társadalmi feszültség és a forradalmi energia melegágya lehet, mivel a kapitalizmus belső ellentmondásai rendkívül élesen mutatkoznak meg egy társadalmon belül. Ez Oroszország esetében azt jelentette, hogy „az I. világháború és általában az oroszországi társadalmi viszonyok tökéletesen diszkreditálták a kapitalizmust (értsd – a »Nyugatot«) Oroszország népei szemében” (Krausz 2003 [1995]: 9). Chase-Dunn máshol (1988) amellett érvel – ezt nevezi a félperifériás fejlődés elméletének –, hogy alapvetően új szervezeti formák, nagyon eltérő működési logikájú tevékenységek valószínűleg először a félperifériás területeken fognak megjelenni, ahol a centrum- és a perifériás formák kombinálódnak, és a fejlődés nagyon ellentmondásos erőknél van kitéve. A félperifériás fejlődés elmélete azt állítja, hogy a félperifériás területeken nagyobb valószínűséggel hoznak létre új intézményi formákat, amelyek átalakítják a termelési módokat és amelyek új csoportok uralmához vezethetnek, mivel a félperiféria termékeny talajnak tekinthető a társadalmi, szervezeti és technikai fejlődés számára. Tehát a félperiféria olyan strukturális pozíció, amely gyakran fejlődési (vagy „evolúciós”) jelentőséggel bír. Összességében Chase-Dunn (1990: 25) igazat ad Leninnek: a centrumban nem volt elég feszültség a szocialista kísérlethez, a periférián pedig nem volt elég erőforrás hozzá, tehát *a félperiféria volt a kapitalizmus gyenge láncszeme.*

Összességében az orosz forradalom alatt és az azt követő években a bolsevik mozgalom stratégiája az volt, hogy Oroszországnak a lehető legnagyobb mértékben ki kell vonulni a kapitalista világgazdaságból (Wallerstein 1976: 472) és autark fejlesztést kell végezni, de nem önmagáért, hanem azért, hogy lehetővé tegye az egész társadalom gyors átrendeződését, tehát, hogy megvédjék az országot az „alulfejlettség fejlesztésétől”. Leninnek számára tehát egyrészt nyilvánvaló volt, hogy a munkásönigazgatáson, tehát a szovjetek föderációján nyugvó társadalom kialakítása csak akkor lehetséges, ha az államnak sikerül minél inkább megvédenie az új kezdeményezéseket a centrumtőke érdekérvényesítő képességétől. Tehát tisztában voltak vele, hogy a perifériás államok azért gyengék, mert a centrumtőke és a „nagy hatalmi” politikai-

katonai befolyás behatol a struktúrájukba és a saját érdekeik mentén meggyengítik őket. A bolsevik irányítás a maga részéről igyekezett megakadályozni a hazai tőke külföldre áramlását, később pedig korlátozta a külföldi tőkebefektetések beáramlását. Másrészt tisztában voltak vele, hogy a szocializmus hosszú távon csak internacionalista módon képzelhető el, tehát a világgazdaság leggyengébb láncszeme csak szikra lehet, de hosszú távon a más országokban – majd – hatalomra kerülő szocialista vezetéssel önálló világrendszert kell létrehozniuk. A szocialista termelési mód csak akkor jöhet létre, ha a világrendszerként tud létezni, tehát a hatalomra kerülő nemzeti erők nemzetközi szinten szervezik meg a kooperatív termelést (Chase-Dunn 1980).

Végeredményben a bolsevik vezetésnek nem sikerült egy autonóm és önfenntartó szocialista termelési módot kialakítania – habár számos olyan intézményi formát fejlesztett ki, amelyek előremutatóak a kapitalizmus szocializmussá való átalakításának lehetősége szempontjából (Chase-Dunn 1988: 34). Egyrészt, mert a centrumtőke érdekei mentén Oroszországot gyorsan izolálták a világgazdaságtól; másrészt, mert a szocialista kezdeményezések a világ más részein nem tudták megragadni a hatalmat az 1920-as években; harmadrészt, mert az ország belső konfliktusai, amiket a centrumtőke a centrumországok katonai intervencióján keresztül feltűzelt, gátat szabtak az internacionalista szervezkedéseknek. Ami a politikai osztályharcot illeti, a Szovjetunió története a helyi munkásellenőrzés vereségeinek sorozata és a központi bürokrácia kiépülésének története (Chase-Dunn 1980: 514). A nyersanyagexport alacsony világpiaci árai az 1930-as években hatalmas lendületet adtak e tendenciának. Sztálin végső soron azt az ipari fejlesztés és parasztság érdekellentétét kezelte az állami önkényuralom eszközeivel, melyet a kapitalizmus válsága elmélyített, de a „szocializmus egy országban” koncepció egy független szocialista világrendszerről való lemondást jelentette, ami végül is egyenértékű volt a szocialista termelési módról való lemondással.

A kapitalizmus válságától a szovjet társadalmi-gazdasági viszonyokat védő protekcionista intézkedések és a munkaerő-felhalmozás, illetve munkaerő-mozgósítás felé tett lépések együtt lehetővé tették a Szovjetunió számára, hogy a kapitalista világrendszer centrumországaihoz hasonló ipari gazdaságot fejlesszen ki, azaz felzárkózzon a centrumkapitalizmushoz. Ugyanakkor ezt a fejlődést egy olyan tekintélyelvű állam szervezte és mozgósította, amely tudatosan irányította a beruházásokat, a kereskedelmet és a munkaerőt a nemzetgazdaság iparosítása érdekében. Tette ezt a többletermék kényszerített megtermelésének (a mezőgazdaság kényszerkollektivizálása, kényszermunka) alkalmazásával, valamint szociális szolgáltatások nyújtásával és a jövedelmeknek a kapitalista országokénál

egyenlőbb újraelosztásával. A sztálini politika nagyban hasonlított Japán és Németország importhelyettesítő, az állami ellenőrzést fokozó és a kulcsfontosságú iparágakat támogató politikájára (Chase-Dunn 1980: 515) – persze azok mellőzték a progresszív hibrid-szocialista elemeket. A világrendszer-elemzés szempontjából az államszocializmus olyan politikai struktúra volt, amelyet félperifériás nemzetek arra használtak, hogy alkalmazkodjanak a modern világrendszer fejlődésének negyedik, 20. századi szakaszához, és ellenálljanak perifériásodásuknak (Wallerstein 2000b: 97). Az, hogy a Szovjetunió egyáltalán létrejöhetett, csak azért lehetséges, mert a világháborúkkal a kapitalista világrendszer egy hegemoniaciklusa véget ért – a kapitalizmus egy formája ezzel együtt megszűnőben, illetve átalakulóban volt. Ugyanakkor a centrumtőke érdekérvényesítő erejéhez és válsághatásokhoz való alkalmazkodás a transzformatív potenciálját megtörte és a kapitalista világrendszer részeként egy félperifériás hibrid termelési módban csúcsosodott ki, mely végeredményben a sztálini időszakra sok szempontból nem különbözött más importhelyettesítő politikával operáló államoktól.

Ugyanakkor a Szovjetunió történetében e transzformatív potenciált nem lehet félvállról venni. A kérdés az, hogy a nagy orosz forradalomtól a II. világháborúig e transzformatív potenciál megjelent-e a szexualitás szempontjából és ha igen, hogyan. Mit jelentetett az új ember kovácsolása a szex szempontjából? Hogyan lehet, ha egyáltalán, ezt foucault-i keretben értelmezni? A szocialista kísérlet, majd az államszocializmus milyen szexuális diskurzusokkal és szexuálpolitikával szabályozta a Szovjetunió népeinek szexuális életét, volt-e *Scientia Sexualis Socialista* az orosz forradalom és a második világháború között? Ebben az értelemben különút volt-e a Szovjetunió vagy ebben is hasonlóságot mutat más importhelyettesítő államokkal?

4.2. Szexuális diskurzus és szexuálpolitika a forradalom után

A szexuális viszonyokra és a családra vonatkozó radikális elméletek, melyek eredetileg a nyugati romantika irodalmából származnak, több mint fél évszázadon át nagy népszerűségnek örvendtek az orosz forradalmárok írásaiban (Dahmer 1982 [1973]: 458). Az 1917-es orosz forradalmat követő körülbelül egy évtized eseményeiben a munkásmozgalom feminista, anarchista és avantgárd áramlataihoz tartozó különböző szereplők hatással voltak a társadalmi kezdeményezésekre és diskurzusokra. Ezek a különböző szereplők „kényszeres és hazug szexuálmorált leleplező felismerései” (Erős 2001: 80) miatt a pszichoanalízist jellemzően természetes szövetségüknek tartották. Ahogy Alexandr Etkind (1999 [1994]: 5) fogalmaz: „A pszichoanalízis történetének szereplői Oroszországban nemcsak orvosok és pszichológusok voltak, hanem dekadens költők, vallásfilozófusok és hivatásos forradalmárok is”. Az orosz

szimbolista költőkön, formalista kritikusokon, avantgárd művészekén (Kurbanovsky 2008: 894) kívül olyan szellemi előzményei voltak a radikális irányzatok, a szexuális felszabadítás gondolata és a pszichoanalízisnek kapcsolatának, mint Lou Andreas-Salomé *Az erotikum* (2012 [1910]) című monográfiája. De alapvetően a szexuális felszabadítás eszméje átjárta a századfordulós orosz filozófiát olyan szerzők műveiben, mint Vlagyimir Szolovjov, Vaszilij Rozanov és Nyikolaj Bergeyjev. Andreas-Salomé és Bergeyjev is értekezett a női orgazmusról, illetve a nők „erotikus teljességéről”.

Ahogy arról már volt szó korábban, Marx a proletariátus szaporodását malthusiánus egyszerűséggel látta: „a bővített újratermelés [...] a bővített tőkeviszonyt termeli újra, több tőkést vagy nagyobbakat az egyik oldalon, több bér munkást a másikon. [...] *A tőke felhalmozása tehát a proletariátus szaporítása*” (Marx 1955 [1867]: 568–569, kiemelés az eredetiben). Marx nézetei arról, hogy a forradalmi szubjektum hogyan szabadítja fel magát az elidegenedés, és munkaerejét a kizsákmányolás alól, többé-kevésbé világosak voltak, de mivel a test generatív potenciáljának ezt a leszűkített fogalmát használta, a szex kérdése – marxi alapon – bizonytalan volt. A forradalom utáni években arról, hogy a szocializmusban mi lesz a módja annak, hogy az emberek megélik a testük szexuális potenciálját, hogy milyen az új, szocialista szexualitás, és hogy az *új ember kovácsolását* milyen szexuálpolitikákkal lehet előre mozdítani, pezsgő diskurzus és helyenként éles vita folyt. A forradalom után a szexualitással kapcsolatos különböző nézőpontok a legkülönbözőbb médiumokban jelentek meg: pártprogramokban, szociológiai tanulmányokban, közzétett felmérésekben, egészségügyi brosúrákban, irodalmi folyóiratokban, újságokban és tanácsadó könyvekben (Carleton 1997: 231). Foucault-i értelemben megtörtént a „diskurzív robbanás”.

A rigai béke és a NEP bevezetése után pár hónappal indult el az egyik legikonikusabb és a szexualitás radikális és merőben újszerű felfogására épülő kezdeményezés szovjet Oroszország történetében. Ez az 1921 augusztusában alapított, Vera Smidt orosz pedagógus által vezetett gyermekotthon volt (Etkind 1999 [1994]: 365–395; Erős 2001: 81–83), melyet a kor politikai várakozásait tükrözve *Nemzetközi Szolidaritásnak* nevezett el.²⁷ A „pszichoanalitikus óvoda” vagy „gyermekotthon-laboratórium” alapvetően elitintézmény volt, ahová azok a pártfunkcionáriusok tudták beadni a gyermekeiket, akik nem tudták vagy kívánták őket felnevelni – többek között itt nevelkedett Sztálin egyik fia is (Etkind 1999 [1994]: 368). Az a körülbelül 25–30 fő, aki a gyermekotthonban egyszerre nevelkedett, természetesen nagyon kicsi hányada azoknak a gyerektömegeknek, akik a világháború miatt árvultak el. Ugyanakkor

---

²⁷ Az intézet azután kapta ezt a nevet, hogy a *Német Szellemi és Fizikai Dolgozók Szövetségének*, az „Union”-nak a megbízottja védnökséget vállalt a gyermekotthon felett.

az, hogy a Pártba integrált személyek is itt neveltették a gyerekeiket, valamiféle elfogadást mutat a pszichoanalitikus gyermekotthonnal szemben, mint ahogy az is, hogy három szervezet, a Társadalmi Nevelési Főosztály, az Élelmezésügyi Népbizottság és az Állami Kiadó is támogatta az óvoda-laboratóriumot – a legutóbbi a Pszichológiai és Pszichoanalitikus Könyvtár nyereségéből juttatott néhány százalékot (Etkind 1999 [1994]: 367, 372). Az intézmény egyik alapelve az volt, hogy „a felnőtt számára illetlen cselekedeteket” nem szigorú tiltással kezelik, hogy a gyerekek a saját ritmusukban adják fel az *örömelet* a *valóságelvért*. Ez gyakorlatban minden bizonnyal a gyermeki maszturbációval szembeni liberális pedagógiai attitűdnek felelt meg. A gyermekotthon körül sok vita volt és 1923-ban felülvizsgálták az intézmény működését, ami után a Tudományos Főosztály bizottsága azt javasolja, hogy az intézmény tevékenységét rendeljék alá a Pszichoanalitikai Intézetnek, növeljék a neveltek számát, hogy költséghatékonyabb legyen az intézet fenntartása és erősítsék a proletár összetételt, hogy kevésbé legyen elitintézmény. Ugyanebben az évben a Művelődésügyi Népbizottság elfogadta a Tudományos Főosztály bizottságának jelentését; a Művelődésügyi Népbizottság határozatában első pontként az szerepelt, hogy „szükségesnek nyilvánítjuk a Gyermekotthon megtartását, melyben általában a gyermekek megfigyelésével és tanulmányozásával, s részlegesen a gyermeki szexualitással kapcsolatban rendkívül értékes munka folyik” (Etkind 1999 [1994]: 379). Az, hogy a gyermeki szexualitás egyáltalán létezik és az, hogy annak tanulmányozása szocialista érdek, egy népbizottság határozatában van kimondva, eleve mutatja, hogy a korszak kakofón diskurzusában volt legalábbis társadalmi-politikai nyitottság a szexuális viszonyok és gyakorlatok *modernizálása* felé, és ezzel együtt a *Scientia Sexualis* felé is.

A szexualitásra vonatkozó radikális irányzatok másik korabeli jó példája a forradalom után létesült kommunák. Már a forradalom előtt is voltak kommunák Oroszországban, nihilisták, anarchisták, narodnyikok vagyonközösséggel, kollektív háztartással és üzemmel kísérleteztek már a századforduló előtt is. „A Fiatal Oroszország nevű szervezet már 1882-ben olyan határozatot fogadott el, mely a gyereknevelés társadalmisításának szükségességét hangoztatta, s a polgári házasság és család megszüntetését tűzte ki célul” (Somlai 1990: 28). Bár emellett sok kommuna vallási jellegű volt: szkopcok, beszpopovisták, duhoborok. A forradalom utáni kommunák rendszerint a szocializmus radikális ágazataihoz tartoztak és katonák, munkások, parasztok, diákok szervezték őket, vagy egyetlen feladat elvégzésére (például egy gyár felépítése), vagy egy együttélési kísérletként egy társadalmi-politikai elképzelés köré szerveződtek. Ezekben a kommunákban sokszor a hagyományostól eltérő szexuális viszonyok uralkodtak. A moszkvai könyvtár kommunájában például a „kommunista

etika” megsértésének tekintették bármilyen tárgy magánbirtoklását, ugyanúgy, mint ha valaki tartós párkapcsolatot kívánt kialakítani. De sok kommuna volt, ahol nem túrték a házasságot, a monogámiát vagy a családi gyereknevelést (Somlai 1990: 29). A kommunák szabályzata olyan diskurzusként értelmezhető, melynek célja a szexualitást kivonni legalábbis az állami kormányzás rendszeréből. A család megszüntetésére tett kísérletek egyszerre irányultak a patriarchális rend, a kapitalizmus és a népessépolitikai hatalom ellen.

A nemek közötti viszonyok kérdése annyira központi szerepet játszott a forradalmi programban, hogy a bolsevikok nem sokkal az októberi forradalom után, 1917 decemberében rendeleteket hoztak a polgári házasságkötés és a válás bevezetéséről. 1917-ben és azt követő években gyakorlatilag Marx és Engels a nőiségre és a családra vonatkozó elméletét ültették át szimbolikusan és materiálisan a gyakorlatba. Ezeknek az első lépéseknek az volt a célja, hogy az oroszországi családtörvényeket egy olyan új jogi kerettel váltsák fel, amely az egalitáriusabb szexuális és társadalmi kapcsolatokat ösztönzi. A házasságról, a családról és a gyámságról szóló teljes törvénykönyvet egy évvel később, 1918 októberében ratifikálta a Központi Végrehajtó Bizottság (Kaminsky 2011: 63). Betiltották a nők éjszakai és földalatti munkáját, engedélyezték a szabad névválasztást a polgári házasságkötés során és a válást. Az 1922-es földtörvény a parasztasszonyoknak egyenlő jogokat és válás esetén a közös vagyonból egyenlő részesedést biztosított. „A korabeli viszonyokat jól jellemzi, hogy érdeemesnek tartották külön cikkelyben kimondani: az asszony nem köteles követni férjét, ha az átköltözik egy másik településre” (Somlai 1990: 27). Emellett aktívan toboroztak nőket a pártszervezetekbe.

Az 1918-as Munkás- és Parasztnők Kongresszusa úgy határozott, hogy „Szovjet-Oroszország női polgárai soha nem válhatnak vásárlás és eladás tárgyává” (Hoffmann 2003: 94). Ez összhangban volt azzal, hogy Lenin már 1913-ban (1967 [1913]) élesen bírálta a kapitalista országok prostitúciós politikáját, és főleg azt, hogy a prostitúciót tárgyaló „nyugati” narratívák nem veszik figyelembe, hogy annak forrása a szegénység:

Vajon milyen harci eszközöket követeltek a kongresszus előkelő burzsoá küldöttei? Főleg két eszközt: a vallást és a rendőrséget. Ez, ahogy mondják, a leghelyesebb és a legbiztosabb eszköz a prostitúció ellen. Az egyik angol küldött, mint a Leipziger Volkszeitung londoni tudósítója közli, azzal dicsekedett, hogy a parlamentben sikraszállt a kerítés testi fenyítéssel való büntetése mellett. Íme a prostitúció elleni küzdelem modern „civilizált” harcosa! Egy kanadai hölgy a rendőrségért lelkesedett, s azért, hogy a „bukott” nőket női rendőrök felügyelete alatt tartsák, de a munkabéremelésekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy a munkásnők nem érdemelnek jobb fizetést. Egy német lelkipásztor ostromozta a modern materializmust, amely, úgymond, egyre jobban terjed a nép közt, és elősegíti a szabadszerelmet terjedését. Amikor Gärtner osztrák küldött megkísérelte felvetni a prostitúció társadalmi okainak, a munkáscsaládok nélkülözésének és nyomorának, a gyermekmunka kizsákmányolásának, a túrheterlen lakásviszonyoknak stb. kérdését, ellenséges közbekiáltásokkal elhallgattatták a szónokot! (Lenin 1967 [1913]: 125–126)

A 19. század végi és a 20. század eleji baloldal igen egységes volt a prostitúció kérdésében (Ild. Bebel 1928 [1879]: 196–225; Reich 1983 [1931]: 189). A Szovjetunióban is a 1920-as évek szexuális diskurzusának kakofóniájában a legnagyobb egyetértés a párt különböző vezetői és tisztségviselői között talán a prostitúció kérdésében volt, de az 1920-as évek széleskörű munkanélkülisége miatt a prostitúció volumene inkább nőtt, mintsem csökkent, vagy eltűnt volna. Sok szovjet tisztségviselő úgy látta, hogy a szexualitás fokozott állami ellenőrzése az egyetlen módja e problémák kezelésének. A prostitúció volt az egyik legkínosabb társadalmi és szexuális probléma a szovjet kormány számára. Az 1921 januárjában kiadott jelentésében „az egész lakosság testi és erkölcsi egészsége érdekében” a prostitúció elleni harccal foglalkozó szovjet tárcaközi bizottság gyors intézkedéseket sürgetett a prostitúciót kiváltó körülmények felszámolására. A bizottság tagjai nagyrészt az éhínséget és a szegénységet mint a kapitalizmus maradványait tették felelőssé a prostitúcióért, de kimondta, hogy vannak „hivatásos prostituáltak” is, akik „társadalmi paraziták és munkaszökevények”. Egy Petrográdon kívüli női táborban 1920-ban 6500 rab volt, akiknek 60 százalékát prostitúció miatt börtönözték be. 1924-ben a szovjet tisztségviselők prevenciók házakat hoztak létre, ahol a prostituáltak lakhatást, „szexuális felvilágosítást” és orvosi ellátást kaphattak, hogy segítsenek nekik megváltoztatni az életüket és legális munkát szerezni (Hoffmann 2003: 94–95). A prostituált karakterének dedémonizálása tehát félig történt meg, a prostituált karaktere szétvált a kapitalizmus szegény áldozatává és a nemibetegség-terjesztő munkaszökevény lumpenproletárrá.

1918-ban a szovjet kormány a nemi betegség járványnak tűnő helyzetével szembesülve különbizottságot hozott létre, amely jelentésében azt írta, hogy a nemi betegségben szenvedők százezrei, sőt milliói tértek vissza az orosz városokba és falvakba, akaratlanul (néha szándékosan) terjesztik az Oroszországra igen veszélyes járványt. Válaszul a Párt kiterjedt propagandamunkát folytatott a nemi betegségek terjedése ellen. A nemi betegségek bizottsága már 1918 júniusában kiadott egy tervet előadásokról, lakossági fórumokról, valamint „több tízmillió brosúra és plakát” közzétételéről, hogy a lakosságot felvilágosítsák a nemi betegségek veszélyeiről. Az Egészségügyi Népbizottság a nemi betegségek klinikáinak kiterjedt hálózatát is létrehozta, amelyeknek a betegek kezelése mellett „egészségügyi felvilágosító munkát” is kellett végezniük. A tisztségviselők – igen foucault-i módon – úgy találták, hogy a felvilágosításhoz a közönség bevonásának legjobb módja az „egészségügyi perek” – a nemi betegségben szenvedők elítélése céljából tartott nyilvános perek –, amelyeken azokat ítélték el, akik másokat megfertőztek (Hoffmann 2003: 96).

Összességben a Párt felső vezetőinek álláspontja leginkább Engels (1970 [1884]) *A család, a magántulajdon és az állam eredetében* felvázolt koncepcióján állt. Engels Marx halála

után egy évvel írt monográfiájában a korabeli kulturális antropológiára és a Marxszal korábban a család kérdéséről írt fragmentumokra támaszkodva megírta a család eredetét és jövőjét a szocializmusban. Marx és Engels már *A kommunista kiáltványban* ([1848] 1959) és *A német ideológiában* ([1856] 1974) is szentelt némi figyelmet a családon belüli viszonyoknak. Ahogy *A kommunista kiáltványban* írják, „[a] burzsoázia leszaggatta a családi viszonyról meghatóan szentimentális fátylát és e viszonyt puszta pénzviszonyra redukálta” (444). Illetve „[a] burzsoá puszta termelési szerszámnak tekinti feleségét” (457). *A német ideológiában* pedig, hogy „a tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája, az első formája. A családban lévő, persze még nagyon kezdetleges, látens rabszolgaság[:] az első tulajdon, (...) más munkaereje feletti rendelkezés” (41). Marx halála után Engels azt is leírja, hogy a szocializmusban a nők felszabadításának strukturális feltétele azoknak a munkaformáknak a társadalmiasítása, amelyek elvégzésére a polgári társadalomban a nők „látens rabszolgamunkáját” használták.

[M]ajd megmutatkozik, hogy a nő felszabadításának első feltétele az, hogy az egész női nemet újra bevonják a köztevékenységbe, s ez viszont megköveteli, hogy kiküszöböljék a monogám családnak azt a tulajdonságát, hogy a társadalom gazdasági egységét alkotja. [...] A termelési eszközök köztulajdonba kerülésével a monogám család már nem gazdasági egysége a társadalomnak. A magánháztartás átváltozik társadalmi tevékenységgé. A gyermekek gondozása és nevelése közüggé válik; a társadalom egyaránt gondoskodik minden gyermekről, akár házasságon belüli, akár házasságon kívüli. (Engels 1970 [1884]: 96–98)

Amikor az 1910-es években Lenin elkezdte kidolgozni a szocializmus gyakorlati megvalósításának politikai programját, a nemek viszonyát illetően erre az Engels-monográfiára, illetve a század elején a nőiség és a nemek közötti viszonyokról írt szocialista irodalomra támaszkodott (pl. Bebel 1928 [1879]). 1919-ben *A nagy kezdeményezésben* így ír:

A nő továbbra is házi rabszolga, minden felszabadító törvény ellenére, mert a *kis háztartás* elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A nő igazi felszabadítása, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (...) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá. A nyilvános étkezdék, bölcsődék, óvodák – ezek a [z] (...) egyszerű (...) eszközök, amelyek valóban alkalmasak arra, hogy felszabadítsuk a nőt, valóban alkalmasak arra, hogy csökkentsük és megszüntessük az egyenlőtlenséget, amely a nők helyzetében a férfiakéhoz képest a társadalmi termelésben és a társadalmi életben való szereplésük terén fennáll” (1977 [1919]: 75, kiemelések az eredetiben).

A lenini álláspont összhangban volt az 1910-es évek végén meghatározó gazdálkodási irányvonallal, mely az állami gabonamonopóliumra, a gazdagparaszti rétegek ellehetetlenítésére és az állami vállalatok és a kiterjesztett háztartások (kommunák,

szövetkezetek, artyekek) vegyes tulajdonformájára épült – noha ezzel párhuzamosan bőven léteztek kisparaszti tulajdonok és tőkés vállalkozások is. Ebben a modellben megerősödött az állam intézményteremtő és újraelosztó szerepe, mely bölcsődékkal, óvodákkal, közmosodákkal és közétkeztetéssel próbálta kezelni a válságthatást, valamint a reprodukív és produktív munka között feszülő ellentétet. Ugyanakkor Lenin – amennyire tudni lehet – igen elutasító volt mind a pszichoanalízissel, mind a szexualitást radikálisan felszabadító eszmékkal kapcsolatban. 1920-ban Clara Zetkin német szocialista politikussal és feministával folytatott beszélgetésében ezt mondta:

A freudi elmélet most [...] afféle divatörület. Bizalmatlan vagyok az újságcikkek, értekezések, brossúrák stb. szexuális elméleteivel szemben, amelyek olyan buján tenyészik a polgári társadalom szemétdombján. Bizalmatlan vagyok azokkal szemben, akik mereven mindig csak a szexuális kérdést nézik, mint az indiai szent a köldökét. Az az érzésem, hogy a szexuális elméletnek ez a túltengése [...] szerzőiknek abból a szükségletéből adódik, hogy saját abnormalis vagy túlhajszolt szexuális életüket a polgári erkölcs előtt igazolják és elnézést kérjenek tőle. A polgári erkölcsnek ez a burkolt tiszteletben tartása éppoly ellenszenves nekem, mint a szexuális kérdésben való vájkálás. Bármilyen vad és forradalmi formát is ölt, ez lényegében egészen polgári dolog. Különösen az entellektüelek és a hozzájuk közelálló rétegek kedvtelése. A pártban, az osztályöntudatos, harcoló proletariátus körében ennek nincs helye [...] Mire vezet ennek a kérdésnek ez a nem megfelelő, nem marxista tárgyalása? Arra, hogy a szexualitást és a házassági kérdést nem úgy ragadják meg, mint a nagy társadalmi kérdés részét. Ellenkezőleg, a nagy társadalmi kérdést a szexuális problémák részének, függvényének tüntetik fel. A fő dolog mellékes körülményként háttérbe szorul! Ez nem csak ebben az egy kérdésben zavarja a problémák tisztítását, hanem általában elhomályosítja gondolkodásukat, osztálytudatukat is. (Zetkin 1983 [1925]: 52–54)

Ahogy Erős Ferenc (2001: 85) is megjegyzi, Lenin e Zetkinnel folytatott beszélgetése azért fontos, mert rávilágít, hogy a szex kérdése mennyire a figyelem középpontjában állt az idősokban, és hogy a párt vezetésének legalábbis egy része mennyire elutasító volt pszichoanalízissel és más radikális szexuálliberalizációs irányzatokkal szemben. De az, hogy Lenin elutasította a *Scientia Sexualis*nak azt az egyik alapvető diskurzív stratégiáját, hogy a szexualitást általános hatótényezőnek látta, nem azt jelentette, hogy konkrét gyakorlati kérdésekben ne lettek volna Leninnek „felvilágosult” nézetei. Már 1913-ben írja (1967 [1913]: 124–125) a nemzetközi munkásosztály nevében: „minden olyan törvény feltétlen hatályon kívül helyezését követeljük, amely üldözi az abortuszt vagy a preventív intézkedésekről szóló orvosi munkák terjesztését stb. Az ilyen törvények csupán az uralkodó osztályok képmutatását mutatják”. Ezzel összhangban a Párt a test szexuális potenciáljának felszabadítása érdekében is hozott intézkedéseket – a válás megkönnyítésén túl is. Kötelezővé vált az élettársi kapcsolatok anyakönyvezése és teljes mértékben elismerték a házasságon kívül született gyerekeket. Kriminálizálták a prostitúciót, legalizálták az abortuszt és kriminalizálták a munkahelyi szexuális zaklatást, e legutóbbi ellen oktatási és plakátkampányt is indítottak. Meghatározó lett a „szabad akaratból létrejött megegyezés” fogalma és a világon először kriminalizálták a

házassági nemi erőszakot – ami hatalmas előrelépés a női test szexuális potenciáljának felszabadításában. Továbbá információs kampányt indítottak a fogamzásgátló módszerekről (Sandomirsky 1951: 200).

A korszakban a Komszomol (Kommunista Ifjúság) tagjai azt a koncepciót propagálták, ami „pohárvíz-elmélet”-ként vált ismertté. Az elmélet szerint, ahogy az emberek egy pohár vizet isznak, hogy szomszójukat oltsák, úgy kell közöszlenniük is, hogy kielégítsenek egy másik biopszichológiai késztetést: nem kell bonyolítani a dolgot romantikával vagy szerelemmel, amit a komszomol ideológusai „burzsoá meseként” utasítottak el (Zimmerman 2015: 39). A Komszomol e megközelítését a korabeli diskurzusban sok kritika érte. Zavadovszkij professzor azt javasolta: „Ifjúságunknak fognia kellene egy izzó piszkavasat, és ki kellene égetnie magából minden olyan kísérletet, amely az állati vágyat ideológiai elvekre hivatkozva próbálja leplezni” (Carleton 2005: 33–34). Magának Leninnek se tetszett a „pohárvíz-elmélet” egyáltalán, Zetkinnek az interjúban az elméletet antimarxistának és burzsoának nevezte:

Egyesek „forradalminak” és „kommunistának” nevezik állásfoglalásukat. [...] úgy gondolom, hogy az ifjúság – sőt néha az idősebbek – úgynevezett „új szexuális élete” gyakran tisztán polgári: a jó polgári bordélyházi élet bővített kiadása. Mindennek semmi köze a szerelem szabadságához, ahogy mi, kommunisták felfogjuk. [Létezik egy] hírhedt elmélet [...], amely szerint a kommunista társadalomban a nemi ösztön, a szerelmi szükséglet kielégítése olyan egyszerű és jelentéktelen, mintha az ember „meginna egy pohár vizet”. Ez a pohárvíz-elmélet teljesen megbolondította ifjúságunk egy részét. Sok fiatal fiúnak és lánynak vesztét okozta. [...] A hírhedt pohárvíz-elméletet teljes mértékben antimarxista és ráadásul antiszociális „elméletnek” tartom. [...] Hiszen a nemek kölcsönös viszonya nem egyszerű kifejezője a gazdasági élet és egy [...] szükséglet kölcsönhatásának [...]. Racionalizmus lenne, nem pedig marxizmus, ha a nemi kapcsolatok megváltozását önmagában, kiszakítva általános ideológiai összefüggéséből, közvetlenül a társadalom gazdasági alapjaira akarja visszavezetni. Persze, aki szomszój, az inni akar. De vajon a normális ember normális körülmények között az út sarába fog lefeküdni, hogy a pocsolyából igyék? (Zetkin 1983 [1925]: 57–58)

Lenin – legalábbis írásaiban – nem sokat foglalkozott a szerelemmel, illetve a Zetkinnek adott interjújában szerepel pár odavetett, kissé mechanisztikus gondolat: „Most az elvtársnők, a dolgozó nők minden gondolatát a proletárforradalomra kell irányítani. Ez a házassági és szexuális viszonyoknak is megteremti az alapját. [...] a férfiaknak és nőknek egymáshoz való viszonyában is forradalmasodnak érzelmek” (Zetkin 1983 [1925]: 55–56). Engels valójában sokkal „romantikusabb” volt. A Komszomol tagjainál mindenképpen és minden bizonnyal Leninnél is. Engels történetfilozófiája pont arról szólt, hogy a monogám polgári házasságot a kapitalizmus hozza létre, de valódi, szerelmen nyugvó formáját a szocializmusban éri el: „Mivel mármint a monogámia gazdasági okokból keletkezett, el fog-e tűnni, ha ezek az okok eltűnnek? (...) olyannyira nem fog eltűnni, hogy éppenséggel csakis akkor fog igazán megvalósulni” (Engels 1970 [1984]: 98). Az „igazán megvalósulás” itt nem utal másra, mint a stabil szerelmen

alapuló monogámiára, tehát olyan monogám házasságra, mely nem az egyik félnek a másik testi potenciálja felett uralmán alapul, hanem a kölcsönös érzelmeken.

A házasságkötés teljes szabadsága tehát csak akkor vihető általánosan keresztül, ha a tőkés termelésnek és az általa létrehozott tulajdonviszonyoknak a kiküszöbölése eltávolította mindazokat a gazdasági melléktekineteket, amelyeknek most még oly hatalmas befolyásuk van párválasztásra. Akkor éppenséggel nem marad más indíték, mint a kölcsönös vonzalom. [...] Ha csak a szerelemre alapított házasság erkölcsös, akkor csak az a házasság erkölcsös, amelyben a szerelem meg is marad. (Engels 1970 [1984]: 106–107)

Sőt, egy helyen Engels kifejezetten utal arra, hogy ha a szexuális aktust az igazi szerelem legitimálja a szocializmusban, akkor a házasságnak már nem feltétlenül kell – tehát, hogy nincs szükség a törvényre, hogy legalizálja az „élmény intenzitását”.

A magánháztartás átváltozik társadalmi tevékenységgé. A gyermekek gondozása és nevelése közüggyé válik; a társadalom egyaránt gondoskodik minden gyermekről, akár házasságon belüli, akár házasságon kívüli. Ezzel véget ér a 'következményektől' való félelem, ez a leglényegesebb társadalmi – morális és gazdasági – mozzanat, amely ma egy leányt megakadályoz abban, hogy semmivel sem törődve odaadja magát a szeretett férfinak. (Engels 1970 [1984]: 98)

Engels szocialista romantikáját a Pártban leginkább Alexandra Kollontáj képviselte, aki a párt legbefolyásosabb feminista teoretikusa és 1919-től a Zsenotgyel ügyosztály, a nők helyzetének javításáért felelős ügyosztály vezetője volt. A „pohár víz” elméletet is Kollontájnak tulajdonították, noha Kollontájtól magától is messze állt a Komszomol naiv materializmusa és biofizikai redukcionalizmusa. Ő valójában a szexualitást övező polgári szegényérzet ellen szólalt fel: „A szexuális aktusra nem úgy kell tekinteni, mint valami szegényletes és bűnös dologra, hanem mint valami olyasmire, ami ugyanolyan természetes, mint az egészséges szervezet más szükségletei, mint például az éhség vagy a szomjúság” (1977 [1921]). Kollontáj nézetei sok aspektusban összhangban voltak Lenin nézeteivel, noha Kollontáj 1919–1920-tól a „munkásellenzék” tagja, sőt szószólója volt, aki felszólalt azok ellen a folyamatok ellen, amik a szovjetek elképzelt föderációja felől a bürokratikus egypártrendszer felé tartottak (Kollontáj 2004 [1920], lsd. még erről Jemnitz 2006). Röplapokban hirdette, hogy a nőket fel kell szabadítani a reprodukív munka terhe alól, hogy a munkaerejüket teljes egészében a produktív munkára fordítsák. Érvelése szerint az iparosítással és a társadalom modernizációjával minden munka kiszervezhetővé válik a háztartás keretei közül és a nők a férfikkal egyenrangú bémunkásokká válhatnak. Kollontáj mellett, hogy támogatta a prostitúció betiltását és az abortuszhoz való szabad hozzáférést, a gyereknevelés egészen a szoptatástól való államosítását hirdette. Erre az anyaházakban a kollektív szoptatást tartotta megoldásnak. Az anyaságnak – írta (1921) – társadalmi feladattá kell válnia, és egy anyának nemcsak a saját, de az összes

munkás- és parasztgyermek anyjának kell lennie. Emellett Kollontáj kapcsolódott az orosz radikális hagyományokhoz és kiállt a nők teljes szexuális szabadságáért:

A „lázadás” az egyoldalú szexuális erkölcs ellen az egyik legjellemzőbb tulajdonsága az új hősnőnek. (...) A harc a kettős mérce fétise ellen. A mai hősnők anélkül lesznek anyák, hogy férjhez mennének, elhagyják a férjüket vagy a szeretőjüket, az életük gazdag lehet szerelmi tapasztalatokban. Nem lesznek többé a férjük árnyékai. Személyiségek lesznek, nőként és emberi lényként (Kollontáj 1918).

Válaszul a Komszomol pohárvíz-interpretációjára, és hogy tisztázza, saját maga mit értett azon, hogy a szexuális szükséglet olyan, mint a szomjúság, Kollontáj a *Molodaja Gvargyija* nevű komszomol folyóiratban 1923-ban megjelentette a *Helyet a szárnyas Érosznak* című írását, melyet a „dolgozó ifjúságnak” címzett. E cikkében emellett érvelt, hogy a kapitalista társadalmakban a szexuális kapcsolatok két egészségtelen és érzelmileg elszegényedett forma egyikére vannak ítélve: a féktelen testiességre („szárnyatlan” érosz) vagy a birtoklásra (például, hogy a férj tulajdonként kezeli feleségét vagy szeretőjét). Kollontáj szerint csak egy szocialista társadalom képes biztosítani a kölcsönösen kielégítő kapcsolatokat és a valódi érzelmi-szexuális kielégülés megfelelő alapját a tulajdon uralmának és az én fétisének felszámolásával. Ezt az állapotot a szeretet valódi szabadsága jellemezné, amelyben a szeretet kifejezésének nem lennének formális korlátai. Egy kapcsolat lehet rövid vagy hosszú távú, attól függően, hogy a partnerek érdeklődése egymás iránt mennyire erős. A szerelem szabadsága azt jelentené, hogy egyik fél sem lenne csapdába ejtve egy kapcsolatban sem anyagi, sem konvencionális-normatív okokból. Kollontáj e cikkében hangsúlyozta, hogy a szabad szerelem nem féktelen hedonizmus és hogy az egyéni érdekeket nem lehet a kollektívák elé helyezni. Továbbá emellett érvelt, hogy a párttagoknak lehetőségük és joguk is van a szerelemre (Carleton 1997: 235). A kor viszonyait jól mutatja, hogy a cikk nagy vihart kavart, a folyóirat leköszölte egy munkásasszony igen felháborodott levelét is, aki szerint Kollontáj nézetei opportunisták és kispolgáriak voltak. Pityirim Szorokin szociológus szerint Kollontáj „forradalmi lelkesedése nem más, mint nimfomániájának közvetett módon történő kielégítése” (Etkind 1999 [1994]: 336). Noha mikor Szorokin (1922: 83) egy cikkében élesen bírálta a szovjet nőpolitikát annak szabadossága miatt – „a jelenlegi törvényes házasság csak forma, amely lényegében a házasságon kívüli nemi kapcsolatokat leplezi, és lehetőséget biztosít a »klubélet« kedvelőinek, hogy »törvényesen« elégitse ki étvágyukat...” vagy „A háború és a forradalom nemcsak biológiailag gyengítette meg a fiatalságot, hanem erkölcsileg és szociálisan is lezüllesztette [...] Ebben különösen hatalmas szerepet vállalt a Kommunisták Ifjúsági Szövetsége, amely klubhelyiségek berendezése ürügyén minden iskolában a bujálkodás szobáit hozta létre [...]” – akkor Lenin maga is

kiosztotta Szorokint, „begyepesedett alaknak” nevezte, akit a munkásosztálynak ki kellett volna tessekelni egy burzsoá „demokráciába” – Lenin használja az idézőjelet –, ahova igazából tartozik (Dmitrijeva 2007: 166).²⁸

Ami a homoszexualitás kérdését illeti, Engels sem volt éppen liberális a kérdésben, úgy fogalmaz a férfi homoszexualitásról, hogy „a fiúszerelem undoksága” (Engels: 1970 [1884]: 83). Georgij Csicserin azonban, aki az 1900-as évek legelején még a homoszexualitást gyógyító terápiákkal próbálkozott, az 1910-es évekre már elfogadta homoszexualitását és ez minden bizonnyal többé-kevésbé nyilvános információ volt. Csicserin háborúellenes tevékenysége miatt börtönbe került Nagy-Britanniában, de Trockij fogolycserével kiszabadította a forradalom után. Ezután a Trockijjal és Leninnel legszorosabban együttműködő párttagok egyike volt, és végül 1918-ban külügyi népbiztos lett (Mole 2019: 2). Egy nyíltan homoszexuális férfinak ilyen magas politikai pozícióba kerülése abban az időszakban a világon egyedülálló volt. Az 1922-es büntetőtörvénykönyvben nem szerepelt a férfi homoszexualitás – a női homoszexualitás és a *cross-dressing* soha nem volt büntetőjogi kategória Oroszországban, még a cári időkben sem –, ami valószínűleg nem egy véletlen mulasztás következménye volt.

Ugyanakkor 1922-ben a rigai béke és a NEP bevezetése utáni évben, mikor a Párt elkezdte megszilárdítani belpolitikai hatalmát, a Párt egyház elleni lejárató kampányában szerepeltek szexuális elemek – melyek esztétikájukban és funkciójukban többé-kevésbé folytonosnak tekinthetők a firenzei vagy a párizsi forradalmi szodómiafeljelentő-diskurzussal. Egyrészt, hogy az ikonok és szobrok megsókolását tartalmazó orosz ortodox keresztény istentiszteletek a nemibetegségek melegágyai, másrészt, hogy a papok jellemzően pederaszták. Az 1920-as években például a férfiak közötti homoszexuális aktusokat kriminalizálták Azerbajdzsán, Üzbegisztán és Türkmenisztán szovjet szocialista köztársaságaiban, mivel úgy vélték, hogy az ilyen „primitív szokások” az iszlám társadalmakban elterjedtek, és az iszlám aláássa a szovjet modernizációs projektet (Mole 2019: 3). Ez a retorika már megágyazott a későbbi szexuálistörvény-politikáknak és a szocialista erkölcs koncepciójának.

4.3. Szexuális diskurzus és szexuálpolitika Lenin halála után

Lenin halálát követően a szexuális diskurzusban is változások álltak be. Clara Zetkin beszélgetése Leninnel csak Lenin halála után jelent meg, és a beszélgetésben Lenin több helyen utal arra, mintha elhinné azokat a leginkább viktoriánus gondolatokat, hogy a túlfűtött szexuális

---

²⁸ Nem sokkal később valóban – Lenin aláírásával – kiutasítottak több liberális értelmiségit az országból, köztük Szorokint (ld. erről Krausz 2008: 55).

élet – noha Lenin nem utal a maszturbációra – fiziológiailag (is) veszélyes. „Ez egyeseknél nagyon könnyen felfokozott és túlfűtött szexuális élethez vezethet, rombolhatja az ifjú egészséget és erőt” (Zetkin 1983 [1925]: 56) – állítja Lenin, vagy: „a szexuális élet most tapasztalt gyakori túltengése nem ad életörömet és életerőt, hanem inkább elvesz belőle. A forradalom korszakában ez baj, nagy baj” (59). Nem tudni, hogy a megjelent Lenin-interjú, a Gyeborin-csoport pszichoanalízis ellen indított támadása, vagy a kezdeti reformterveknek a valóságos körülményekkel való egyre direktebb hadjárata miatt, de az 1920-as évek második felére megerősödtek a konzervatív hangok, sőt az olyan hangok is, amelyek sok értelemben újratermelték a polgári diskurzusokat. Ennek a konzervatív fordulatnak az egyik fontos alakja a magát „kommunista pszichoneurológusnak” nevező Aron Zalkind volt, aki freudomarxista pszichoanalitikusból a pedológia és a pszichoanalízis kritikájának szószólója lett. Zalkind gyakorlatilag a polgári „maszturbációs pánik” diskurzusának egy változatát működtette (Izd. Carleton 1997: 236–239). Zalkind (1926: 23) szerint – olyan szóhasználattal, mely felfedi pszichoanalitikus múltját – a szex egy „pók, amely mohón és könyörtelenül kiszívja a test hatalmas mennyiségű energiáját”, ezért Zalkind *Tizenkét szexuális parancsolat*ában az ötödik parancsolat az, hogy „a szexuális aktus nem ismétlődhet meg gyakran” (53). Emelian Jaroszlavszkij, a bolsevik *Öreg Gárda* tagja²⁹ kifejtette, hogy egy „promiszkuus” huszonöt éves már úgy néz ki, mint aki „készen áll az öregotthonra” (Yaroslavsky 1927 [1926]: 49). Egy orvos, aki a *Krasznoje Sztudencsesztvo* nevű, diákoknak szóló újságba írt, még az előzőeknél is konkrétan fogalmazott: a korai szexuális tevékenység megfosztja a férfi szervezetet a létfontosságú hormonoktól, ami harmincéves korára a herék elsorvadását, a szakáll és a bajusz elvesztését, a sápadt, legyengült testet és végül az impotenciát eredményezi (Demidovich 1928: 42).

Ugyanakkor nagyon hasonlóan ahhoz a viktoriánus maszturbációs pánikhoz, amit Laqueur (2004 [2003]) leír, a Szovjetunióban is volt, aki úgy érvelt, hogy a maszturbáció a *legrosszabb rossz*. A diskurzusnak ebben a változatában a maszturbáció a kommunizmust veszélyeztette, mert a maszturbáló az osztályöntudat helyett csak önmagával foglalkozik, gyakorlatilag a maszturbáló lumpenproletár. 1925-ben a *Szexuális nevelés a marxista pedagógia szemszögéből* (Izd. Zimmerman 2015: 40) című esszében egy pedagógus például úgy érvelt, hogy a maszturbáció „önző” és ezért ellenforradalmi. „Minden autoerotikus folyamat, az önkielégítés pillanatai, amelyek nem igénylik a másikkal való kapcsolatot, az egocentrizmus kóros fokozódását idézik elő”, illetve „önmagukba zárkózott, félnék

---

²⁹ Azok csatlakozhattak az Öreg Gárdához, akik már 1905 előtt csatlakoztak az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárthoz.

magányosokhoz vezet, olyanokhoz, akiket nem érdekel a társadalmi élet”. Az esszében a pedagógus mellett érvelt, hogy a kommunista közösségiség és a maszturbáció egocentrizmusa ellentétesek egymással, mint az osztályharcos életút a lumpenproletár életúttal: „Ha a serdülő szilárdan kötődik a kommunista ifjúsági mozgalomhoz, akkor ez a serdülő soha nem lesz megrögzött maszturbáló”. Ehhez hasonlóan Nyikolaj Szemacsko egészségügyi népbiztos úgy érvelt, hogy a maszturbáció a legrosszabb rossz, mert nemcsak energiát pazarolt, hanem nárcisztikus és ezért antikollektív, illetve antikommunista (Izd. Carleton 1997: 236). Ez a logika teljesen megegyezik azzal, amit Laqueur (2002 [1990]: 236) leír a olgári maszturbációs pánikról, hogy a „magányos bűnben talán nem is a bűnt kell hangsúlyozni, hanem hogy magányos” – csak itt ez kifejezetten az osztályharc elárulását jelentette, az autoerotika az osztálytudat ellentéte volt.

Eközben a kevés, valószínűleg mai szemmel megkérdőjelezhető módszertannal megvalósított kérdőíves felmérés szerint az 1920-as évek második felében a városi tanulók kaotikus és közletről sem hagyományos „polgári” szexuális viselkedést mutattak. Sok korai házasság, gyakori válások és az elveszülések számát majdnem kétszeresen meghaladó abortuszszám jellemezte az orosz egyetemistákat. Ehhez jöttek hozzá az általános elégedetlenség, az irreális elképzelések és a szexuális problémák magas száma. 1925-ben egy nagy moszkvai középiskolában a férfi tanulóknak mindössze 2,4 százaléka, a nőknek pedig 1,7 százaléka gondolta, hogy az „ideális szexuális élet” a házasságban található meg. A többiek a „szexuális kapcsolatok más formáit” részesítették előnyben: a nők kétharmada és a férfiak fele a „házasságon kívüli hosszabb szerelmi kapcsolatokat”, míg a többiek a „rövid szerelmi kapcsolatokat” vagy akár a „véletlen szexuális kapcsolatokat” keresték (Teitelbaum 1946: 87).

1927-ben az odesszai egyetemisták háromnegyed része úgy gondolta, hogy jóval intenzívebb szexuális életre lenne szüksége, negyvenegy százalékuk pedig impotenciában szenvedett. [...] Miután válaszoltak a „nemiség társadalmi higiéniáját” érintő kérdésekre, a diákok olyan radikális javaslatokat fogalmaztak meg, mint a nőekkel való ellátás egyenlőségének állami biztosítása és az ingyenes nyilvános házak megnyitása, ám ezzel egyidőben majdhogynem kivétel nélkül mindannyian úgy gondolták, hogy a maszturbációnak káros hatása van és a homoszexualitást be kell tiltani. (Etkind 1999 [1994]: 337–338)

Az elképzelt szexuálmoráltól eltérő állapotokat Lenin optimistán, mint a felbomló kapitalizmus bomlástermékeként fogta fel.

Az elmúlás és keletkezés lassú és gyakran nagyon fájdalmas folyamata ez. Éppen a szexuális kapcsolatok, a házasság, a család területén is. A polgári házasság, amely oly nehezen bontható fel, amely minden szabadságot megad a férfinak, de a nőt rabszolgasorra kárhoztatja, hanyatlik s bomlása és szennye, a nemi erkölcs és viszony utálatos hazugsága mélységes undorral tölti el a legelevenebb szellemű és legjobb embereket. (Zetkin 1983 [1925]: 56)

Lenin halála után, az 1920-as évek közepén kezdett világossá válni, hogy egyrészt a NEP önmagában nem vezet a Szovjetunió belüli kapitalista struktúrák felbomlásához, másrészt, hogy a proletár tizenévesek továbbra is ugyanolyan gyakran maszturbálnak, mint a polgári fiatalok. A férfi munkások még mindig prostituáltakhoz járnak, a feleségüket kielégülési lehetőségként kezelik, a házasságuk mellett viszonyokat folytattak és pornográfiát fogyasztanak (Carleton 1997: 238). A legtöbb, a szexualitással foglalkozó szerző a nem kívánatos szexuális praxisok virágzását a Szovjetunió belül fennmaradt kapitalista struktúráknak tulajdonította. Ez egyrészt nem mondott ellent a lenini optimizmusnak, ami hozzásegített ahhoz, hogy a szexről ne kelljen sokat beszélni. Ahogy Lenin az interjúban megfogalmazta, miszerint „az elvtársnők, a dolgozó nők minden gondolatát a proletárforradalomra kell irányítani. Ez a házassági és szexuális viszonyoknak is megteremt az alapját” (Zetkin 1983 [1925]: 55), úgy Zalkind (1926: 14, 16) is arra jutott, hogy majd „a szexuális kérdés megkapja teljes és ideális megoldását”, hiszen győzött a forradalom, tehát „győzni fogunk ebben a kérdésben is.” Tehát a diskurzív robbanást az 1920-as évek második felében inkább elfojtani igyekeztek, mintsem a hasznosság rendszerébe integrálni. Másrészt a Szovjetunió belüli szexuális viszonyokat antagonisztikusan lehetett ábrázolni, mint a jó szocialista szexuális erkölcs és a rossz burzsoá szexuális erkölcs, tehát két ellentét térbeli egymásmellettségét, együttes jelenlétét. Emiatt jutott arra végül Zelkind (1926: 49), hogy öntudatos szocialista nem közösülhet sem burzsoával, sem lumpenproletárral: „Egy osztályellenséghez, egy erkölcsileg visszataszító tárgyhoz való szexuális vonzódás ugyanolyan romlott, mint egy krokodilhoz vagy egy orángutánhoz való szexuális vonzódás”. Ez a retorika, mely a tiltott szexuális tárgyakról, „perverziókról” szóló diskurzus egy igen sajátos leágazása, már bizonyos értelemben előszele volt a sztálini kollektivizációt legitimáló forradalmi romantikának és a „nagy terrornak”.

Az 1926-os törvénykönyv figyelemre méltó mint az utolsó jelentős szovjet törvény, amelyet a nők mint önálló népesség védelme érdekében hoztak; ettől kezdve a szovjet családjog a családok védelmére összpontosította energiáit (Kaminsky 2011: 69). Az 1926-ban elfogadott családjogi kódex a végletekig leegyszerűsítette a válást és az élettársi kapcsolatot a házassággal egyenértékűnek ismerte el. Viszont a családjogi kódex semmilyen értelemben nem irányult a család, a háztartás vagy az informális reprodukív sémák jelentőségének csökkentésére. Kollontáj javaslata, hogy társadalmassítsák a kiskorúak és a munkanélküliek eltartását, nem került be a kódexbe. A korszakra jellemző, hogy a törvényekről vitázókat Kollontáj javaslatánál jobban foglalkoztatta, hogy az elhagyott élettársnak is kell-e tartásdíjat fizetni (Somlai 1990: 34).

A *de facto* házasságot sokan üdvözölték mint a szocialista jövő egyik eredményét, egy új korszak reményteljes előjelét, amikor a szerződéses formaságok eltűnnek, és az emberek a szegénység és a „burzsoá képmutatás” korlátaitól mentes társadalmi kapcsolatokat alakítanak ki. Jakov Brandeburgszkij, a moszkvai egyetem jogi karának dékánja és a Párt régi tagja, az új törvénykönyv aktív támogatója 1926 februárjában egy Zsenotgyel-gyűlésen fejtette ki ezt a nézetet. Büszkén mondta az egybegyűlt szervezőknek, hogy „az országban a házasságkötés számos esetben a társadalmi élet új, forradalmi formáját mutatja. Ezek a dolgozó tömegek szívében kialakuló viszonyok most időszerű tükröződésre találtak ebben a törvényben”. Brandeburgszkij optimistán jósolta: „Tudnunk kell, hová tartunk, és a regisztráció nélküli házasság felé tartunk – ez tény” (Goldman 1995 [1993]: 216). Oroszországban egyébként is volt hagyománya annak, hogy a különböző magazinokban olvasói leveleket jelentetnek meg, illetve a magazinok különböző olvasói válaszolhattak egymásnak a magazinok hasábjain (Kaminsky 2011: 70). A *Pravda*ban és más magazinokban, újságokban a legkülönbözőbb nézőpontokból és meggyőződéseket tükrözve jelentek meg levelek. Az olvasói levelek között kialakult diskurzust a *Pravda* szerkesztői csak moderálták, nem álltak egyik oldalra sem és látszólag egyáltalán nem cenzúrázták a leveleket. Ez mutatja, hogy a szexualitás kérdésében, a forradalom utáni években a Pártnak leginkább nem volt egységes és hivatalos álláspontja a szexualitás kérdéséről, viszont a téma nagyon sokakat érdekelt (Carleton 2005: 33–34). Egy jódarabig a bolsevik párt nemigen tudta, mit kezdjen a „diskurzív robbanással”. Az 1926-os törvény után például jellemzőek voltak azok a főleg parasztok által írt levelek, melyek aggodalmat fejeztek ki amiatt, hogy az élettársi kapcsolat aláásása a család mint termelőegység egységét és erkölcsi züllöttséghez vezet. Ezek a vélemények főleg azzal érveltek, hogy a *de facto* házasságkötés nem a szocialista jövő jele, hanem inkább a polgárháború sújtotta társadalom káoszának, zűrzavarának és szétziláltságának a jele (Goldman 1995 [1993]: 216–217). Különösen indulatosak voltak a tartásdíj ügyében írt levelek (Kaminsky 2011: 75–79). A Párt által bevezetett és a Párt holdudvarában lévő értelmiségiek által támogatott progresszív politikák nem voltak összhangban az emberek, főleg a parasztok tömegeinek valóságával, akiknél az élet és a termelőeszközök reprodukciója még mindig szorosan összefonódott, ennek pedig a parasztcsalád alapvető egysége volt, a szexuális aktus ennek keretében értelmeződött.

A kollektivizálás után nagy változások álltak be a szexualitás kérdésében. Míg a „húszas években pszichoanalízissel foglalkozni nemcsak, hogy nem volt veszélyes, de magas presztízzsel járt” (Etkind 1999 [1994]: 384), addig az 1930-as évek elejére ez is megváltozott. A korszak kultúrpolitikájára jellemző, hogy egy darabig a körül ment a vita, hogy a pszichoanalízisről lehántható-e a polgári idealizmus, tehát, hogy alapjaiban összeegyeztethető-

e a dialektikus materializmussal és a történeti materializmussal, majd az 1920-as évek második felében ehhez még hozzájött, hogy összeegyeztethető-e a lassan hivatalos állami pszichotudománnyá váló pavlovi reflexológiával. Majd nem függetlenül a Trockij és Sztálin közötti hatalmi harctól – Trockij védte a pszichoanalízist –, illetve a reformista vagy radikális ellenzéki hangok elleni lejárató kampányoktól, az 1920-as évek végére főleg a Gyeborin-csoport által végzett propagandamunkának köszönhetően minden úgynevezett „freudizmus” reakciós ideológiának kezdett számítani. Ami a Vera Smidt által vezetett pszichoanalitikus óvodagyermekotthon-laboratóriumot illeti, az 1924-es évben pletykák kezdenek el keringeni, hogy a gyermekotthonban siettetik a gyerekek szexuális érését, vagy akár szexuális jellegű kísérleteket folytatnak velük. Az 1925-ös bizottsági jegyzőkönyvben már a következő szerepel: „A Gyermekotthonban lakó gyermekek többségénél szexuális megnyilvánulások, onánia figyelhető meg. Azoknál a gyermekeknél, akik családjuktól most jöttek a Gyermekotthonba, onánia nem volt megfigyelhető” (Etkind 1999 [1994]: 387). Ez már nyílt botrány volt, főleg a szülők összetételét tekintve. 1925 augusztusában egy határozattal egyszerre szüntették meg a Pszichoanalitikai Intézetet és a Nemzetközi Szolidaritás Gyermekotthon-Laboratóriumot. A kollektivizálás és a „szocializmus egy országban” koncepció bevezetése után, az 1930-as évek elejére az Orosz Pszichoanalitikus Társaság tevékenysége nagyjából elhalt a trockista ellenzékkel együtt. 1949-ben már A. Csisztovicsot, a pszichiátria professzorát azért bocsátották el a leningrádi Katonai-Orvosi Akadémiáról, mert utalt a pszichoanalízis bizonyos eredményeire (Etkind 1999 [1994]: 394).

A kollektivizáció és a „forradalmi romantika” kampányának évében, 1929-ben a szovjet kormány visszatért a prostitúcióval szembeni kényszerítő megközelítéshez is. Az 1930-as évek közepére a legtöbb prevenció házat bezárták, az elfogott prostituáltakat pedig munkatáborokba küldték (Hoffmann 2003: 95). Mindeközben elkezdték megszüntetni a nyilvános mosodákat, az étkezési jegyeket, habár további bölcsődéket, óvodákat és „tejkonyhákat” nyitottak – nem a „Nagy Háztartás” terve miatt, hanem főleg pronatalista intézkedésként (Hoffmann 2003: 97–100). Az informális reprodukció nélkülsége a termelésben nyilvánvalóvá vált, a „Nagy Háztartás” terve ekkorra már rég a semmibe veszett. 1934-ben Sztálin beszédet mondott a család fontosságáról, 1935-ben pedig nyilvánosan meglátogatta idős édesanyját Grúziában. 1936-ban a Pravda vezércikkét közölte a szocialista erkölcsről, a család és a gyermeknevelés fontosságáról. Új törvényeket alkottak: megnehezítették a válást és betiltották az abortuszt. Megszüntették a fogamzásgátló eszközök gyártására szánt állami források elkülönítését, majd 1936-ban elrendelték a még megmaradt fogamzásgátló eszközök forgalomból való kivonását (Hoffmann 2003: 99).

A férfi homoszexualitást újra kriminalizáló törvény, a szovjet büntető törvénykönyv 121. cikkelye 1934. március 7-én lépett hatályba – miután 1933 decemberében a szovjet titkosrendőrség vezetője, Genrih Jagoda küldött Sztálinnak egy rendelettervezetet, amely betiltotta a „szodómiát”, mert a „pederaszták egyesülete” szerint „teljesen egészséges fiatalok toborzásával és megrontásával” foglalkozik (Hoffman 2003: 108). A *muzselozsesztvo* (szó szerint: „férfival fekvő férfi”) büntetését „önkéntes szexuális cselekményekért öt év kényszermunkára, erőszak vagy fenyegetés alkalmazásáért, valamint beleegyező kiskorúval való közösülésért nyolc év kényszermunkára” (Karlinsky 1989: 361) büntették. A nők közötti szexet ezután sem kriminalizálták. A lesbikusság inkább mentális betegségnek számított, ezért a nőket gyakran inkább orvosi és pszichiátriai beavatkozásoknak vetették alá, mint büntetőjogi felelősségre vonásnak (Mole 2019: 4). A férfi homoszexualitást a dekadens burzsoá erkölcs egyik példajaként konstruálták újra, és az új narratíva az lett, hogy mostanra már senkinek nem kellene melegnek lennie egy szocialista országban, aki mégis az, az már önszántából meleg. Nyikolaj Krilenko, igazságügyi népbiztos 1936-ban kijelentette, hogy a szocializmus két évtizede után „senkinek sincs oka homoszexuálisnak lenni”, és aki továbbra is homoszexuális, az „a kizsákmányoló osztályok maradványa” (Karlinsky 1989: 361–362). Ez a narratíva végül azt eredményezte, hogy a szovjet homoszexualitás létének elismerése a rendszer gyengesége beismerésének kezdett számítani. A homoszexualitásról egyébként már az 1930-as évek előtt is kevesebb szó volt a nyilvánosságban, mint más, a szexualitást érintő témákról, de az 1930-as évek után a téma szinte teljesen tabuvá vált.³⁰

A Párt Központi Bizottsága 1936-os a *Pedológiai torzulásokról a művelődésügy rendszerében* című határozatával³¹ nemcsak az úgynevezett pedológiát és más pedagógiai és pszichológiai irányzatokat diszkreditált egy időre, hanem Anton Makarenko pedagógiáját tette meg az állami pedagógiává. Makarenko több könyvet írt a szexuális nevelésről és egy rádióműsorban is foglalkozott a témával. Makarenko a rádióműsorban általában levelekre válaszolt, melyek fő témája sokszor az volt, hogy mit mondjanak a szülők a gyerekeknek a szexről. Makarenko válasza általában az volt, hogy „Ne túl korán”, „ne túl sokat”, a szülők tapintatosan kitérhetnek a válasz elől, vagy válaszolhatnak egy viccel vagy egy mosollyal”; „jobb megvárni, amíg a gyermek iskolába kerül, ahol a tanárok az állati szaporodás egyszerű

---

³⁰ Míg az 1960-as és 1970-es években a kommunista blokk más részein – Csehszlovákiában és Magyarországon 1962-ben, a Német Demokratikus Köztársaságban és Bulgáriában 1968-ban, Jugoszláviában pedig 1977-ben dekriminalizálták a homoszexualitást, a Szovjetunióban sosem (Mole 2019: 3–5).

³¹ Aron Zalkind a laza szexuális erkölcs, és a pszichoanalízis fő ostromozója és a pedológia lelkes híve, egyébként maga is diszkreditálódott, valószínűleg ez vezetett ahhoz, hogy 1936-ban, miután egy megbeszélésen világgóssá vált a Párt a pedológiát elítélő álláspontja, szívinfarktust kapott az utcán és meghalt.

leírásával elmagyarázhatják az élet tényeit”, „majd úgyis rájönnek, ha megházasodnak”. 1935-ben leningrádi iskolai tisztviselők felfedezték, hogy egy állampolgári ismeretek tanárnő kérdés-felelet órákat tartott a szexről, az órát egyből betiltották, de mikor értesültek róla, hogy az iskola nem rúgta ki a vétkes tanárt, ezt is megpróbálták elintézni (Zimmerman 2015: 40). Az 1930-as évek elejétől a még mindig társadalmi problémát okozó nemi betegségekről már nem lehetett nyíltan beszélni a nyilvánosságban, a szocialista erkölcsről folytatott diskurzus kiszorította a szexről folytatott minden tudományos vagy filozófiai vitát, köztük a nemi betegségekről szóló felvilágosító, megelőző orvosi diskurzust is (Hoffmann 2003: 97).

1944-ben jött ki az új családjogi kódex, mely kiemelten fontosnak nevezte a házasságot és a családot, az élettársi kapcsolatot pedig (újra) törvénytelennek minősítette, illetve innentől kezdve csak nyilvános tárgyaláson lehetett elválni, esetenként tanúk meghallgatásával (Somlai 1990: 35). Továbbá anyasági kitüntetésekkel vezettek be, amelyek a nagycsaládosoknak járó jövedelmező állami támogatásokat hoztak magukkal a gyerekek számával arányosan (Sandomirsky 1951: 201). A kezdeti politikai reformtervekhez képest tehát a szovjet iparosítási igyekezet a kapitalista modernizáció formáihoz hasonlóan a női reprodukív munka alárendelt, láthatatlan, illetve a „magánszférába” zárt formáit intézményesítette, újrakonstruálta a zárt polgári háztartást, annak alapvető jogi és ideológiai kereteit, és a szexuális élet a forradalom utáni évek pezsgő szexuális diskurzusa után újra szinte teljesen tabunak számított.

A *Rabotnyica* nevű női magazinban 1940-ben egy bizonyos „Dr. N-ik” (1940: 19) által írt cikk jól példázza a szexről való kinyilatkoztatásokat az állami sajtóban a sztálini időszakban: „A nő nemi élete összefügg a terhességgel, a szüléssel és a gyermek táplálásával”; illetve „a normális emberek normális nemi élete elkerülhetetlenül összefügg a terhességgel.” Arra biztatja a nőket, hogy a szexuális életüket se ne 18 éves koruk előtt, se ne 30 éves koruk után kezdjék el, mert az első terhességnek ebbe a 12 éves ablakba kell esnie. Állítása szerint a szülés nemcsak a nő anyaság iránti vágyát elégíti ki, hanem lelki és fizikai jólétéhez is elengedhetetlen, mert a teste csak a gyermekvállalás után éri el teljes kifejlődését. A terhesség megszakítása nagyon káros, és az abortusz kriminalizációja a nők érdekeit szolgálja. A fogamzásgátló eszközök szintén problémásak, és csak orvosi felügyelet mellett szabad használni őket. Továbbá az onanizmus „veszélyes szokás”, amely ellen határozottan küzdeni kell. Végül a szerző nyomatékosítja, hogy a nő „ne forduljon se szomszédhoz, se barátához, de még az anyjához se” szexuális kérdésekben tanácsért, hanem csak az orvosi hatóságokhoz (Izd. Attwood 2015 [1994]: 307–308).

A *Novij Mir*ben megjelent cikk plasztikusan magyarázta el, milyen elképzelés jelent meg a propagandasajtóban a sztálini érában a szerelemről és szexuális kapcsolatokról: „A

szovjet ember nem tud »egyszerűen«, kritika nélkül, politikai és erkölcsi éberség nélkül szeretni valakit. [...] Szovjet állampolgárunk már nem tud csak természetes késztetésből szeretni. Azt akarja, hogy szerelme méltó legyen az érzésre, hogy a legjobb szovjet tulajdonságokkal rendelkezzen» (Sandomirsky 1951: 201–202). A propaganda hangsúlyozta, hogy a gyerek a nő életének természetes és szükséges része, hogy a gyerek inkább öröm, mintsem teher, és hogy az új technológiákkal a szülés olyan fájdalommentes, hogy a beszámolók szerint a nők „még csak el sem sírják magukat közben» (Hoffmann 2003: 102). Közben a kapitalista országok szexuális szokásairól elítélően írt a propagandasajtó és a Kinsey-jelentés a szovjet propagandasajtóban csak megerősítette a „nyugat” és a „polgári erkölcs” romlottságáról addig is tudottakat (Sandomirsky 1951: 199).

Összességében csábító lehetőség lenne foucaultianus módon azt állítani, hogy Leninnek azoktól az orosz forradalmi szervezkedésről szóló írásaitól, amelyekre – részben – támaszkodva Gramsci a hegemonia koncepciójáról írt (főleg Lenin 1977 [1905]), illetve amelyek a forradalmi munkásszubjektum megteremtéséről szólnak (főleg Lenin 1977 [1902]) a makarenkói *Az új ember kovácsáig* (Makarenko 1947 [1933]) egy koherens és lineáris története annak, hogy az orosz, aztán szovjet állam a diskurzusok, a diskurzusokat működtető intézmények és végül is a szexualizált testek feletti kontrollt megszerezte, majd ezeket működtette. (A foucault-iánus narratíva a szovjet szexuális diskurzusról: Naiman 1997). Ugyanakkor a történeti valóság ennél bonyolultabbnak és szövevényesebbnek tűnik. Hogy a szex szempontjából különút volt-e a Szovjetunió? Voltak különutak a Szovjetunióban és volt akarat különböző politikai szereplők részéről a szexuális hegemonia lebontására. Azok a hagyományok, melyekre Lenin támaszkodott, nem foglalkoztak különösképpen a szexualitás kérdésével, azon túl, hogy Lenin számára nyilvánvaló volt, hogy a nőknek a férfiakkal azonos jogokat kell adni, hogy harcolni kell a prostitúció ellen, hogy meg kell engedni az embereknek, hogy szabadon hozzáférjenek az abortuszhoz és a fogamzásgátló eszközökhöz – noha ez valószínűleg habituális kérdés is volt. Lenin bár nem volt aszkéta, szerette a klasszikus orosz irodalmat és a komolyzenét, hegyet mászott és sakkozott. Ugyanakkor tartózkodott az avantgárd művészetektől, a művészeti ízlését egyfajta konzervativizmus vagy legalábbis tradicionalizmus jellemezte (Krausz 2008: 39). Minden bizonnyal a radikális szexuális irányzatok habituálisan is távol álltak tőle. De nem érdemes Lenin véleményének vagy habitusának fontosságát túlbecsülni a kérdésben, mert a kérdés alulszabályozatlanságának eredménye az lett, hogy a forradalom utáni években a kérdéstről nyílt társadalmi vita zajlott, és az akkor még várt szocialista világrendszer szexuális normái és szexuálpolitikái a nyilvánosságban látszottak eldőlni. Ugyanakkor a szovjet modernizációs projekt megtorpanása,

a polgárháború, majd a kapitalista struktúrák részleges rehabilitációja a NEP-pel fenntartotta a félperifériás strukturális heterogenitást. A városi lakosság aránya az ipar helyreállítását követően egyre nőtt, főleg az ipari városokban, de 1926-ban, a városi lakosság az összlakosságnak kevesebb mint egyhatodát tette ki (Krausz 2008: 65) és a parasztság érdekei alapvetően ellentétesek voltak a gabonaexportra építő iparosítás érdekeivel. A nagyrészt tradicionális viszonyok között élő parasztcsaládok számára az élettársi kapcsolat a házassággal egyenértékűként való 1926-os elismerése is messze túl radikális lépés volt a Párt részéről. A reprodukív egységük a parasztcsalád aláadását és valamiféle városi züllöttséget láttak a lépésben – ebből a szempontból Kollontáj vitája a Komszomol ideológusaival a szabad szex és a szabad szerelem viszonyáról a korabeli társadalmi valóságtól elszakadottnak tűnik.

Az 1920-as évek végétől és főleg a kollektivizáció után beálló konzervatív fordulat sokkal kevésbé értékelhető különútnak – minthogy eddigre maga a Szovjetunió is kevésbé volt különútnak tekinthető más félperifériás importhelyettesítő felzárkózó próbálkozásoktól, illetve a pronatalista politikák tekintetében egész Európától. A náci Németországban, ahogy a demokratikus Franciaországban is, az állam támogatta a családot a születési ráta növelése és az „egészséges állampolgárok termelése” érdekében. A totális háború korszakában az európai politikai vezetők azon igénye, hogy biztosítsák népességük méretét és egészségét, arra készítette őket, hogy beavatkozzanak a társadalmi reprodukcióba (a szexbe, a születésbe és a gyermeknevelésbe), mégpedig a családra vonatkozó ideológiák és a tradicionális erkölcs megerősítésén keresztül. Franciaország, Olaszország és Németország kormányai az 1920-as és 1930-as években lépéseket tettek a fogamzásgátlás ellen és megszigorították az abortusztörvényeket. A Szovjetunióhoz ebben is hasonlóan a kormányok Európa-szerte nemcsak a reprodukció szabályozása érdekében avatkoztak be, hanem anyagi támogatást is kezdtek nyújtani az anyáknak. Az 1920-as évek elejére Németországban, Franciaországban és Belgiumban állami rendelettel vagy munkáltatói kezdeményezéssel, Ausztriában pedig kollektív szerződéssel kiterjedt családtámogatási rendszereket hoztak létre. A két világháború közötti időszakban a kormányok az adótörvénykönyveiket is úgy módosították, hogy a gyermekes családokat jutalmazzák, a gyermekteleneket pedig büntessék, Olaszországban, Franciaországban és Németországban pedig születési bónuszokkal ösztönözték a gyermekvállalást (Hoffmann 2003: 9, 99–101). Persze ezeknek a nemzeti politikáknak a diktatorikusságában vagy demokratikusságában nagy különbségek voltak, ahogy voltak különbségek az ideológiai megalapozottságukban is. Ugyanakkor a szexuális morális geopolitikák is jellemzőek voltak a háborús időszakra, ennek sztálini változata volt a szocialista erkölcs szembeállítása a polgári erkölccsel. Ez az önkényuralmi rendszerben odáig fokozódott,

hogy a szexről való bármilyen diskurzus a problémák beismerése lett volna. Másrészt a NEP bevezetése utáni korszak szexuális diskurzusa azt mutatta, hogy a szex főleg a városi értelmiség ügye, a vidéki parasztság pedig jellemzően hallani sem akart radikális társadalmi változásokról a szexualitás terén. Harmadrészt a családra való hivatkozás jól rímelt a népességszámot szabályozó pronatalista intézkedésekkel. Összességében a sztálini korszakban a Szovjetunió a szex szempontjából már csak abban volt különleges, hogy a *Scientia Sexualis* elfojtotta és inkább egy sajátos szocialista erkölcsi diskurzusra épített, ami a népesség igazgatására a családon keresztül éppúgy megfelelt és a parasztság és a munkások habitusával is sokkal inkább összhangban volt.

5. A *Scientia Sexualis Socialista Hungarica*

5.1. Módszertan

A magyar államszocializmus a második világháborútól a rendszerváltozásig tartó történetével és a szex vagy szexualitás kapcsolatával több figyelemreméltó monográfia és tanulmány is foglalkozik, melyek különböző nézőpontokból tárgyalják a témát. Tóth Eszter Zsófia és Murai András (2014) történészek *Szex és szocializmus: avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának”?* című monográfiája deskriptív áttekintést ad az időszakról. Takács Judit (2018) szociológus *Meleg század* című monográfiájában a homoszexualitás 20. századi történetét vizsgálja Magyarországon. Kurimay Anita (2022 [2020]) történész *Meleg Budapest 1873–1961* című monográfiájában pedig az érintett időszakban Budapest meleg szubkultúrájának, avagy életvilágának történetét tárja fel. Grexa Izabella (2015) tanulmányában a szexualitás szokások átalakulásáról ír a munkásosztálybeli nők körében. K. Horváth Zsolt (2021) történész *A bundátlan Vénusz* című monográfiájában a női genitália szörtelenítésével foglalkozik többek között a magyar szocialista reklámok szexualizációjának kontextusában. Emellett, ahogy azt már a bevezetőben említettem, több tanulmány kifejezetten a magyar szocialista szexológiai és szexuálpeszichológiai diskurzust – a *Scientia Sexualist* – vizsgálta. Varsa Eszter (2018) történész könyvfejezete az 1950-es és 1980-as évek között Magyarországon megjelent szexuális felvilágosító irodalom néhány fontosabb kiadványát vizsgálja genderszempontról, köztük a „cigányság” szexualitását tárgyaló anyagokat. Borgos Anna (2019) tanulmánya a homoszexualitás reprezentációit vizsgálja a pszichiátriai és szexológiai szakirodalomban az 1960-as és 1980-as évek között Magyarországon, különös tekintettel a nőkre. Takács Judit és P. Tóth Tamás (2016) *Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában* címmel a homoszexualitás körüli vitákat tárgyalja az 1961-es dekriminalizációs törvény előtt. Kateřina Lišková, Natalia Jarska és Szegedi Gábor (2020) történészek tanulmánya a „családi életre nevelés” programjait vizsgálja és hasonlítja össze, ahogyan ezek az 1970-es évektől kezdve az államilag irányított reprodukciós politika részévé váltak Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon. Lišková és Szegedi (2021) egy további tanulmányukban összehasonlítják a szexuális szakértői tanácsadást Csehszlovákiában és Magyarországon az 1950-es és 1980-as évek között. Végül Szegedi (2021) tanulmányában a maszturbáció emancipációját tárgyalja az 1950-es évek vége és az 1980-as évek vége között Magyarországon (magyarul ehhez hasonló Szegedi 2016).

Amellett, hogy építék az itt felsorolt munkákra, a korábbi, a magyar szocialista szexuális diskurzusokról szóló tanulmányoktól két ponton különbözik az itt következő elemzés. Egyrészt a keretezésben, másrészt a szűk értelemben vett módszertanban. Ami az elsőt illeti, a dolgozat eddigi fejezeteiben bemutatott elméleti keretben, illetve történeti esettanulmányok alapján értelmezem a *Scientia Sexualis Socialista Hungaricát*.

Ami a módszertant illeti, a „módszertani *cherry picking*” elkerülésére törekedve igyekeztem megtalálni és figyelembe venni a vizsgált időszak összes, a kutatás szempontjából releváns könyvét. Két könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (a továbbiakban FSZEK) és az Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) adatbázisát használtam. A FSZEK létrehozását 1903-ban hagyta jóvá a városi közgyűlés, és 1910 óta nyilvános könyvtárként működik, de nem *kötelezpéldányos* könyvtár, így nem feltétlenül rendelkezik minden Magyarországon megjelent kiadványból legalább egy példánnyal. Magyarországon két *kötelezpéldányos* könyvtár van, az OSZK és a Központi Statisztikai Hivatal könyvtára, amelyeknek törvényi kötelességük állományba venni minden, az országban megjelent kiadványból legalább egy-egy példányt. A másodikkal a katalógusában nincsenek tárgykódok, ezért kutatásra alkalmatlan volt, míg az első 1802-es alapítása óta *kötelezpéldányos* könyvtár. A könyvtárak saját kódrendszerét használtam a gyűjteményhez, így az 1945 és 1989 között megjelent, „szex” vagy „szexuális felvilágosítás” (szöveges vagy numerikus) kóddal ellátott könyvek kerültek be a kutatásba. Bár az FSZEK nem *kötelezpéldányos*, a katalógus kódolása szöveges, egységes, rendezett és átlátható, míg a *kötelezpéldányos* OSZK katalógusa egy szöveges és két különböző numerikus kódrendszer keveréke, így végül négy különböző listából raktam össze a végleges saját listám. Csak a magyar nyelvű kiadványokat gyűjtöttem össze, de nem vettem bele olyan könyveket, amelyek bár magyar nyelvűek, de nem Magyarországon jelentek meg. Ezek közül a legtöbb Romániában (Bukarestben és a történelmi Magyarország területein), három Ausztriában, három Németországban és egy Izraelben jelent meg. Ezek a magyar háztartásokba is eljuttathattak a korszakban, de mivel a külföldön megjelent magyar nyelvű könyvek többsége valószínűleg nem szerepelt a magyar könyvtárak katalógusaiban, a következetesség kedvéért ezeket kizártam. Így az újranyomásokkal együtt 136 könyv került a lista első változatába.

Második körben ezt a listát szűkítettem. Olyan, a „nagyközönség” számára készült könyveket kívántam elemezni, amelyek a vizsgált időszakban potenciálisan megtalálhatók voltak a háztartásokban. Kizártam a nagyon szűk értelemben vett tudományos könyveket, bár ez a megkülönböztetés részben önkényes lehet, mert az olyan közérdeklődésre számot tartó témákban, mint a szexológia és a pszichológia, a tudomány és a tudományos kommunikáció

közötti határvonal néha elmosódik. Kizártam a 20. század előtt írt könyveket is – bár a *Kámaszútra* és az *Ananga-Ranga* magyar kiadásai a szexuális diskurzus szempontjából érdekesek, és nem elképzelhetetlen, hogy tanácsadó könyvként is használták őket, ezek kívül esnek e kutatás hatókörén. Továbbá – ellentétben azzal, amit Lišková, Jarska és Szegedi (2019: 2) állít – a szexuális neveléssel kapcsolatos tankönyvek az 1970-es években jelentek meg a középiskolai tanterv részeként, így a középiskolásoknak szóló tankönyveket vagy jegyzeteket is bevontam a listába – de a középiskolai tanároknak szóló, szexuális neveléssel kapcsolatos módszertani könyveket kizártam. Kihagytam a 10 év alattiaknak szóló szexuális felvilágosító könyveket, amelyek többnyire a testről, időnként a születésről szólnak, de nem a szűkebb értelemben vett szexről vagy szexualitásról. Végül pedig kivettem a szocialista erkölcsfilozófiáról és a családról szóló könyveket, amelyek csak nagyon elvont és közvetett módon utalnak a szexualitásra. A listát tehát a szélesebb közönségnek szóló felvilágosító, tanácsadó és tudománykommunikációs könyvek alkotják. A listában fordítások is szerepelnek, hiszen ezek ugyanúgy részei voltak a szexualitásról szóló diskurzusnak, mint a magyar szerzők könyvei, de az így létrejött adatbázisban minden esetben feltüntettem, hogy a könyv magyar szerző műve vagy fordítás-e, és a fordítások esetében azt is, hogy a könyv eredeti kiadási helye a szocialista blokk országainak valamelyike-e vagy „nyugati” ország. Így állt össze a végleges lista, amely végül 108 könyvet tartalmaz.

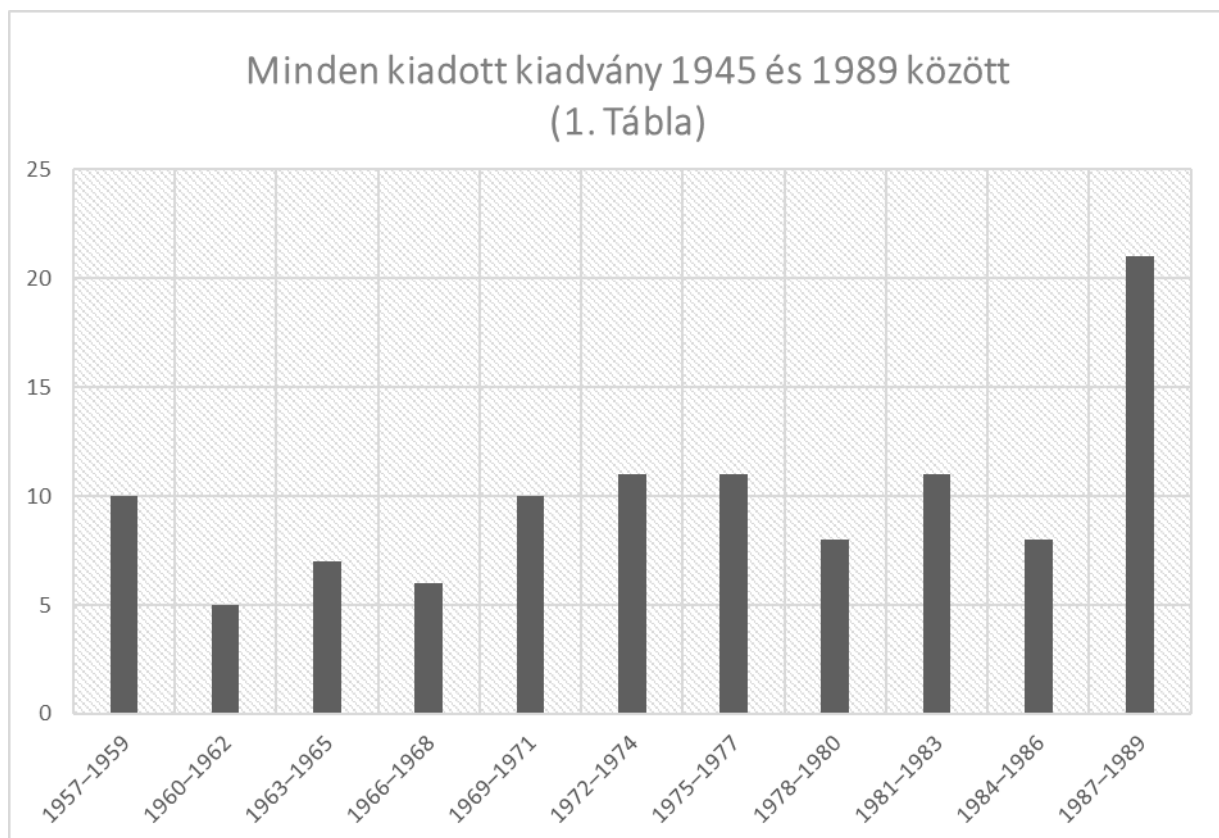
A következő lépésben az elemzéshez 13 kódot azonosítottam, és a fennmaradó könyveket kódoltam, hogy a könyv tartalmaz-e az adott kódnak megfelelő szöveget. A kódok a következők voltak: „szexuális öröm és orgazmus”, „szexuális pózok és technikák”, „szexuális technikák útmutatója képekkel”, „orális szex”, „maszturbáció”, „a csikló kiemelkedő szerepe a női szexuális örömeiben”, „homoszexualitás”, „a szexualitás pszichoanalitikus megközelítése”, „fogamzásgátlás”, „pornó”, „prostitúció”, „szexuális nevelés 10–14 éveseknek” és „szexuális nevelés 14–18 éveseknek”. Így a 108 kötetből összeállt egy adatbázis, amely tartalmazza a megjelenés évét, a kiadvány kiadásának számát, azt, hogy magyar könyvről vagy fordításról van-e szó, fordítások esetében, hogy „szocialista” vagy „nyugati” ország-e az eredeti megjelenési helye, hogy a szerzőnek vagy szerzőknek mi a foglalkozása, és hogy a fenti kódokkal jelzett témák közül melyik szerepel a könyvben, minden témát bináris (igen/nem) változóval jelölve.

Meg kell említeni ennek a módszernek a korlátait is. A szexológiai és szexuálpszichológiai tanácsadó könyvek a szexuális diskurzus és – feltételezhetjük – a szexuális praxis alakítói voltak. Ugyanakkor, mivel csak szórványos (anekdotikus) adatok állnak rendelkezésünkre az egyes könyvek megjelent és eladott példányszámáról, hatásukról

nem vagy csak kevés következtetést vonhatunk le. Továbbá, bármennyire is törekedtem arra, hogy elkerüljem a módszertani *cherry pickinget* azzal, hogy igyekeztem minden megjelent könyvet megtalálni és kódolni, az elemzésnek nyilvánvalóan vannak szubjektív elemei, már a korpusz mérete miatt is. Végül fontos rámutatni, hogy a szexuális diskurzus nemcsak a könyveken keresztül jött létre, hanem például a folyóiratok, újságok és magazinok hasábjain, mint ahogy különböző művészeti alkotásokon keresztül is, vagy például politikai szövegekben, de e dolgozatban csak röviden van hely hivatkozni ezekre az egyéb médiumokra a fent bemutatott szekunder irodalom alapján.

A következő diagram mutatja a megjelent 108 kiadvány (a legtöbb esetben könyv, pár esetben inkább csak tankönyv, füzet vagy pamflet) eloszlását időben:

A „diskurzív robbanás” trendjeiben kivehető a romló demográfiai helyzetre az 1950-es években adott válaszreakció, majd az 1970-es években az ország nemzetközi integrációja miatt bekövetkezett társadalmi változások turbulenciája a diskurzusban, illetve a rendszerváltozás előtti években egy újabb társadalmi változás turbulenciája. Az elemzést is nagyjából e trendeknek megfelelően strukturálom.

5.2. *Scientia Sexualis* mint a demográfia szolgálóleánya

Magyarországon a 20. század első évtizedeiben csökkent – 1910 és 1930 között zuhanásszerűen – az élve születések száma. Az 1930-as évek végére minden ezer szülőképes korú nőre 93 terhesség jutott, mivel a házasságkötések száma nem csökkent, ez minden bizonnyal a tudatos családtervezés eredménye volt. Becslések szerint „a természetes termékenységi viszonyok mellett várható terhességek 57 százalékát már megakadályozták az 1930-as évek végén, ebből 38 százalékot tett ki a fogamzásgátlás és 19 százalékot a művi vetelés” (Kamarás 1999: 192). A második világháború után az 1950-es években újra csökkenni kezdtek a reprodukciós mutatók, részben az abortuszok számának növekedése miatt. A Párt kommunikációjában a hosszú távú munkaerőhiány és az abortusz témává vált, ahogy Décsi Gyula igazságügy-miniszter 1952-ben írta: „világosan kell látni, hogy az abortusz nem magánügy, hanem az egész nemzet ügye, súlyos büntetett dolgozó népünk, jövőnk ellen” (Horváth et al. 1992: 352). A Magyar Dolgozók Pártja – szovjet mintára – bevezette az abortusz üldözését és a gyermektelenségi adót. 1953-ban a Ratkó Anna nevével fémjelzett egészségügyi miniszteri utasítás egy 75 éve hatályos törvény értelmében az illegális terhességmegszakítás szigorú büntetését rendelte el (Kamarás 1999: 195). Elrendelték, hogy „az ügyész adja a legmesszemenőbb támogatást a rendőri szerveknek” (Horváth et al. 1992: 356) annak érdekében, hogy az abortuszhoz hozzájáruló személyek azonosíthatók és büntethetők legyenek. A kiemelten kezelt bűncselekmények szabadságvesztéssel, közügyektől és orvosi praxistól való eltiltással jártak (Schadt 2003: 135–137). Ez a szigor gyakorlatilag egy évig volt érvényben, aztán minden bizonnyal, mert 1955-ben a Szovjetunióban is szabadabbá vált a művi terhességmegszakítás, 1956 júniusától Magyarországon is – gyakorlatilag – teljesen szabadon lehetett hozzáférni abortuszhoz. Az abortuszok száma meredeken nőni kezdett: „a 100 nőre jutó művi vetélések száma már 1959-ben meghaladta a 200-at (egy nőre több mint 2 művi abortusz jutott), és ez a helyzet 15 éven keresztül változatlan maradt. Csúcspontját 1969-ben érte el 100 nőre számított 278 művi vetelési értékkel” (KSH 2008: 7). Az élve születések száma ezer lakosra vetítve 1950 és 1970 között 20,9-ről 14,7-re csökkent (KSH én.a), közben az ezer lakosra jutó válások száma majdnem a duplájára nőtt, míg a házasságkötések száma lassú csökkenő tendenciát mutatott (KSH én.b). A rossz reprodukciós mutatók a pártvezetésnek nemcsak komoly hosszú távú munkaerőpolitikai gondot, hanem legitimációs problémát is jelentett. A Kádár-korban a nyilvánosságot szabályozó intézkedések puhulása mellett az abortusz olyan témává vált, amivel a magukat szocialistának vagy népinek valló publicisták „balról” tudták kritizálni a Pártot, és annak fogyasztásbarát és modernista politikáját az abortáló

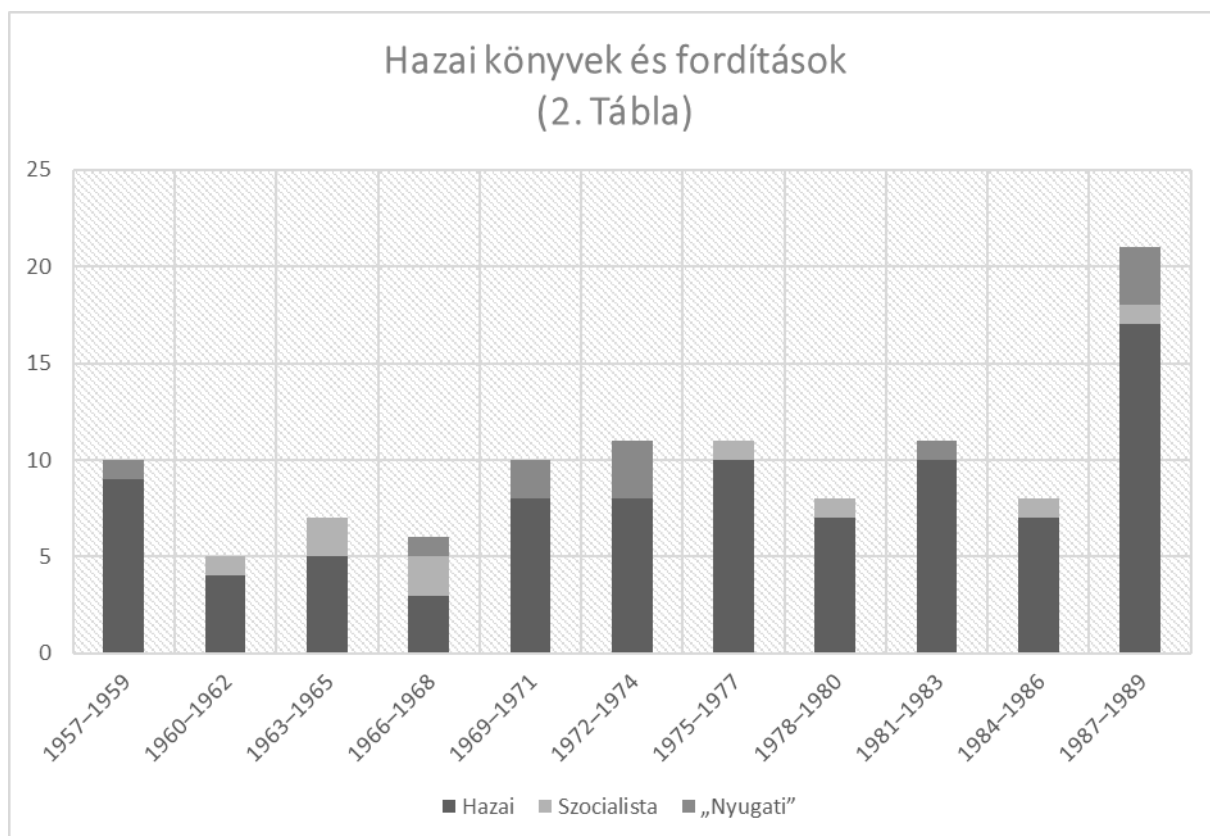
nő képzetén – Foucault-val szólva „karakterén” – keresztül bírálták (Heller, Némédi és Rényi 1990).

Foucault-iánus interpretációt kíván, hogy azzal nagyjából egy időben, hogy a törvényi és ügyészségi-rendőrségi szigor megszűnt, megkezdődött a diskurzusok létrehozása. A magyar demográfia újraindulása és intézményesülése pár évvel az abortuszszabályozás enyhítése után kezdődött meg. A *Demográfia* folyóirat 1958-ban indult, az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottsága 1960-ban alakult meg, a KSH Népeségtudományi Kutató Csoport pedig 1962-ben. Habár foucault-i szempontból meg kell jegyezni, hogy az intézményes demográfia rosszul integrálódott a szocialista kormányzás rendszerébe. A pártvezetés szűk értelemben vett biopolitikai javaslatokat várt a demográfusoktól, tehát közvetlen eszközöket, melyekkel a családok magatartásába való beavatkozással javíthatók a reprodukciós mutatók. A magyar demográfia azonban az óvoda- és bölcsődehálózat bővítését és a hároméves fizetett szülési szabadságot javasolta. 1966-ban az MSZMP KB Államgazdasági Bizottsága megtárgyalta az ország népesedési helyzetéről szóló demográfiai tárgyú előterjesztést. A bizottság ülésének jegyzőkönyvéből látszik, hogy míg a demográfusok mellett érveltek, hogy a terhességmegszakítás a családtervezés eg egészségre veszélyes módja, addig a felszólaló Kádár azon az állásponton volt, hogy az az élveszületések alacsony számának oka is (Bódy 2016: 272–286). Végül az abortuszszabályozáshoz az 1970-es évekig nem nyúltak hozzá és az akkori szigorítás is nagyon „puha” volt a Ratkó-korszak szigorához képest.

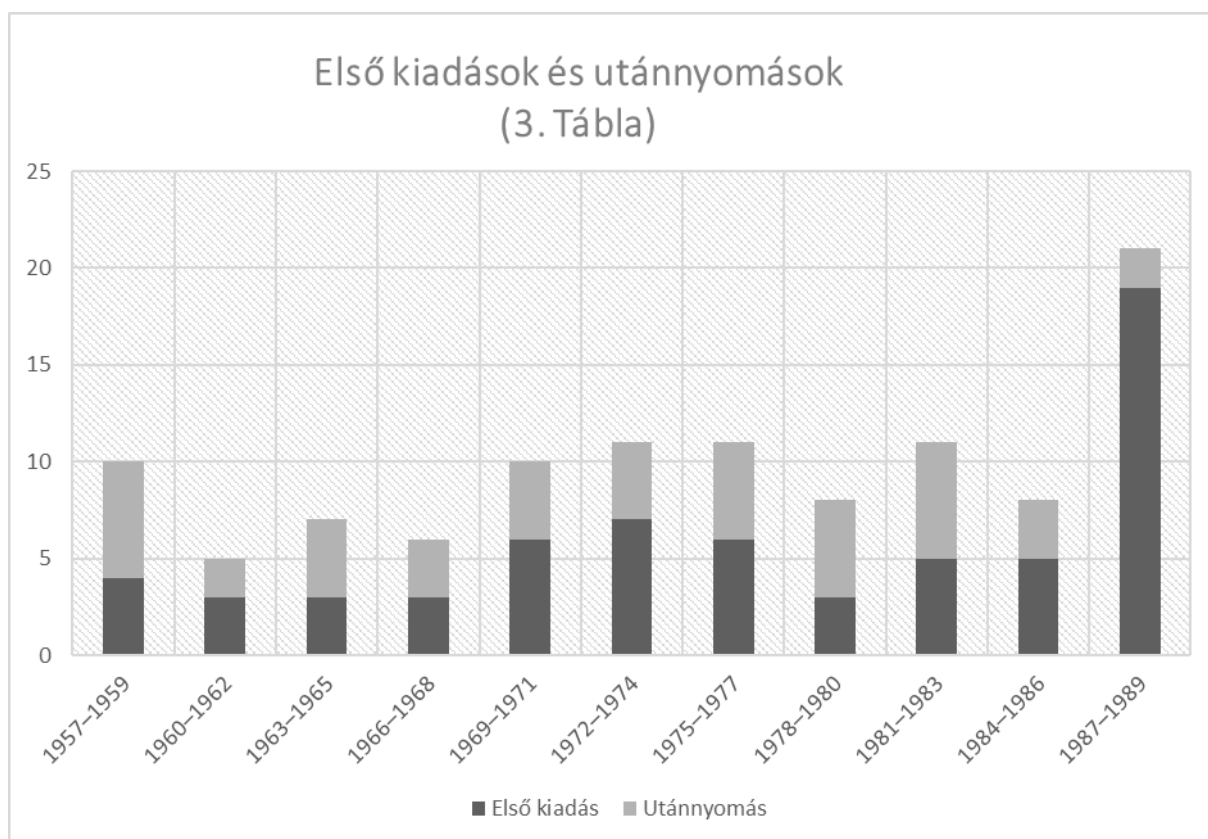
Ami a *Scientia Sexualist* illeti, a Tanácsköztársaság idején Lukács György közoktatásügyi népbiztoshelyettes indította el azt a szexuális felvilágosító programot, melynek keretében minden 14 éven felüli diáknak hetente szexuális felvilágosító órán kellett részt vennie (Kurimay 2022 [2020]: 148) – ez valószínűleg az egyház e területre való befolyásának a csökkentésére szolgált. Továbbá, ahogy arról később lesz szó, a Tanácsköztársaság alatt a pszichoanalízis szerepet kapott a felsőoktatásban és a „szexuálisan abnormálisok” rehabilitációjában is. Mondhatni, a Tanácsköztársaság pár hónapos fennállása alatt elkezdődött egy *diskurzív robbanás*, hasonlóan ahhoz, ahogy abban az időben a Szovjetunióban is. Ezzel szemben a második világháború után Magyarország a szovjet érdekszférával együtt a sztálini „szexuális csöndbe” is integrálódott, mely Magyarországon körülbelül az említett abortuszliberalizációig tartott. Tehát – foucault-i módon – a magyar demográfia és szexológia mondhatni ugyanabban az időben kezdett el újra intézményesedni.

Az első szexológiai könyv a korszakban egy évvel az abortuszliberalizáció után jelent meg 1957-ben *Nemi életünk* (Kahn 1957 [1933]) címen. Ez a könyv eredetileg 1933-ban jelent meg németül, az írója Fritz Kahn zsidó származású német orvos, akinek a könyveit a nácik

nyilvánosan elégették. A könyv a két világháború között már többször megjelent magyarul. Így 1957-ben elsőként, az 1960-as évek végéig nem jellemző módon egy olyan könyvet adtak ki, ami egyáltalán nem volt „szocialista”, hanem „újrahasznosított” egy, a két világháború között lefordított könyvet. A következő két táblázatban látható, hogy a vizsgált időszakban egyrészt a magyar szerzők által írt könyvek dominálták a diskurzust, másrészt, hogy a már meglévő könyvek újrayomása, a létrehozott diskurzus cirkulálása mellett folyamatosan írtak és fordítottak új monográfiákat.

A 2. táblán látszik, hogy a Kahn *Nemi életünk* című könyvének kiadása után egészen az 1960-as évek végéig (1968-ban Kahntól [1968 {1957}] egy másik könyvet adnak ki) nem fordítanak magyarra „nyugati” országban írt könyvet, így a diskurzust a Magyarországon írt szövegek uralják.

Az új könyvek, új szövegek létrehozása vagy fordítása annak előfeltétele, hogy a diskurzus folyamatosan – még ha lassan is, de – változzon; a 3. táblán látható, hogy az időszakban végig megvolt a változás lehetősége. A 1957 és 1959 közötti időszakban azért magasabb az újrányomások aránya, mert – ahogy arról később lesz szó – Hirschler Imre *A nők védelmében* című könyvét csak ebben a három évben négyszer adták ki – feltehetőleg ekkora kereslet volt rá. Egyébként az első kiadások aránya az 1960-as évek végén, illetve 1970-es évek elején emelkedik meg, majd rakétaszerűen kilő a rendszerváltozás előtt – ez utóbbi, ahogy arról is lesz később szó, az általános társadalmi átalakulások mellett a könyvpiac átalakulásának is köszönhető.

Kahn könyve, úgy tűnik, azért került kiadásra, mert sürgősen kellett valamilyen szexuális felvilágosító és tanácsadó könyv válaszul az abortuszliberalizációra és a rossz demográfiai mutatókra. A Horthy-korszak polgári szigorától eltérő Kahn-könyv le volt fordítva, így kis energiabefektetéssel és gyorsan újra ki lehetett adni. A könyv sok kérdésben olyan liberális álláspontot képviselt, ami egyébként nem jellemző a Horthy-korra. Ahogy Kahn írja: „Mindegy lehet a köz szempontjából, hogy mit csinálnak a felnőttek egymás közt, házuk négy falán belül és hogy milyen módszereket választanak nemi ösztönük kielégítésére. A mai idők szabad *polgáraitra* éppúgy rá kellene hagyni, mint egyéb szórakozásaik megválasztását” (185, kiemelés tőlem). Vagy: „Ne az érzékiségtől mentes ember legyen az ideálunk, hanem a szó

igazi értelmében erkölcsös ember” (295). A könyv egyébként sok szempontból átmenetinek tekinthető a „represszív” és a „repressziót problematizáló” *Scientia Sexualis* között. A homoszexualitásról röviden tárgyilagosan ír (439). Elismeri a női orgazmus létét, de azt írja, a nő orgazmusa „az ondó felvételére hivatott” (73–74), amiről valószínűleg 1933-ban Németországban csak az az orvos nem tudta, hogy teljes anatómiai képtelenség, aki nem akarta tudni, ellenben elkeseredetten igyekezett a női test szexuális potenciálját az intergenerációs reprodukcióhoz kötni. A könyv az előjáték fontosságára is felhívja a figyelmet, kiemelve azt, ami majd a *Scientia Sexualis Socialista Hungaricának* is alapvető narratívája lesz, hogy a két nem *orgazmusgörbéje* más. A maszturbációról – eltérően a tissoti rémirodalomtól – azt írja, hogy „[h]a nem is bűn és véték, mégis csak szükségből végzett csúnya szokás” (292). Fontos még, hogy hosszú időszakig – körülbelül 10 évig – ez az (első és) utolsó könyv, amelyik használ pszichoanalitikus nyelvezetet is („a vallás mint szublimálás nem oldja meg a nemiség problémáját” [291–292]). Ugyanakkor a könyv terjedelmének jó részét és így alapvető funkcióját is az teszi ki, hogy tájékoztat a különböző fogamzásgátlási és nemi betegségek elleni védekezési módokról, illetve a nemi betegségek és ezzel összefüggésben a prostitúció veszélyeiről. A könyv e kiadásának legalapvetőbb oka minden bizonnyal az abortuszok számának csökkentése volt.

Ahogy később rámutatok, a *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* diskurzusra rengeteg egyéb cél, alapvetés, meghatározottság és esztétika volt jellemző, de a legszűkebb értelemben vett biopolitikai funkció egészen az utolsó évekig jellemző maradt. Az irodalom jellemzően hangsúlyozta, hogy a Párt azért engedélyezte az abortuszhoz való hozzáférést, mert bízik az öntudatos szocialista párok felelősségteljes családtervezési döntéseiben, de próbálják felhívni a figyelmet arra, hogy ennek a legutolsó opciónak kell lennie. Máshogy fogalmazva, amellett, hogy hangsúlyozzák, hogy az abortusz liberalizációja a szocializmus vívmánya, egy morális skálát állítanak fel, melynek tetején a gyerekvállalás van, a közepén a fogamzásgátlás és az alján a művi terhességmegszakítás.

Boros Imre nőgyógyász az Egészségügyi Minisztérium által kiadott 16 oldalas *Legyen? – Ne legyen?* című pamfletben 1959-ben nagyon világosan leírja a diskurzus okait és céljait. Ahogy írja, a nők tájékozatlanok a fogamzásgátlásban, de a nővédelmi tanácsadásnak nem az a célja, hogy kevesebb gyermek szülessen, hanem, hogy a „terhesség bekövetkezése” ne „baleset” vagy „véletlen legyen”, és hogy a terhességet „várakozás előzze meg” – tehát, hogy a terhesség *tervezett* legyen – „másrészt szeretnénk megkímélni az asszonyokat a művi megszakítással járó következményektől” (3). Egy másik kiadvány, egy zsebkönyv, 1967-ben jelent meg *Nők zsebkönyve* (Kovács és Verő 1967) címen – ezt szintén két nőgyógyász írta. Az

olyan általános egészségmagatartásra vonatkozó jótanácsok mellett, mint hogy télen melegen kell öltözködni, hogy a nők elkerüljék a felfázást, a zsebkönyv a fogamzásgátlási módszerekről egy modernizációs narratívába ágyazva azt írja: „A családtervezés napjaink új fogalma” (36), mely azért fontos, hiszen a jelenkori szocialista társadalomban morálisan „elfogadható, ha a felek házasság után pár évet várnak a gyerekekkel” (38). A *családtervezés* fogalmának bevezetése tehát a tudatosság növelésére szolgált, és kétségkívül növelni kívánta ezzel együtt a házastársak önrendelkezését is saját intergenerációs reprodukciójuk felett – persze csak bizonyos keretek között.

1965-ben egy igen jellemző narratívájú könyv, a szintén nőgyógyász Sándor Róbert és Lovass Pál által írt *Gyermeket akarok*, ami főleg a promiszkuitás veszélyeire hívja fel a – feltételezetten fiatal – olvasók figyelmét, egyrészt, mert mint ahogy megjegyzi (58–62), a penicillin nem megoldás az összes nemi betegségre, másrészt, mert elismeri, hogy a szexuális aktus mennyi gyönyörrel jár. Ugyanakkor nem kevés drámaisággal figyelmeztet: „És mégis várni kell a fiataloknak! [...] várni az igazi társra, akihez nem csak a testi vágy köti az embert, hanem akinek életfelfogása, világnézete, célkitűzései és kulturális igényei is összhangban vannak a sajátunkéval” (47).

Hasonló narratívával íródtak azok a könyvek, melyek a szexuális felvilágosításról adnak tanácsot szülőknek. Majzik Lászlóné és Dobos László (1959) pedagógusok által írt és kétszer újra kiadott *Mit mondjunk nekik?* alapvető megállapításai, hogy a „felvilágosításra [...] elsősorban a szülő hivatott” (13), illetve a „nemi nevelésének fő színtere a család” (57). Továbbá Makarenkóra utalva (66) azt írják, „nemi fegyelemre” kell nevelni a gyereket, melynek célja egyéni szinten az egészséges nemi élet és a boldog házasság, társadalmi szinten a válások számának csökkentése. Ez az utolsó összekapcsolása a házasságnak és a társadalomnak jól mutatja a *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* foucault-i arcát. Ebből az aspektusból nézve a kor nagyjából orvosok, kisebb részt pedagógusok által létrehozott szexuális diskurzusa a szexuális magatartás kormányzására irányult az egészséges népesség termelése céljából. Kisebb részt a nemi betegségek elterjedésének akadályozására, nagyobb részt a termékenység fokozására, de legeslegfőképp az abortuszok számának csökkentésére. Egyaránt vonatkozott a fiatal felnőttek magatartásának kormányzására és arra, hogy a szülők hogyan végezzenek szexuális felvilágosítást, tehát hogy hogyan adják tovább ezeket a magatartásmintákat a családon belül. Ugyanakkor a *családtervezés* fogalma részlegesen elválasztotta egymástól a szex és a reprodukció kérdését, megteremtette a lehetőséget az „élvezetökönómianak” és az „élmény intenzitásának”, illetve egy olyan szexuális hegemonia

felépítését szolgálta, melyben a normatív szereplők relatíve nagy szabadsággal és előnyökkel vannak felruházva.

5.3. Radikális nőgyógyászat

A pszichoanalízis megszületése kétségkívül erősen kötődött annak környezetéhez, a belső feszültségektől terhes Osztrák-Magyar Monarchiához. A Monarchia „magyar felének” pszichoanalitikusait jelölő „Budapesti Iskola” legjelentősebb alakja – egyben talán a pszichoanalízistörténet második legjelentősebb alakja – Ferenczi Sándor volt. Ferenczi pártoló tagja volt a Galilei Körnek, mely radikális diákokat egyesített, főleg polgári radikálisokat, de a kör egyik alapítója volt Lukács György, titkára volt egy időben Rákosi Mátyás, és elnöke Polányi Károly is. Ferenczi lett a világ első pszichoanalízis professzora, mikor a Tanácsköztársaság 1919-ben fölfüggesztette az egyetemi autonómiát, és Ferenczi az új Pszichoanalitika Tanszék rendes tanári címre való kinevezését Lukács György írta alá (Erős 2001: 49–74). Ferenczi ugyan nem volt se marxista, se szocialista, de számos progresszív, a szexualitásra vonatkozó nézete volt: „A férfiak túlnyomó része több-kevesebb (többnyire több) szexuális élmény után nőszül. [...] Ellenben a női nemtől a leánykori évek alatt minden szexuális behatást módszeresen távol tartanak. [...] Nem organikus különbség, hanem a két nem életviszonyainak, a két nemre háruló kulturális nyomásnak különbsége magyarázza a házaspárok szexualitásában ezt az »aszinkront«” (Ferenczi 1991 [1908]: 50).³² Továbbá a Tanácsköztársaság idején alapított Kísérleti Kriminológiai Osztályon keresztül – nagyon foucault-i módon – a szexuális „bűnözők” – homoszexualitások és prostituáltak – büntetése helyett próbálták őket visszaintegrálni „jó kommunistaként” a társadalomba az élettörténetük megismerésével és a pszichológia, a szociológia és a pszichoanalízis segítségével. A Tanácsköztársaság pár hónapja alatt tehát a foucault-i értelemben érett – a repressziót problematizáló, nagyjából pszichoanalitikus – *Scientia Sexualis* működött Magyarországon a szocialista kormányzás rendszerébe integrálva.

A Tanácsköztársaság bukása után, miután Ferenczit kizárták a Királyi Orvosegyesületből, az 1922-es Nyugatban megjelent *Társadalompolitika és pszichoanalízis* (Ferenczi 1922) című szövegében elhatárolta a pszichoanalízist a szűk értelemben vett politikától. Részben

---

³² Később Ferenczi olyan szexuálpolitikai reformelképzelésekkel is előállt, melyek Marcuse elképzeléseit – főleg a „többletrepresszió” fogalmát – sok tekintetben megelőzték: „A pedagógiai reform ideiglenes célja az lehetne, hogy a gyermeki lelket a fölösleges elfojtás megterhelésétől megóvjuk. A későbbi, jelentősebb feladat a társadalmi berendezkedések reformja lenne, amely lehetővé tenné a vágyrezdülések nem szublimálható részének szabad levezetését. [...] Számunkra a kultúra nem »öncél«, hanem egy lehetőleg célszerű eszköz a saját és mások érdekei közötti kompromisszum kialakítására” (Ferenczi 2000 [1938]: 62).

valószínűleg azért, mert Ferenczi a Tanácsköztársaságban betöltött pozíciója okán a pszichoanalízis kritikusai azzal próbálták meg azt diszkreditálni, tudománytalannak feltüntetni, hogy követőit radikális pártokkal hozták összefüggésbe. De a radikális pszichoanalízis Ferenczi szándékával ellentétben nem szűnt meg. A két világháború Székely Béla újságíró és Kulcsár István adleriánus orvos által szerkesztett *Emberismeret* folyóirat amellett, hogy teret adott különböző mélylélektani irányzatok képviselőinek, legfőképpen a reichi freudomarxista irányzatot képviselte, többek között József Attilának is több írása jelent meg benne. Ahogy Székely az 1935-ös pszichoanalitikus különszámban írja:

A mélypszichológiai kutatás [...] nem állott meg [...] a dogmává merevedett fázisnál s ha megtagadva és az „iskolából” kizártan is, tovább ment egy sorsdöntő lépéssel, amikor világosan felismerte a társadalomnak azt a hatalmas szerepét, amellyel az ember szerelmi életébe – a mindenkori uralkodó osztály érdekének szolgálatában – beleszólt és azt olyan végzetesen formálta ki, hogy erkölcsi, majd természeti törvénné próbálta emelni azt, ami csak társadalmi fikció. (Székely 1935: 78)

Továbbá, 1936-ban két különszámot közöltek, egyet *Szerelem és ösztönélet* címen, amiben ismertették a kor jelentős szexuálpszichológiai és szexuálantropológiai irányzatait, egyet *Tömeg* címen, melyben – többek között – ismertették a *Sex-Pol* mozgalom fő állításait és céljait.

A mai társadalom embereinek karakteranalitikus kutatása megmutatta, hogy az uralkodó szexuális morál és a házasság intézménye milyen szorosban kapcsolódik az osztálytagozódáshoz, a magántulajdonhoz és a termelőeszközökhöz. [...] kényszer nélküli munka csakis szexuálisan teljesen kielégített ember számára lehetséges [...] az emberek többsége a mai társadalomban kisebb-nagyobb szexuális zavarban szenved [...] Szexuálisan egészséges emberek felnövésehez a nevelésnek minden szexuális elfojtást ki kell küszöbölnie, a házasság államilag védett kényszerjellegének meg kell szünnie anélkül, hogy szexuális káoszt vagy „pohárvíz-teóriát” jelentsen. (Tenkitz 1936 [na]: 203)

A második világháború után úgy tűnt, hogy a két háború között tevékenykedő, a társadalmi reformok iránt elkötelezett, baloldali, legnagyobbbrészt városi zsidó pszichotudományos értelmiség számára elérkezett a pillanat, hogy az elképzeléseiket valóra váltsák (Kovai 2015: on.) és a Tanácsköztársaság idejéhez hasonlóan a pszitudományok újra szerepet kapjanak a szocialista ember és társadalom kimunkálásában. E csoport több tagja – például Mérei Ferenc – a háború előtt és alatt az illegális kommunista mozgalom tagja volt, és a pártegyesítés után a MKP törekedett arra, hogy a szakmai intézmények, illetve azokban a döntéshozó pozíciók az irányítása alá kerüljenek.³³ „A két háború közötti elszigetelt kis kutató és terápiás intézetek 1945 után nagy állami intézményekké, az egykori lelkes (és életben maradt) önkéntesek pedig

---

³³ Székely Béla és Kulcsár István mindketten legalábbis szimpatizánsai voltak az illegális kommunista mozgalomnak. Székely már 1938-ban Argentínába emigrál, Kulcsár 1948-tól 1950-ig az Újpesti rendelőintézet orvosa; 1950-ben feleségével és fiával kivándorol Izraelbe.

pszichológusként fizetett közalkalmazottakká váltak” (Kovai 2015: on.). De nem sokkal később, a pszitudományok képviselői közül sokan az oktatás kérdésében nem pártkompatibilis álláspontjuk miatt diszkreditálódtak (Kovai 2016: 211), majd az 1936-os szovjet pedológiai rendelet 1950-re Magyarországon is elkezdte éreztetni a hatását, mely miatt felszámolták a magyar pszichológia csaknem teljes intézményrendszerét.

Más területeken viszont a kommunista értelmiség befolyásos pozícióba tudott kerülni. Hirschler Imre szülész-nőgyógyász 1932-ben lépett be a Kommunisták Magyarországi Pártjába, ettől kezdve a Vörös Segély orvosa volt, ez idő alatt került kapcsolatba azokkal a kommunistákkal, akik a második világháború után magas tisztségekbe kerültek.³⁴ Valószínűleg ezek az ismeretségek később is segítették a pályáján. Hirschler az 1947-es, majd az 1949-es választásokon az MDP képviselőjelöltje volt, aztán 1951-ben országgyűlési pótképviselő. A Kútvölgyi-úti Állami Kórház megnyitásakor, 1950 februárjában kinevezték a szülészeti-nőgyógyászati osztályvezető főorvosnak. 1952 és 1955 között a János Kórház szülészeti osztályának vezetője. 1955-től vezető volt a koreai Rákosi Mátyás kórházban. Már 1950-ben Kiváló Dolgozó kitüntetést kapott, majd az 1981-es a Szocialista Magyarorszáért Érdemrendjéig összesen kilenc díjat és kitüntetést kapott, köztük 1955-ben Partizán Emlékérmét.

Hirschler (1958: 3) *A nők védelmében* című, először 1958-ban³⁵ kiadott könyve előszavában így ír a könyv keletkezésének körülményeiről:

Az 1957. év folyamán a Társadalom. és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat „Kérdezz–Felelek” ankétot rendezett nők számára „*A házasság problémái*” címmel, amelynek egyik előadója voltam. Az ankét iránt olyan nagy érdeklődés mutatkozott, hogy sok százan kiszorultak az előadóteremből, így aztán meg kellett ismétetni. Amikor a második ankétról az újságok is beszámoltak, az érdeklődés olyan nagyarányúvá vált, hogy szakszervezetek, kerületi nőtanácsok, budapesti és vidéki nagyobb üzemek egyaránt igényelték hasonló ankét szervezését, mind nők, mind férfiak számára.

A korabeli sajtó nem kevés pátozzsal a könyv megjelenése után így számolt be az eseménysorozatról és a könyv megírásának előzményeiről:

---

³⁴ „Tagja vagyok a Magyar Dolgozók Pártjának, párttagságom (kezdetét) 1932-es évvel ismerték el. Ezen időtől kezdve voltam a Vörös Segély orvosa és ezt a munkámat a Felszabadulásig végeztem. Feladatomban az elvtársak orvosi ellátása és betegségük esetén támogatásuk volt. Munkámat mindenkor odaadással és áldozatkészséggel végeztem, a Vörös Segélyt anyagilag is támogattam. Ezen munkám révén a mai vezető elvtársak legnagyobb részével kapcsolatba kerültem” (Hirschler 1948). Illetve: „A Vörös Segély orvosa lettem melynek keretében igen kiterjedt szakorvosi munkát végeztem és a VS-t anyagilag támogattam. Részben a baloldali gondolkodású orvosokkal kerültem munkám révén kapcsolatba. Jáhn Ferenc, Simonovits, Bátor, Schönstein, stb. Részben a mozgalomban jelenleg is szereplő elvtársnők javarésztét gyógyítottam. /Révai Józsefné, Révai Gizi, Kiss Károlyné, Kovács Istvánné, Apró Klári. stb. stb.” (Hirschler 1952),

³⁵ Az egész kelet-európai régióban az 1950-es évek végén vagy az 1960-as évek elején kezdett el (újra)intézményesülni a *Scientia Sexualis* (Lišková és Szegedi 2021)

A munkások hívták: tartson előadást számukra, hogy a megváltozott élet ne csak a gyárakban jelentsen örömet, nagyobb boldogságot, de az otthon is melegebb fényű, derűsebb legyen. A család élete. [Hirschler] [t]apogatózva indult el ezen az úton: vajon milyen kérdések érdeklik a dolgozó nőket. Az eredmény meglepő volt, maga sem gondolta, hogy a szerelem, a házasság, a szexuális élet problémái ennyire érdeklik az embereket. A kérdésfeltevések és a beszélgetések azonban mást is mutattak. Az érdeklődés mögött bizonytalanság, tudatlanság rejlik. Még két egymással olyan bensőséges kapcsolatban álló ember, mint férj és feleség, is félszeggé, szavakban ügyetlenné válik, amint erre – az eddig nem ildomosnak tűnő – kérdésre került a szó. A felszabadult élet csak úgy teljes, ha nemcsak a társadalmi kapcsolatok tisztulnak, nemesednek, hanem a férfi és a nő kapcsolata is a szó igaz értelmében emberségessé válik. És őszintévé. Minden kérdésben. (Pesti Hírlap 1959)

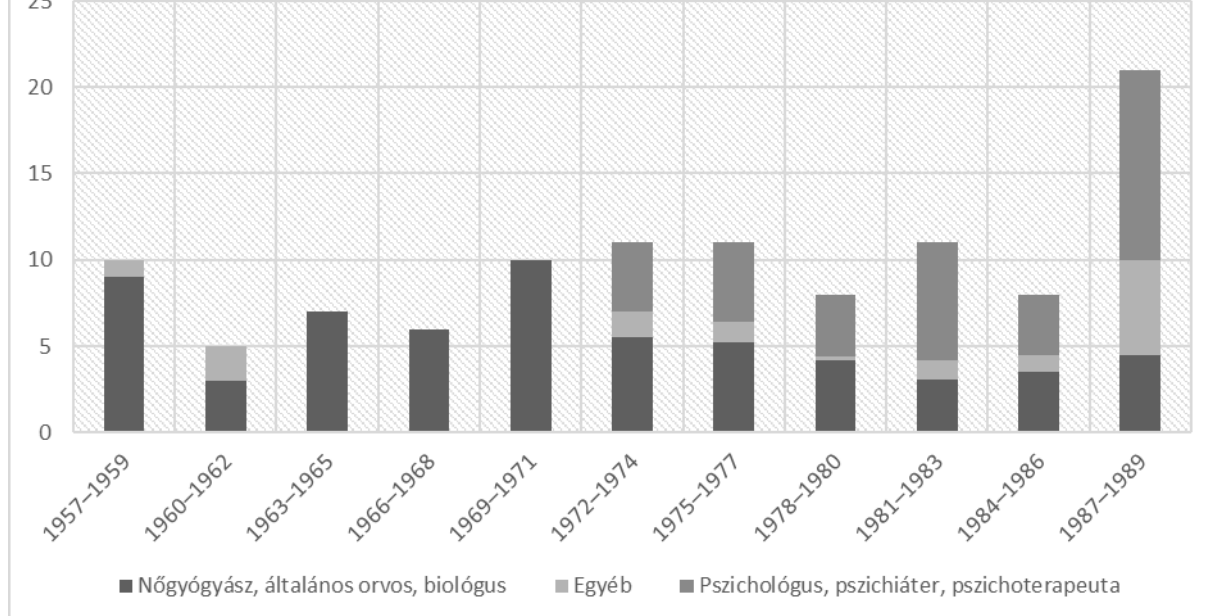
A nők védelmében a második kiadott szexológia könyv volt a korszakban és egyben a harmadik, illetve a negyedik is. 1958-ban háromszor adták ki, majd 1959-ben még egyszer. Az előbb idézett újságcikk szerint: „Két esztendő leforgása alatt négy kiadásban jelent meg. Összesen háromszázötvenezer példányban! S jelenleg sem könyvesboltokban, sem antikváriumokban nem kapható. És kiadták Csehszlovákiában és Szlovákiában [sic!]”³⁶ is.” Ha valóban csak megközelítőleg ekkora példányszámban fogyott a könyv, akkor valószínűleg a korszak legolvasottabb *Scientia Sexualis* könyve volt, ezt erősíti, hogy az 1960-as években kiadták még kétszer, így összesen hat – magyar nyelvű – kiadást ért meg.

A könyv sok értelemben hasonló a korszakban kiadott magyar nyelven íródott könyvekhez – hogy inkább azért, mert ugyanúgy belesimult a pártvezetés felől jövő elvárásokba és a domináns ideológiába, mint a többi könyv is, vagy mert Hirschler könyve, illetve annak sikere, ennyire meghatározta a kor szexuális diskurzusát, azt nehéz megmondani. Ugyanakkor *A nők védelmében* (1958) kiemelkedik a radikális társadalompolitikai beállítódása miatt: törekvései sok értelemben a 19. században és a 20. század első felében író utópistákéioz, Engelshez (1870 [1984]), Bebelhez (1928 [1879]), Kollontájhoz (1977 [1921]) és Reichhez (1983 [1931]) hasonló – az első kettőre persze Hirschler hivatkozik is –, ugyanakkor Hirschler nőgyógyászként közelít a témához. Mint ahogy az 1970-es évekig a szexuálpszichológiai és szexuálszociológiai kérdésekkel – kevés kivételtől letekintve – nőgyógyászok és általános orvosok foglalkoztak. A 4. Tábla mutatja az adatbázisba bekerült kiadványok szerzőinek foglalkozását:

---

³⁶ Valószínűleg kiadták Csehszlovákiában csehül és szlovákul is.

A szerzők foglalkozása
(4. Tábla)

Az 1950-es években az *egyéb* kategória minden esetben pedagógusokat jelentett, ahogy látható, a pszitudományok képviselői csak az 1970-es évektől csatlakoznak újból a diskurzushoz, majd gyorsan többségbe is kerülnek annak előállításában.

Hirschler, ahogy azt említettem, alapállásban radikálisabb a korszak nőgyógyász és pedagógus szexológusainál. Ahogy írja: „az ember szerelmi életének célja az örömszerzés. Ennélfogva semmit nem lehet perverzitásnak nevezni, és így megengedhető mindaz, ami az örömszerzést szolgálja, vagy fokozza, ha azt a szerelmesek kölcsönösen szívesen fogadják, nem jár az egyik fél testi vagy lelki károsításával és nem sérti a társadalom érdekét” (51). Ez a (legalábbis majdnem) *laissez-faire* hozzáállás – mint látni fogjuk – részben beépül az 1950-es és 1960-as évek szexuális hegemoniájába

5.4. Gender és női orgazmus az 1950-es és 1960-as években

A nőgyógyászati *Scientia Sexualis Socialistica Hungarica* valódi nyitókönyvének, *A nők védelmében*nek a központi témája és problémája a női szexuális gyönyör és a női orgazmus volt. Ahogy egy levélíró esettanulmányára reflektálva Hirschler bemutatja: „8 éves asszony vagyok. [...] Én még sohasem éreztem közösülés alatt semmi élvezetet, sem kielégülést. Én a fentieket sosem közöltem vele. Ez az egyetlen dolog a házasetünkben, ahol titok van kettőnk között. [...] Tulajdonképpen nem is tudom, mit kellene éreznem, csak várom azt, hogy én is

megismerjem, amiért mások mindent feláldoznak” (8). Ahogy Hirschler írja, 20 év praxisa során alatt mintegy 600 nő nemi életére vonatkozó adatot gyűjtött össze, és e nők mintegy 80–90 százalékának a nemi élete vagy örömtelen vagy több benne a nehézség, mint az öröm. A könyv egy lényegi része a patriarchális élvezetökonómiát tematizálja és gyakorlati tanácsokat ad a női test szexuális potenciáljának megélésére. Érvelése szerint a szocialista ember „szerelmi kultúrájának két aspektusa van: egyrészt a figyelembe veszi a Másik szükségleteit, vágyait és eltérő anatómiáját; másrészt technikailag felkészült szexuális szükségletek kielégítésére. „A szerelmi kultúra [...] hozzá tartozik az emberi kultúrához” (51), ezért politikai cél megteremtteni a szocialista szerelmi kultúrát, illetve a szerelmi kultúrával bíró szocialista embert. Ezért a szocialista „fejlődés többek között azt is igényli, hogy az embereket – férfiakat, nőket egyaránt – úgy alakítsuk, hogy fogékonyá váljanak a szerelem iránt is. Ez azonban a dolognak még mindig csak az egyik oldala. A leghevesebb szerelmi érzés is csődbe juthat, ha a szeretkezés technikájának ismeretei hiányoznak” (51). Itt megjelenik a *Scientia Sexualis*ban – hogy visszaálljunk Weberre (1987 [1920]: 101–102) – a szubsztantív racionalitás – a Másik (itt főleg a nő) szükségleteinek és vágyainak figyelembe vétele – mellett a formális racionalitás elvárása a szexuális aktusban, tehát, hogy a felek (itt főleg a férfi), képes legyen „kalkulálni”, hogy milyen cselekvéssorozatnak lesz az a végkimenetele, hogy örömet szerez a Másiknak. A formális racionalitás a *Scientia Sexualis*ban nem új keletű, de egészen a 20. századig a nemzésre vonatkozott, illetve annyiban vonatkozott az örömről, amennyiben az örömet (az orgazmust) a nemzés előfeltételének hitték. Mária Terézia orvosa azért adta azt a tanácsot, hogy „Őfelsége szeméremtestét közösülés előtt ingerelni kellene” (Laqueur 2002 [1991]: 162), mert ettől a technikától várta, hogy a leendő császárnő teherbe essen. A formális racionalizálás tehát önmagában nem vezetett ahhoz – Weberrel szólva –, hogy az erotika a pusztán reprodukcióra redukálódjon, vagy – Lukáccsal szólva –, hogy a szexuális praxisban a résztvevők eldologiasodjanak egymás számára.

Hirschler szerint ez a technika szintjén három dolgot jelent. Az előjáték fontosságát, azt, hogy a női öröm kulcsszerve a csikló, és az utójáték fontosságát. Mivel a két nem „izgalmi görbéje” más (44), a nőké lassabban emelkedik, ezért szükség van előjátéokra. „A szerelmi előjáték szükséges ahhoz, hogy a nő izgalmi állapota a férfiét utolérje” (41), illetve:

A szerelmi előjátéknak tehát a nőnél két igen fontos szerepe van: először az izgalmi állapotot kell a férfival egy színvonalra hoznia, másodsor a nemi szerveket az átnedvesedéssel alkalmassá kell tenni a közösülésre. Nagyon sok nő nemi kielégülése azért nem jön létre, mert nincs vagy nem kielégítő módon és mértékben történik az előjáték. Ennek oka elsősorban a férfiak szexuális kultúrában való tájékozatlansága, de különösen a házasságban a férfi önzése és kényelmessége is. (42–43)

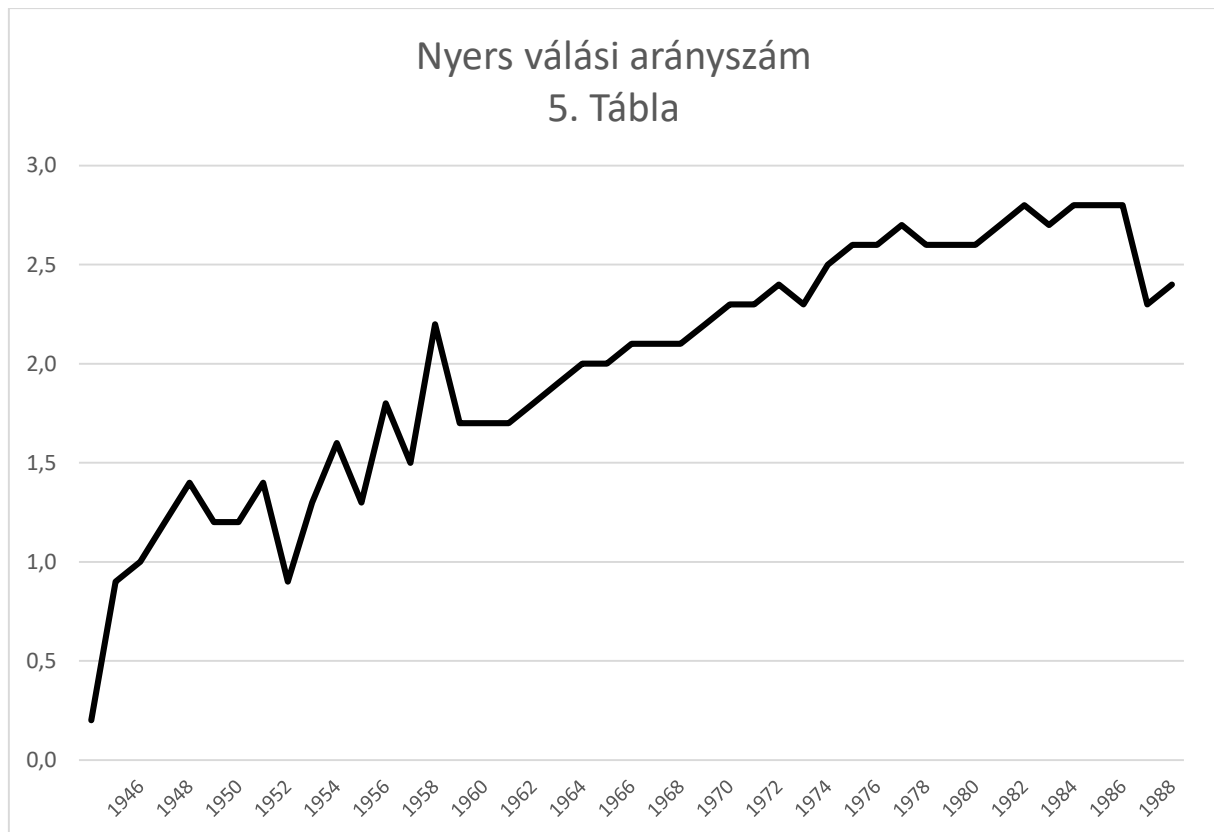
A nők egy jó része arról számol be, hogy az előjáték alatt a szexuális izgalmi szintje nő, de közösülés alatt csökken, de a „csikló dörzsölésével azonban meg tudja szerezni a kielégülés érzését” (43). Hirschler abban látja a problémát, hogy mivel „a csikló kicsi, és kevésbé emelkedik ki, sokan nem értik meg, hogy épp oly fontos középpontja lehet az ingerlésnek, mint a férfinél a hímvessző” (21). Ezért a könyv egészen részletekbe menő – technikai – tanácsokat ad:

a férfi a hátán fekszik és a nő föléje térdel, úgy guggolva végzi a párzási mozdulatokat. Ennek a helyzetnek sok előnye van: 1) a hímtag bevezetése ilyen módon történik a legkíméletesebben és a legkönnyebben; 2) az érintkezésben a nő az aktív, ő szabja meg a mozgás ritmusát és azt saját igényeihez méri; előfordul ugyanis, hogy a mozgás ritmusának különbözősége akadályozza a nő kiejézetének létrejöttét; 3) egyidejűleg lehet a csiklót kézzel izgatni; ily módon a csiklón kielégülő nőnél elmosódik a csikló jelentősége, a kielégülés megszerzése nem különül el időben az érintkezéstől. (52)

Mivel a két nem „izgalmi görbéje” abban is eltér, hogy a nőké lassabban oldódik, így ahhoz, hogy a nők a „férfiak izgalmi állapota gyorsabban szűnik meg, de szerelmi kultúrával rendelkező férfi nem sajnálja azt a néhány percet, amellyel a nő izgalma lassabban oldódik. Minden örömet szétzúzhat és megsemmisíthet az a férfi, aki dolgavégezetten befordul és horkolni kezd” (47). Tehát Hirschler bizonyos értelemben csatlakozik a női test generatív szexuális potenciálját felszabadító irodalomhoz, de – mivel feltételezi, hogy az azt lehetővé tevő társadalmi változások megtörténtek vagy legalábbis éppen történnek –, legfőképpen a *technikai* ismeretterjesztés eszközével.

A női szexuális kielégülést támogató szexológiai irodalom megértéséhez érdemes megvizsgálni a kor genderrezsímjét. Rákosi Mátyás (1997 [1947]: 731), a Magyar Kommunista Párt főtitkára úgy fogalmazott 1947-ben, hogy: „Túlzás nélkül kijelenthető, hogy a népi demokrácia ereje, mint a hőmérőn a hőfok, a nők benne játszott szerepével mérhető”; majd néhány évvel később, hogy „a kiegyenlítés különösen a dolgozó nőket érinti” (Rákosi 1951: 57). „A nők a gyújtópontjába kerültek annak a politikának, amely arra irányult, hogy fölgyorsítsa a népesség eladdig »nem dolgozó« csoportjai bevonását a formálisan is alkalmazottak körébe” (Zimmermann 2012: 66). A női munkaerő formális iparba csatornázására irányuló politikai akarat és az ezt kísérő nemiszerep-konstrukció jól tetten érhető az 1950-es évek filmjeiben. Az időszakban készült filmekben a „háztartásbeli” nőt a kihalófélben lévő polgári rend gögös maradékaként tüntetik fel, míg a filmek hősnői az iparban dolgozó és élmunkássá váló nők – mint Eszter a *Becsület és dicsőségben* (Gertler 1951) és Katalin a *Kiss Katalin házasságában* (Máriássy 1950) (vö. Schadt 2012). A kor genderrezsímje, melynek fontos szimbolikus eleme volt a nők egyenjogúsága, egyúttal a Párt egyik szimbolikus

legitimációs bázisa volt. Ezért a válások relatíve magas száma legitimációs problémát is jelentett. A válás már az 1950-es évek elejétől mint fontos társadalmi és erkölcsi probléma jelent meg az újságok hasábjain (Tóth 2013: 15–16). Az 5. tábla mutatja a nyers válási arányszám alakulását a korszakban.

Így az 1950-es és 1960-as évek *Scientia Sexualis*-a részben egy olyan feltevésre épült, hogy a válások száma azért is magas, mert a férfiak – önzőségéből vagy tudatlanságból – alárendelik saját szexuális kielégülésüknek a női test generatív szexuális potenciálját. („*Egy általános és diffúz kauzalitás posztulátuma*” – mondaná Foucault [2014 {1976}: 69], tehát a szextudósok minden okozat mögött a szexet látják oknak.) Ezért azon túl, hogy csökkentették az abortuszok számát – ezek a szempontok nem maradnak ki Hirschler könyvéből – a korszak *Scientia Sexualis* könyvei a háztartási feszültségek felszámolására irányultak azáltal, hogy próbálták a férfiakat rávenni arra, hogy vegyék figyelembe a női vágyakat és a női anatómiát.

A korszak másik sokszor kiadott *Scientia Sexualis* könyve a szintén nőgyógyász Haraszti István *A nemi élet kérdései* (1964 [1958]), melyet még ugyanabban az évben, 1958-ban adtak ki először, mint *A nők védelmében*, és összesen ötször adták ki. Haraszti a negyedik kiadás előszavában ezt írja: „könyvem öt év alatt több mint kétszáz ezer példányban fogyott el” (7). Haraszti megfogalmazásaiból hiányzik az a habituális materializmus, ahogy Hirschler a

szexualitás problémáit megfogalmazza, és a korszakban írott könyvek nagy részére jellemzően és Hirschlerrel ellentétben, egyáltalán nem marxista módon a férfi-női különbséget esszencializálja, gyakorlatilag kérdés nélkül fogadja el a viktoriánus két-test modellt.

A hímvarsejt termelése nemcsak folyamatos, hanem igen nagy mennyiségű is, és a férfi, nemi ösztönének hatására, igyekszik minél hamarabb megszabadulni tőlük. *Ezért a férfi nemi ösztöne aktív: keresi a társat.* E társkeresésben általában több az ösztönösség, mint az érzelem vagy tudatosság. [...] A hüvely és a petefészkek nem láthatók. [...] A petefészkek működését lassú szakaszosság jellemzi. [...] *Ezekből az élettani és alkatbeli adottságokból következik a női nemre inkább jellemző passzivitás, tartózkodás és szemérmesség.* A női szemérem jelentős vonzerő is a férfi számára. (Haraszi 1964 [1958]: 43–44)

Haraszi értelmezésében ezzel az esszenciális különbséggel kell kezdenie valamit a szerelmeseknek: „Az orgazmus után a férfi nemi vágya kielégül és szinte egycsapásra meg is szűnik nemcsak szerelmi rajongása, hanem gyakran gyengédsége, sőt érdeklődése is. A nő orgazmus utáni elernyedése enyhébben, lassabban következik be. Ezért, ha a férfi a nemi aktus után közönyös magatartást tanúsít, ez érthető módon bántja a nőt” (50). Hasonlóan látja Kovács Lajos nőgyógyász a *Szerelem, házasság, gyermek (ahogy az orvos látja)* című könyvében 1962-ben: „A férfi nemi ösztönének nem éppen szerencsés tulajdonsága, hogy változatosságot kíván” (17). Az orvos úgy gondolja, ez az oka a poligámiának és a prostitúciónak is. Ezzel szemben:

A nő nemi ösztönének sajátosságai tehát megmagyarázhatók először is abból, hogy a nemi aktus egész életére mély hatást gyakorol, másodsor, hogy nemileg passzív szerepet játszik, harmadszor hogy külön lelki tulajdonságokkal rendelkezik. Mindebből, de különösen passzív szerepéből magyarázható tetszeni vágyása, díszítési ösztöne, vagyis az, hogy külsőjével, tekintetével, mozdulataival igyekszik meghódítani a férfiakat. (19)

Az 1963-ban magyarra fordított keletnémet orvos pár, Gerhard és Danuta Weber írják: „A férfi szexuális izgalmanak leghatalmasabb forrása az erotikus fantázia. Sok nőnél az ilyesfajta intenzív szexuális elképzelésnek nincs kifejezett jelentősége” (66). Bródy György (1966) kifejezetten fiatal fiúknak szóló tanácsadókönyvében a *Fiúknak lányokról*ban így fogalmaz: „Alaptermészetükből fakad, hogy a kezdeményezést átengedik a másik nemnek” (45). „A nő nemi ösztöne inkább passzívabb, tűrőbb, szemérmesebb” (53). Érdeemes észrevenni, hogy az a megállapítás, hogy egy „nemi ösztön szemérmes”, a viktoriánus ideák tudományos vagy „materialista” kifejezésekkel való alátámasztására tett elkeseredett kísérlet egy igen humoros módja.

Ugyanakkor a szexuális hegemonia szempontjából nem sokat számít, hogy míg Hirschler értőn kapcsolódott a szocialista irodalomhoz, addig a legtöbb megjelent könyv újratermelte a nemekről szóló viktoriánus ideákat. A nők tömeges belépésével a munkaerőpiacra, a válás egyre könnyebbé válásával, a nők szimbolikus mobilizációjával együtt

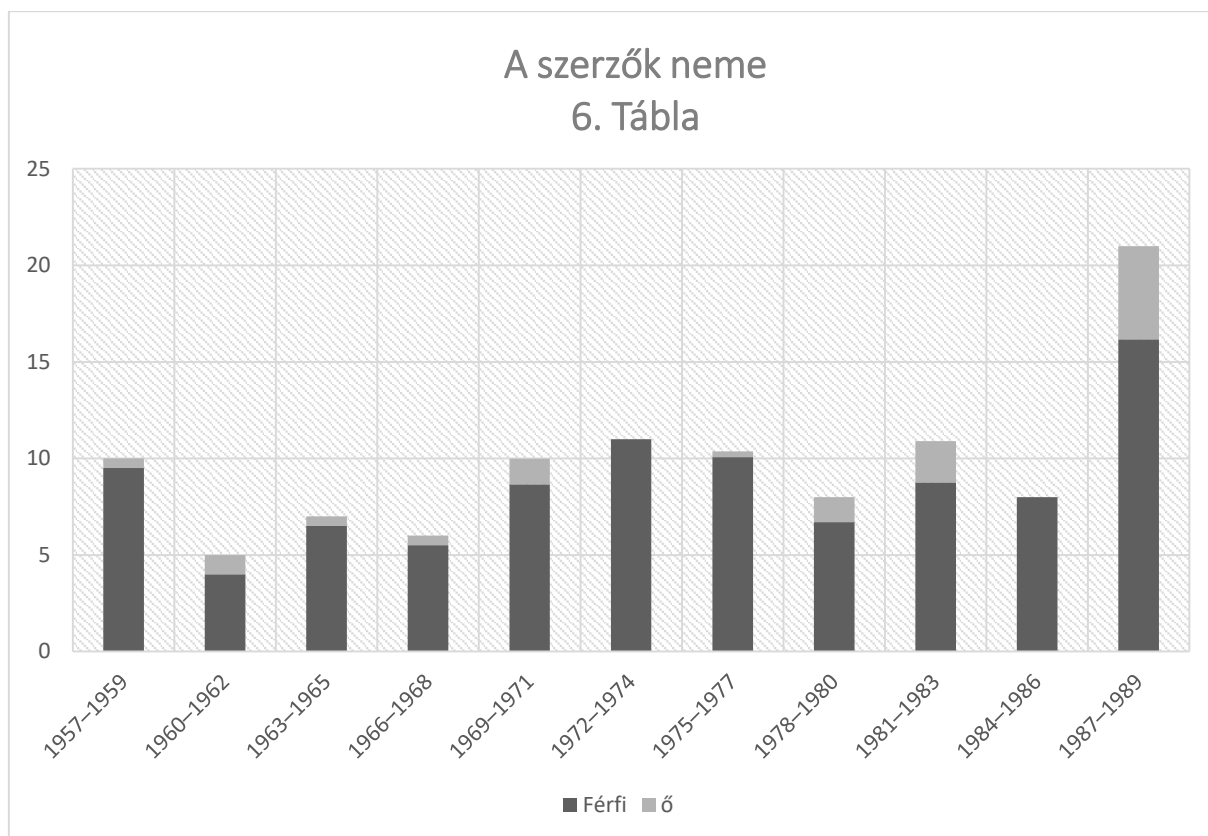
a *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* olyan irodalom volt, ami egy, a nők számára kedvezőbb szexuális hegemonia felépítését célozta, egy olyan hegemoniát, melyben a nők szexuális szükségleteit, vágyait és anatómiáját jobban figyelembe veszik az uralkodó csoportok – még ha olyan kitételek is szerepeltek ebben az irodalomban, hogy a nőknek nincs is (szexuális) fantáziájuk. Foucault-iánus módon fogalmazva, az irodalom a szexuális viselkedés szabályozásra irányuló biopolitika része volt, melynek célja a *népesség* egyik jellemzőjének, a válások számának csökkentése volt. Akkor is, ha naivitás azt gondolni, hogy a válások számának növekedése háttérben önmagában a nem kielégítő szexuális élet állt – számtalan tanulmány született arról, hogy a genderrezsím sok tekintetben nagyon egyenlőtlen maradt, illetve, hogy a szocialista társadalmi reprodukció milyen nagy részben támaszkodott a nők láthatatlan ingyenmunkájára (pl. Zimmermann 2012).

Tehát, ha a legtöbb monográfia és pamflet vagy füzet nem is volt olyan alaposan beágyazva a Marx és Engels óta létrejött szocialista diskurzusba, mint Hirschler könyve, a sokszor viktoriánus előfeltevéseikkel a szexuális hegemonia átalakítását ugyanannyira célozták, mint Hirschler. A legtöbb kiadvány a „szexuális görbék” különbözőségét (Weber és Weber 1963 [1959]: 68) és az elő- és utójáték fontosságát (68–69) hangsúlyozta. Weberék az „egyesülés élménye zavarainak” három okot tulajdonítanak (73–78): a rossz női szocializáció, a korai magömlés és a férfiak önzősége. Bródy (1966: 68) is figyelmeztet, hogy a „nő ekkor [közösülés után] várja legjobban a gyengédséget, a dédelgetést – és ezt többnyire nem kapja meg, ami tartós frigiditáshoz vezethet.

Végül is a *Scientia Sexualis Socialista Hungaricus* irodalmának egy jó része arról szól – kicsi karikírozva –, hogy hogyan bánjanak a férfiak a nőkkel úgy, hogy azok ne akarjanak elválni. Kahnak (1968 [1957]: 54) az 1960-as és 1970-es évek fordulóján megjelent második magyarra fordított könyve például figyelmeztet, hogy a fiú „[v]igyázzon arra, hogy a tapasztalatlan lány ne lássa meg a magömlést, hogy a lány kezét vagy ruháját váratlanul be ne piszkítsa az ondóval. A nő az ondót annál kevésbé érzi visszataszítónak, minél inkább annak természetes helye, a nő öle közelében ömlik ki.” De Kahn is értekezik a csikló fontosságáról (230), a jó női orgazmusról, de arról is, hogy a házasságnak hosszú távon a külön vagy a közös hálószoba tesz jobbat (175).

A Nők zsebkönyve jól összefoglalja az irodalom genderviszonyokról és a női orgazmusról szóló fő tanulságát, ezúttal a *lányoknak*: „A férfiak gyakran indokolatlanul tartják frigidnek a nőt, pedig csak arról van szó, hogy ügyetlen magatartásukkal közömbösséget, vagy éppen kedvezőtlen hatást váltottak ki. Sok nő csiklótájéjának kellő izgatásával jut el a közösülés alatt az élvezetérzéshez” (Kovács és Verő 1967: 87).

A női testről, a női szükségletekről, vágyakról és fantáziáról (vagy annak „hiányáról”), illetve a női anatómiáról majdnem kizárólag férfi orvosok értekeztek, még a nőknek szóló praktikus tanácsokkal teleírt *A Nők zsebkönyvét* is két férfi nőgyógyász írta. Úgy tűnik, a diskurzusba a női tapasztalatot csak olvasói leveleken és orvosi esettanulmányokon keresztül volt szükséges becsatornázni férfi interpretációval.

Az 1970-es évekig összesen három nő írt *Scientia Sexualis* szöveget Magyarországon megjelent könyvben: Ortutay Zsuzsa, a Magyar Nők Országos Tanácsa főtitkára, Majzik Lászlóné pedagógus és Danuta Weber kelet-német nőgyógyász – mindhárman férfi társszerzővel, vagy társszerzőkkel. A magyar női szerzők ráadásul inkább a népesség és a pedagógia (szexuális felvilágosítás) kérdésével foglalkoztak. Annak ellenére, hogy az orvosok között a nők aránya 1949 és 1960 között 12,4 százalékról már 21,5 százalékra emelkedett (Schadt 2003: 52), női nőgyógyászok egyáltalán nem szólaltak meg a diskurzusban. Az olyan szűk értelemben vett, a női szexualitással foglalkozó női szerzők, mint a 20. század elején a pszichoanalitikus orvos Rotter Lilián, hiányoznak a korszak diskurzusából (vö. Borgos 2018, főleg: 223–230) – maga Rotter Lilián ugyan a világháború után az MKP tagja lett, de a pszichológiai intézményrendszer felszámolása után a diskurzustól távol laboratóriumi orvosként dolgozott.

5.5. Szocialista romantika és társadalmi evolúció

A *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* nemcsak abban járult hozzá a korabeli szocialista hegemonia stabilitásához, hogy formálta és fenntarthatóbbá próbálta tenni a szexuális hegemoniát, hanem ezt a fenntarthatóságot a megvalósult szocializmus fejleményeként tartotta számon és a polgári világgal állította szembe.

A korszakban sokkal inkább támaszkodtak az engelsi romantikára, mint a Szovjetunióban az orosz forradalom és a második világháború között. Engelsnek az a belátása, hogy a polgári monogámia a kapitalizmus terméke, de a szocializmus alatt nem felbomlik, hanem érzelmi – szerelmi – alpra helyeződik és két szabad ember érzelmi kötelékévé válik termelési és újratermelési egység helyett, a *Scientia Sexualis* alapvető kerete lett. A szovjet T.Sz. Atarov 1959-es könyvét egy évvel később, 1960-ban fordították magyarra:

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményeként létrejött szocialista állam új gazdasági, valamint társadalmi és politikai alapjai a családi és házassági viszonyoknak is új formáit vitték a történelem porondjára. A termelési eszközök feletti magántulajdon, mint történelmi kategória, megszűnt a személyes és családi boldogság alapjának lenni. Ma a családnak és minden egyes tagjának anyagi jólétét a társadalmi termelés, valamint a társadalmi munkában való részvétel biztosítja. A házasságkötésnél már nem a kapitalista rend gazdasági motívumai, hanem a természetes gazdasági érzelmek: a szerelem és a szellemi igények kölcsönös közössége játszanak döntő szerepet. Megszűnt annak a szükségessége, hogy az emberek a házasságot gazdasági, kereskedelmi ügyletként használják fel. Megszűntek a társadalmi alapjai a prostitúció fennállásának, valamint a proletárok kényszerű családtalanságának. (Atarov 1960 [1959]: 10)

1969-ben *A családtervezés egyes kérdéseiről* (Ortutay, Kovács és Seregély 1969: 7) című könyvben így írnak a szerzők: „A szocialista forradalom, a termelési viszonyok megváltoztatása nemcsak a társadalom gazdasági és osztályszerkezetét alakította át, nemcsak a gondolkodást és a világnézetet befolyásolta, hanem a legszubjektívebb emberi kapcsolatokat is.” A *Szerelem, házasság, gyermek (ahogy az orvos látja)* (Kovács 1962: 4) című monográfiában:

A monogám házasság tehát a szocialista társadalomban is fennmarad, de mentesül a kizsákmányolás minden elemétől, új tartalmat, új lehetőséget nyer. A szocialista társadalmakban a házasság alapja mindenekelőtt az egymás iránti kölcsönös vonzódás, a szeretet és tisztelet, a kötelezettségek és a szociális felelősség vállalása. Mindez együttesen biztosítja a család számára a legjobb feltételeket alapvető funkciójának betöltéséhez: a gyermek világrahozatalához és felneveléséhez.

Ennek a narratívának – Engelshez hűen – különösen fontos eleme volt a nemi egyenlőség kérdése. A *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* az eredeti Engels-könyvhöz képest két dimenziót tett hozzá, az egyik a szex problémájának sokkal konkrétabb kezelése, a másik az, hogy míg Engels egy majd eljövendő szocializmus programját vázolta fel, addig az itt tárgyalt szerzők a már megvalósult szocializmus vívmányait állították kontrasztba az evolúciósan meghaladott polgári renddel, ezzel egy evolúciós legitimációs bázist teremtve a szocialista

(szexuális) hegemoniának. 1971-ben a kifejezetten utolsó éves gimnazista lányoknak szóló, a Magyar Vöröskereszt által kiadott *Nagylányok iskolájában* Bogárdi Mihály (1969: 31) írja:

A szocialista forradalom megváltoztatja az emberek termelőeszközökhöz való viszonyát, és ezzel megteremtí az alapot a társadalom tagjai egymás közötti viszonyának megváltoztatásához. Megszűnik az emberek általi kizsákmányolása és kiszolgáltatottsága, ennek következtében meg kell szűnnie a nők szexuális kiszolgáltatottságának is. Ez az alapja a szexuális erkölcsnek is. Csak a szocialista társadalomban válik általánosan lehetővé az érzelmileg gazdag és az igaz szerelmen alapuló házasság is. Ma még sok a polgári, vallási erkölcs maradványaiból eredő ítélet és állásfoglalás. Ilyenek pl. a nők alárendelt kiszolgáltatott szerepének hirdetése a szexuális életben, a házasságban, ezzel szemben a férfiak szexuális szabadosságának elismerése a házasságon kívül is, ugyanakkor a szocialista erkölcsnek megfelelő szerelmi, humánus, tartalmi szexuális kapcsolat merev elítélése, az anyagi érdekekre épülő, kényszerű házasságok elfogadása stb. Ezeknek a helytelen nézeteknek megváltoztatására kell törekedni. Ugyanakkor erősítenünk kell a helyes szexuális magatartásra, az egymás iránti felelősségre, a családalapításra, a boldog családi élet kialakítására irányuló törekvéseket. A nemi ösztönt az érzelem és az akarat ellenőrzése alá kell rendelni. Az ifjúságnak fel kell készülnie a szerelmen alapuló boldog családi életre, jövő generációinak nevelésére. Társadalmunkban a férj és a feleség hűsége, az együttélés belső erkölcsi tartalma mind nagyobb jelentőségre tesz szert. Nincs kétféle erkölcs a nemek közötti kapcsolatban, külön férfiak és külön nők részére.

Hirschler (1958: 14) is hasonlóan pozicionálja a saját könyvét: „A polgári társadalomban [...] [k]ét féle erkölcs uralkodott: más a férfiak, más a nők számára, és ez mindmáig érezteti hatását. Ma is szigorúbb »erkölcsi« követelmények érvényesülnek a lányok nevelésében”. A kelet-német orvos és biológus szerzőpár eredetileg 1964-ben kiadott, majd 1975-ben magyarra fordított könyvében úgy fogalmazzák, hogy a polgári világban a „nőt arra nevelték, hogy alázatosan és engedelmesen szolgálja urát és parancsolóját, a férfit. Szüzességét meg kellett őriznie a házasságkötésig mint olyan értéket, amellyel a jövő tulajdonosának elszámolással tartozik. A nő nem választhatott partnert vagy házastársat” (Dietz és Hesse 1975 [1969]: 19) – ezzel szemben a progresszív szocialista nevelés nem különbözteti meg a nemeket morálisan. A *családtervezés egyes kérdéseiről* (Ortutay, Kovács és Seregély 1969: 13) című könyvben a nemi egyenlőségén túl a szerzők az osztály szempontjára is kitérnek, az osztálytársadalom felbomlása – ahogy Engels jósolta – a szerelemnek is utat engedett: „A szerelem átlépi az osztályhatárokat, a műveltségi kiváltságokat is. [...] Bármilyen munkát végző emberek házassága tartalmas és jó lehet, ha érdeklődésük, olvasottságuk, gondolkodásuk, világnézetük azonos.”

Ugyanakkor így a *Scientis Sexualis Socialista Hungaricának* egy paradoxonnal is számolni kellett: ha már megvalósult a szocializmus, felszámolódott az osztálytársadalom és megvalósult a genderegyenlőség, akkor például mért küzd annyi ember, főleg nők, a szexuális kielégítetlenséggel? Hirschler szerint azért, mert evolúciós maradványként még fennmaradtak a régi polgári rend elemei, tehát a *Scientis Sexualis Socialistának* az a funkciója, hogy ezekkel a fennmaradt polgári csökevényekkel leszámoljon. Ahogy máshol írja:

Mindenütt, ahol évszázadokon keresztül az aszketikus szemléletű úgynevezett „nyugati kultúra” uralkodott, a szexuális kérdés társadalmi tabu volt, mellyel nem illett, nem is volt szabad foglalkozni. [...] (3) Társadalmunk átalakulóban van, minden területen vívja harcát az új a régivel. [...] (4) A szocialista társadalmi rendszer arra törekszik, hogy mindenki számára megteremtse a gondtalan és boldog élet lehetőségét. Az egyén megelégedettsége azonban nem teljes, ha nemi életében zavarok vannak. [...] (5) A nemi élet területén nagyok sok férfi is nehézségekkel küzd, de a nők helyzete aránytalanul súlyosabb. (6)

Ezzel egy időben a másik legtöbb példányszámban eladott könyvben Haraszti (1964 [1958]: 6) így ír: „Noha úton is vagyunk afelé, hogy társadalmi problémáinkat a lehető legjobban megoldjuk, ebből még önmagától és tüstént nem lesz az élet mindenki számára egészséges és kiegyensúlyozott.” Máshol a *Scientia Sexualis Socialistát* a szocialista szexuális vívmányok őreként határozza meg: „A prostitúció megszüntetése, helyesebben majdnem teljes megszüntetése komoly lépést jelentett országunkban a társadalmi és kulturális fejlődés útján. Még csak gondolni is képtelennek tűnik arra, hogy dolgozóinkat, elsősorban dolgozó nőinket visszasüllyesszük a régebbi idők állapotába” (80). Az előbb említett NDK szerzőpáros (Dietz és Hesse 1975 [1969]: 6) a szocialista átmenet igazgatásának eszközeként határozták meg a *Scientia Sexualist*: „A szexuális magatartás a társadalmi viszonyoknak mindig is érzékeny ismertetőjele volt. Az NDK-ban ezt a magatartást egyre inkább a szocialista erkölcsi felfogás formálja. A művelt, szocialista nemzet kialakítása felé vezető úton a nemi élet kutatásnak fontos feladatot kell megoldania”. Illetve néhány szerző szerint a polgári időkből fennmaradt hipokrita hallgatás vagy tabusítás leküzdése a *Scientia Sexualis* funkciója: „Helytelen, ha a nemi élet kérdéseit titokként kezelik, amiről nem lehet beszélni” (Atarov 1960 [1959]: 24). Vagy: „A közvélemény nem néz szembe a fiatalok házasság előtti szexuális életével és ebben az ifjúságot magára hagyja (Ortutay, Kovács és Seregély 1969: 85). Hasonlóan ír Tóth Emil (1970: 59) is: „A szocialista társadalomban tudatos felelősségteljes fiatalokat akarunk [...] Nem álszemérmes fiatalokra van társadalmunknak szüksége, hanem az élet biológiai és társadalmi sajátosságaival tisztában lévő, tetteikért felelős fiatalokra.” Tóth minden bizonnyal a Horthy-kor egyházi szexuális nevelésére gondol, mikor „álszemérmes” fiatalokról ír.

Másrészről a szerzők azt hangsúlyozták, hogy a jelentkező problémák a fejlődés részei, hogy a sok válás oka a nők tömeges munkába állásának következménye (Ortutay, Kovács és Seregély 1969: 15), illetve, hogy a „terhesség megszakításának engedélyezésével államunk a nők életét, egészségét kívánta megvédeni. Emellett elismerte a nők jogát ahhoz, hogy szülésük időpontját s azok számát határozhassák meg” (Kovács és Verő 1967: 40).

Tehát a kor relatíve több előnyt felkínáló szexuális hegemoniája egy evolúciós lépésnek volt bemutatva – Engelsre építve –, és így a tágabb értelemben vett hegemoniának is legitimációs bázisául szolgált.

5.6. Maszturbáció az 1950-es és 1960-as években

Ami a maszturbációt illeti, a *Scientia Sexualis Socialista Hungaricában* alig lehet egységes álláspontról beszélni. Hirschler (1958) ebben is a kor diskurzusából kicsit kilógó, progresszív és konstruktivista álláspontot képviselt, miszerint nem a maszturbáció a káros, hanem az a bűntudat, amit a polgári irodalom keltett a maszturbációval kapcsolatban: „Nem a nemi cselekmény okozta és okozza még ma is tehát a nehézségeket, hanem annak társadalmi visszahatása: a félelem a felfedezéstől, a megszégyenítéstől, káros következményektől” (127). Ugyan Hirschler röviden tárgyalja annak veszélyét, hogy valaki annyira hozzászokik a maszturbáció fizikai ingeréhez vagy a fantáziálásához, hogy amiatt a társas szexben nehezen tud kielégülni, de ezt a veszélyt elhanyagolhatónak tartja:

Azzal a veszéllyel járhat, hogy az örömszerzés megismert módja állandósul. A veszély nem nagy: a statisztika azt mutatja, hogy az emberek nagy része könnyen vált át rendes nemi életre, amint erre lehetősége nyílik, s egyre inkább a házasetben találja meg a nemi örömet. Gátló tényező a félelem attól, hogy a társadalom tudomást szerez az egyén magatartásáról, nemi tevékenységéről, és azt elítéli. Már a félelem is erősen korlátozó hatású, de ha a felfedezés tényleg megtörténik, és ezt a környezet tudatlanságában helytelenül értékeli, büntetéssel vagy megszégyenítéssel próbálja megoldani, a szereplő egyén egész életére kiható súlyos lelki megrázkódtatást szenvedhet. Ilyen hatással van a szó, a beszéd, az írás is, amely az úgynevezett „önfertőzés” kérdésében súlyos tragédiákat okozott. Mert régebben így nevezték az önkielégítést és az orvostudomány által még nem nevezett csaknem minden betegséget két évszázadon keresztül az onániának tulajdonítottak. Nem egy fiatalember dobta el az életét a testi és szellemi sorvadástól való félelemben. (129)³⁷

Az a társadalmi evolucionista megközelítése a témának, amely a Horthy-kor elmaradottságát állítja szembe a *Scientia Sexualis* tudományosságával, mindenképpen elterjedt narratíva volt a könyvekben. Haraszti (1964 [1958]: 65) azt írja: „Az önkielégítés legfőbb oka a normális nemi érintkezés hiánya”. Ez persze a maszturbáció ügyében liberális könyvekre is jellemzően egy hierarchiát állít fel a maszturbáció és a „normális” szexuális élet között, de alapvetően szintén amellel érvel, hogy a maszturbáció alapjáraton veszélytelen, csak a túlzásba vitel és az a bűntudat az ártalmas, amit a Horthy-korszak könyvei okoztak. Noha még megemlíti, hogy a női maszturbáció annyi veszélyt rejt magában – Haraszti bizonyára nem olvasta Kinsey (1952) nőjelentését –, hogy a maszturbációhoz használatos tárgyak elveszhetnek a vaginában. Vagy Sándor Róbert és Lovas Pál (1965: 41) azt írja, a „modern orvostudomány állása szerint az onánia önmagában nem perverzitás”, hanem az irodalom volt veszélyes, ami patologizálta.

---

³⁷ Érdekes, hogy Hirschler arra nem gondol, hogy az „onánia” szó nem sokban különbözik az „önfertőzéstől”. csak annyiban, ami nem mellékes, hogy bibliai hivatkozás

Magyarországon 1924-ben Tóth Tihamér püspök *Tiszta férfiúság* című könyvének beszerzését az ország összes középiskolájában kötelezővé tették (Szegedi 2015: 62). A püspök könyve nem a Tissot-féle *Scientia Sexualis* egyik változata volt, hanem kánonjogi könyv: a példákban nincs könnyed didaktikai játék, maga a bűn nincs részletezve, csak a földi pokol. Például:

Az első magányos bűn megtörtént. A szerencsétlen fiú önmagát rántotta a fertőbe, – önfertőzővé lett. Talán fél percig tartott az egész „élvezet”. A várfalon megnyílt az első rés ... Ezen fog lassan kiszivárogni a fiatal test minden feszülő erőtudata, munkakedve s a lélek lendülete. Az alvó lelkiismeret nagyot jajdult nyomában. Erre még az is felébredt. A fiút keserű szemrehányás kínozza a tett nyomában. Egy pillanatra eszébe villan eddigi gyönyörű, tiszta lelke, s most, az első bukás után, ezernyi tarka szép álomnak hirtelen porba-hamvadtt pusztulása ijeszti képzeletét, így állhatott Napóleon összefonott karral merengve a felgyújtott Moszkva előtt az orosz hósvatagban. Így sírhatott Jeremiás próféta a zsidó főváros és templom elpusztult romjain. Ha temetéskor megsiratjuk a testet, melyet elhagyott a lélek, mennyivel inkább kell megsiratnunk a lelket, melyet elhagyott az Isten! (Tóth én. [1924]: 33–34)

Így az az irodalom, ami a szocialista *Scientia Sexualis* előrehaladottságát hangsúlyozta, inkább az egyházzal szemben határozta meg magát és azt problematizálta, hogy a Horthy-korban az egyház beleártotta magát az „orvosi kérdésekbe” (Haraszti 1964 [1958]: 65), ez viszont helyet adott más „tudományos” megközelítéseknek. Kovács Lajos (1962) volt sok tekintetben Hirschler ellenpontja, aki kétségbeesetten próbálta a viktoriánus tételeket a kor tudományosságának megfelelően alátámasztani. Állítása szerint a maszturbáció gyakran szellemi és testi kimerülést okoz, illetve nőknél frigiditáshoz vezethet. „A sok magömlés okozta fehérjevesztés is némileg gyengítően hat. A legrosszabb azonban az akarat ellenálló erejének gyengülése. Többszörösen alá kell húznunk azonban, hogy a nemileg érett emberek mérsékelten üzött onániájának következményei korántsem olyan súlyosak, mint ahogy régen hirdették” (11). Illetve Kovácsnál az elsők között jön elő a pornó, mint téma: „Próbáljuk az ifjúságot megóvni minden erővel a szennyirodalomtól” (18), még hozzá főleg azért, mert a pornó túl korai nemi éréshez és „onániához” vezet. (Itt is érdemes kiemelni, hogy a 20. század közepén egy képzett orvos csak akkor hihette, hogy a férfiak maszturbációja olyan mértékű fehérjevesztéssel jár, hogy az káros lehet az egészségre, ha hinni akarta.)

A keletnémet szerzőpáros 1956-ban írt, és magyarul 1965-ban kiadott és 1966-ban újranyomott *Őszinte szó a szerelemről* (Hoffmann és Klemm 1965 [1956]) c. könyvben ahhoz a viktoriánus irodalomhoz csatlakozik, amely a maszturbációt a függőségekkel együtt tárgyalta. „A 18. században a maszturbáció egyre inkább annak tűnt, amit ma függőségnek neveznénk; ugyanúgy rabszolgáskorba taszított, mint az alkohol, a kábítószer vagy a csillapíthatatlan vágy más tárgya” (Laqueur 2004 [2003] 238). Tissot a kábítószerhez hasonlóan olyan szokásnak

tartotta, amelynek kielégítése csak még több szükséglethez és vágyhoz vezet.³⁸ Hoffmann és Klemm is egy olyan keretben tárgyalják a maszturbációt, ami egy olyan állandósult rossz szokás (függőség), ami „elzárja a szerelemhez vezető utat” (233). A logika nagyjából az, hogy az, ami helyettesíti az „igazit”, akkor is helyettesíteni fogja, amikor már az „igazit” kellene keresni, és így kényszerű pótszerből hosszú távú pótszer lesz, ami gátol az „igazi” megtalálásában. A szerzőpáros egész konkrét gyakorlati tanácsokat ad a maszturbációról való leszokáshoz és kiemelik, hogy nem hatékony csak úgy elhatározni, hogy „elhatározzuk, nem tesszük többé” (233). „Alapjában véve – és ez nem csak az onániára vonatkozik – tudnunk kell, hogy valamely rossz szokás ellen legegyszerűbben úgy harcolhatunk, ha valamely jobbal helyettesítjük” (234). A szerzőpáros azt ajánlja a maszturbáció helyettesítésére „csatlakozzunk klubhoz” vagy „keressünk hobbit”. Ugyanakkor Tissot-tól és kortársaitól a szerzőpárost megkülönbözteti az utóbbiak engedékenysége: „Alkalmi visszaesésekkel szemben – amelyek főleg az első időszakban lesznek még – ne legyünk túl szigorúak. Lassanként amúgy is mind ritkábban jelentkeznek, végül is megszűnnek, főleg ha még az igazi szerelem is megjön. Minél kevésbé csinálunk az onániából súlyos problémát, annál hamarabb szűnik meg” (234).

Összességében a maszturbációról szóló diskurzus esetében is, ha a kor teljes szexuális diskurzusát egy szexuális hegemonia kiépítésére való törekvés részeként vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy a maszturbációnak bizonyos liberalizációja történt. Amíg a maszturbáció nem fenyegeti a mindkét fél számára kielégítő „felnőtt” szexuális életet, ami – a feltételezés szerint – szükséges a házasság fenntartásához és az intergenerációs reprodukciót, addig nincs vele baj. A válások számának csökkentése és a szocialista romantika legitimációs bázisának stabilizációja érdekében olyan szexuális hegemonia volt kiépülőben, amelyben a test generatív szexuális potenciálja addig szabadon megélhető, amíg nem veszélyezteti az „egészséges népesség termelését”, tehát nagyjából a „házasulandó” korig a maszturbáció lényegtelen. Foucault szerint a gyermek nemi szervének pedagogizálása a *Scientia Sexualis* egyik alapvető területe (106), illetve a maszturbáló gyermek a 19. századi szexuális tudás egyik „tárgya, célpontja és tartóoszlopa” (107). Ezzel szemben a *Scientia Sexualis Socialista Hungaricában* a maszturbáló gyermek legitimitást, vagy legalábbis türelmet kap. A karakter a felnőtt maszturbáló lesz, gyakran saját jellemzőkkel. Már az 1960-as és 1970-es évek fordulóján lefordított „nyugati” szerzők is ebbe a narratívába illeszkedtek – habár fontos észrevenni, hogy ebben az időszakban az „onánia” szót felváltja az „önkielégítés”. Az egyik első lefordított

---

³⁸ A századfordulón, pár évvel az Álomfejtés (1985 [1900]) előtt Freud is azt írta barátjának, Wilhelm Fliessnek, hogy a maszturbáció az „elsődleges függőség”, mely az alkohol-, dohány- vagy morfiumpfüggőséghez hasonlóan a szexuális kielégülés hiányának pótlására szolgál (Laqueur 2004 [2003]: 71 és 242).

nyugati szerző, és az első önálló női szerző a diskurzusban, Edith Kent így ír lányokról, lányoknak: A „házasélet megkezdéséig – de csak addig! – és bizonyos keretek közt nem kifogásolható az önkielégítés” (Kent 1970 [1961]: 103). Tóth Emil így: „Az önkielégítés önmagában nem kóros. Sem orvosi, sem erkölcsi szempontból nem találunk rajta kivetnivalót. Lényeg az, hogy ne vegye át a nemi élet szerepét” (Tóth 1970: 60). Kahn második könyve 1968-ban úgy foglalja össze a gyerek- és a felnőttkor közötti különbséget, hogy az önkielégítést nem baj, ha később felváltja a „magasabb forma” (125), ellenben aki felnőtt korban is maszturbál, az kétszínű és bigott (283), és onnan lehet felismerni – hogy a házasulandó lányok nehogy ilyen férfit nézzenek ki maguknak –, hogy kézfogása „merev, hűvös, félnék” (284).

5.7. Homoszexualitás az 1950-es és 1960-as években

Más volt a helyzet a homoszexualitással. 1961-ben lényegében dekriminalizálták (részletesen lsd. Takács 2018: 119–138, illetve lsd. még Takács és P. Tóth 2016) a 20 évesnél idősebb lakosság körében. Ahogy azt Takács Judit levéltári adatok elemzésével feltárta, az 1961-es törvényt megelőzte az Egészségügyi Tudományos Tanács által összehívott ideggyógyász szakbizottság („Ideg-Elme Szakbizottság”) szakvéleményének kialakítása. Takács részletesen elemzi a büntethetőség elleni érveket, ezek közül hangsúlyos, hogy a homoszexualitás jelensége biológiai természetű; hogy a népességszaporulatra való esetleges negatív hatása még nem teszi büntethetővé, mivel akkor a fogamzásgátlási eszközöket is tiltani kéne, hogy a büntethetőség valószínűsíti a zsarolásos bűncselekményeket; hogy a cselekménynek nincs sértettje; illetve, hogy minden „felnőtt egyén joga nemi szükségletének kielégítése, amit a rendellenes mód sem tesz bűncselekménnyé, ha az az egyéni és a közösségi érdekeket nem sérti” (Takács 2018: 135).

A könyvek ebben az időszakban alig foglalkoznak a homoszexualitással. Ahogy Foucault (2014 [1976]: 41) írja az érett *Scientia Sexualis*ről, hogy a „törvényes házaspár, ha szabályszerű a szexualitása, megérdemli a tapintatot”, a diskurzus tárgya sokkal inkább a normaszegő lesz, a homoszexuális férfi, a hisztérikus nő és a maszturbáló gyerek. Ahogy láttuk – részben persze, ahogy Laqueur (2004 [2003]: 363–376) írja, azért, mert az antropológiai és pszitudo tudományos kutatások során nyilvánvaló lesz, hogy majdnem minden gyerek maszturbál, de sokkal fontosabb, hogy – a *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* sokkal inkább a szabályszerű házaspárra irányul. A *Scientia Sexualis*nak itt tehát a szabályszerű házaspár a „tárgya, célpontja és tartóoszlopa”, boldognak kell lennie, szexuálisan kielégítő szexuális életet kell élnie és legfőképp nem szabad elválni, illetve utódokat kell létrehoznia, akiknek ugyanezeket kell megtanítaniuk a szerelemről, a családról és a szexről. Az egyetlen igazán fontos normaszegő karakter az abortáló nő, ennek a karakternek a felvilágosítással el kell tűnnie

a fejlett szocialista társadalomból. A maszturbáló felnőttnek szintén el kellett tűnnie, de a kimagasló abortuszműtatók mellett ez marginális probléma volt. Miután a korban már teljesen világos volt, hogy a homoszexualitás nem „ragadós”, nem volt kitüntetett probléma.

Hirschler (1958: 131) a homoszexualitást csak a maszturbáció témakörében tárgyalja a rá jellemző érzékenységgel és pszichológiai érzéssel.

Sokkal veszélyesebb az önkielégítés akkor, ha társasan történik, mert homoszexuális hajlamokat fejleszthet ki. Az első személy, aki valakit belevisz valamilyen szexuális cselekménybe, döntően befolyásolhatja az illető további szexuális magatartását azzal, hogy érdeklődését bizonyos fajta tevékenység iránt kelti fel. A homoszexualitás kifejlődésében nem veleszületett alkat vagy hormonális zavar játszik szerepet, hanem a nemi fejlődés során érik az ifjút olyan hatások, amelyek vagy a hasonló neműek iránti érdeklődést keltik fel, vagy megutáltatják vele a más neműekkel történő nemi kapcsolatokat, s így távol tartják azoktól. A serdülőkorban tapasztalható társas önkielégítés azonban nem jelenti azt, hogy itt már feltétlenül homoszexuális hajlandóságról van szó. Ilyen kapcsolat felfedezése igen nagy tapintatot és megértést kíván, mert a megszegyenítés vagy megfélemlítés ezekben az esetekben is katasztrófához vezethet.

Hirschler nagyon expliciten foglal állást a homoszexualitás biológiai meghatározottsága ellen. A korszakban szinte minden könyv az *Ideg-elme Szakbizottság* véleményével ellentétesen kulturális-pszichológiai gyökeret tulajdonít a homoszexualitásnak és a perverziók között tárgyalja. Haraszti (1964 [1958]: 160–167) a szadizmus, mazochizmus, fetisizmus, exhibicionizmus, gerontofília, szodómia (szodómia alatt az állatokkal való közösülést érti, melyet szerinte főleg falusi parasztok körében elterjedt, de néha „városi emberek” is csinálják kutyákkal és macskákkal) mellett tárgyalja a homoszexualitást. Meghatározása szerint azonos neműek „szerelme” (160, idézőjel az eredetiben szerepel), mely valamilyen trauma miatt alakul ki és „[m]ajdnem valamennyi civilizált ország törvényei üldözik, büntetik az azonos neműek iránti beteges elfajult vonzalmat” (162). Ugyanakkor Haraszti – aki inkább a kezelésben hisz – megjegyzi, hogy jó lenne egy intézmény Magyarországon, ahol gyógyítani lehet a homoszexuálisokat.

A 1961-es törvény után írt könyvek jellemzően valamilyen kontextusban tárgyalják a homoszexualitást. Károlyi István (1970) a *Nemi élet, nemi erkölcs, nemi betegségek* című könyvében a férfiprostitúcióval azonosítja, de a legjellemzőbb az a narratíva, hogy a fiatal lányokat meg kell óvni attól, hogy homoszexuális férfibe szeressenek bele. Tehát a homoszexualitás úgy jelenti a legnagyobb veszélyt a társadalomra az 1960-as években, hogy a fiatal lányok homoszexuális férfiba szeretnek bele, ahelyett, hogy egy olyan férfit választanának, akivel boldog – reprodukív – családot tudnának alapítani. A Weber házaspár (1963 [1959]: 72–73) szintén a fetisizmus, mazochizmus mellett tárgyalja a homoszexualitást és arra jut, hogy homoszexuális férfit szeretni reménytelen. Kahn (1968 [1957]) hosszasan tárgyalja, hogy kik azok, akikhez a fiatal lányoknak nem szabad férjhez menni (273–287) és

kik azok, akikhez csak „alapos megfontolás” után szabad férjhez menni. A homoszexuális (279) az előbbieket közé tartozik és, hogy a fiatal lányok ne hogy mégis férjhez menjenek egy homoszexuálissal, tanácsokat is ad, hogy hogy lehet felismerni a homoszexuálist (280) – hízelgő, simulékony, foglalkozása és öltözködése nőies.

Ellentétben tehát a 19. századi és 20. század eleji polgári *Scientia Sexualisszal*, mely szépen-lassan kivonult a tisztos polgári háztartásból és a normaszegők szexualitását tanulmányozta, a *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* leginkább arra volt hivatott, hogy a szocialista háztartásokat stabilizálja szerelemben és boldog szexualitásban, a normaszegő „karakterek” pedig csak annyiban érdekelték, amennyiben az előzőt veszélyeztették.

5.8. A „hosszú lejtmenet”

Az 1970-es évek a második világháború után kezdődő amerikai hegemonia felívelő periódusának végét (Arrighi és Silver 1999) és „B” fázisának (Wallerstein 2000a) vagy hosszú lejtmenetének (Brenner 2006), illetve az ezzel járó globális átrendeződésnek a kezdetét jelentette. A globális válság és a globális munkamegosztás strukturális átalakulása jelentős hatással volt a kelet-európai régióra is. E folyamat kelet-európai válságtüneteinek részeként Magyarországon az extenzív fejlesztés megtorpant, az intenzív fejlesztés finanszírozására felvett hitelek miatt az ország eladósodása felgyorsult. A belső erőforrások kimerülése, a hitelfelvétel, az eladósodás és pénzügyi függőség növekedése a gazdaság kifulladását és a világgazdaság struktúráiba való reintegráció beindulását eredményezte. Ugyan a politikai rendszerváltozás csak a geopolitikai feltételek megváltozásával – a Szovjetunió meggyengülésével – következett be, de a magántulajdon és a tőkeberuházások fokozatos terjedése (Éber, Gagyai, Gerőcs és Jelinek 2019: 40–41; Éber, Gagyai, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014: 25–33) sokrétű társadalmi változást indított be. A következőben ezekből ötöt mutatok be.

1.) A belpolitikai pacifikációnak és a gazdaság stabilizálásának alapvető eszközévé vált a belső fogyasztás volumennövelése, részben azért, mert a külső tőkebevonás fontos strukturális szegmense lett a gazdaságnak már az 1970-es évektől. Ennek következtében a belső piacon megnőtt a reklámok szerepe. A reklámok szerepének megnövekedése nemcsak a reklámok mennyiségének és elhelyezkedésének változását hozta magával, hanem tartalmuk változását is, illetve a reklámgyártás stratégiájának professzionalizációját is. A reklámoknak nemcsak az volt a feladatuk, hogy tájékoztassanak, hanem hogy egy piacgazdasághoz illeszkedve fogyasztásra ösztönözzenek. Ahogy a tömeggyártásra épülő kapitalizmus magával hozta a reklámok erotizálódását, azt a stratégiát, hogy a reklámozott termékhez valamilyen erotikus tartalmat kapcsoljanak (a szükségletek és vágyak asszociatív összekapcsolását), úgy Magyarországon is

elkezdődött a reklámok erotizálódása. Az 1969-ben megjelent, *Kereskedelmi reklám* című tankönyvpótló jegyzet szerint bizonyos esetekben a reklámban megengedett a „szexepil” hangsúlyozása. A 3/1972-es belkereskedelmi minisztériumi állásfoglalás engedélyezte az aktfotók és -rajzok használatát, ha azok az áruval valahogy kapcsolatba hozhatók. Persze – ahogy Freudtól tudjuk – minden kapcsolatba hozható a szexualitással. Így bár az erotizált reklámokat sok társadalmi vita övezte, az időszakban sok terméket próbáltak félmeztelen vagy erotizált női testtel eladni (Vörös 2015; Magó-Maghiar 2010: 81). Az 1981 májusában kiadott a *Magyar Reklámetikai Kódex* nagyjából megerősítette az 1972-es állásfoglalást, a pornográfiát tiltotta és az „ízléses erotikát” akkor tartotta elfogadhatónak, ha annak köze van a termékhez, bár a kódex konkrétan fogalmaz, mint az 1972-es állásfoglalás: „kozmetikai, test- és szépségápolási, valamint divatcikk, ékszerek, családi használati cikkek, utazások, üdülések”. Mindezek viszont változást hoztak a magyar szocialista szexuális hegemóniában, a test szexuális potenciáljának legitim felhasználását szabályozó normák lazultak. Az 1985-ös szépségkirálynő választás körüli diskurzusban már a kapitalista gazdaság nyelvhasználatát „üzleti siker”, „nyereség”, „piaci kultúra” teljesen nyíltak kötik össze a résztvevő fiatal lányok testének szexualizációjával (K. Horváth 2021: 126–131).

2.) Emellett a beutazásra és a magyar állampolgárok útlevélhasználatára vonatkozó szabályok lazulása miatt egyre nőtt azoknak a köre, akik eljutottak nem szocialista országokba, illetve akik nem szocialista országokból Magyarországra jöttek. A „nyugati” országokat célzó turisztika támogatása arra is szolgált, hogy minél nagyobb mennyiségű keményvaluta áramoljon be az országba (Böröcz 1990), mivel az ország számára egyre fontosabbá váltak a kapitalista országokkal való gazdasági kapcsolatok. Egyre nőtt azok száma, akik kijutottak Dél- vagy Nyugat-Európába és ott kapcsolatba kerültek a pornóiparral és a szexipar egyéb szegmenseivel. A pornóképek, pornólapok, majd a videómagnók elterjedésével a pornófilmek a legelterjedtebb és legkeresettebb csempésztermékeknek számítottak (Hammer 2001: 155). Egy 1987-ben publikált kutatás szerint, melyben a magyar videóval rendelkezők szokásait térképezték fel, a pornófilmeket a legnézettebb filmtípusok közé sorolták, a videómagnót használók közel fele látott már pornófilmet, a közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezők pedig még ennél is nagyobb arányban (Valkó és Rosner 1987: 59–60).

3.) Az iskolai szexuális oktatás is az 1970-es évek elején kezdett intézményesülni nagyrészt a magyar Vöröskereszt intézményi keretein belül (Lišková, Jarska és Szegedi 2020: 500). A Magyar Vöröskereszt tanfolyamokat szervezett a végzős középiskolások számára, mely képzések többnyire a nagyvárosokra korlátozódtak (Lišková, Jarska és Szegedi 2020: 505–506). Az 1973-as népesedéspolitikai határozat (1040/1973. [X. 18.]), amellyel, hogy szigorította

az abortuszhoz való hozzáférés feltételeit, előírta a házassági tanácsadást a friss hazások számára és az iskolai szexuális felvilágosítást (családi életre nevelést) is általánosan kötelezővé tette (Lišková, Jarska és Szegedi 2020: 509).

Valószínűleg részben az abortuszhoz való hozzáférés szigorítása, részben a *Scientia Sexualis* sikere, részben a fogamzásgátlási eszközök elterjedése miatt – az 1970-es évek elején az óvszernek, majd a közepén a fogamzásgátló tablettának volt statisztikai felívelése – (Surányi 1975) az abortuszok száma az 1970-es években meredeken zuhanni kezdett. A 100 nőre számított művi vetélések száma az 1969-es 278-as rekordértékről, az 1970-es évek közepére kevesebb mint felére esett le, noha a szocialista időszakban soha nem esett 100 alá (KSH 2008: 7) – összehasonlításképpen 1980-ban a teljes abortusz arányszám Franciaországban 50 körül volt, Nyugat-Németországban 30 körül, az Egyesült Államokban 90 körül, Jugoszláviában 180 körül, a Szovjetunióban 310 körül (Frejka és Ross 2001: 241)

4.) Továbbá, Sztálin halála után, 1956-ban a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusához köthetően az 1936-os pedológiai rendelettel diszkreditáltakat rehabilitáltak, ennek fényében az egész szovjet blokkban, közte Magyarországon is jobb perspektívák kezdtek nyílni a pszitudományok művelői előtt. Magyarországon a kádári konszolidáció részeként az 1960-as években a pszichológia intézményrendszere állami kontrol alatt ugyan, de elkezdett visszaépülni (Kovai 2016). Az 1970-es évekre a közbeszédben beállt változások részeként elkezdtek a pszitudományok képviselői reintegrálódni a *Scientia Sexualis*ba, majd ahogy a 4. táblán láttuk, rövid idő alatt át is vették a vezető szerepete annak működtetésében. Az 1957 és 1971 közötti időszakban a vonatkozó könyvek 92 százalékát nőgyógyászok és általános orvosok írták, míg a fennmaradó 8 százalékot pedagógusok. Az 1972 és 1989 közötti időszakban a könyvek 48 százalékát jegyezték pszichológusok, pszichiáterek és pszichoterapeuták és mindössze 37 százalékát nőgyógyászok, általános orvosok és biológusok.

5.) Végül, az 1980-as évekre a könyvkiadók állami támogatása csökkent, ezért egyre nagyobb nyomás nehezedett rájuk, hogy önerőből minél inkább fenntarthatók legyenek. Illetve a rendszerváltozás előtt közvetlenül már magán-, profitorientált könyvkiadók és könyvterjesztők is beléptek a könyvpiacra. Így az 1980-as évek elejétől egyre jobban számított, hogy egy adott kiadott könyvből hány példány fogy majd el (Lőrincz 1994). Így a *Scientia Sexualis* is egyre inkább a piac hatása alá került, a 1979 és 1989 között a könyvek fennmaradó 15 százalékát nagyrészt újságírók, írók és önjelölt szakértők írták, akik próbáltak valami eladhatót csinálni a *Scientia Sexualis*ből – hasonlóan ahhoz, ahogy a maszturbációs pánik piacosításával a diskurzus valaha Nagy-Britanniában elindult.

5.9. A „rossz pornó”, a „jó pornó” és a maszturbáció

Az ország geopolitikai helyzete, illetve nemzetközi integrációja és az ezzel járó társadalmi változások a *Scientia Sexualis Socialista Hungaricában* is nyomot hagytak. Ebben az időszakban indultak el a különböző magazinokban a részben vagy egészen szexuális témákról szóló kérdezz-felelek levelezős rovatok is, melyek anyagából több könyvet is kiadtak – „beszédre bujtogató”, mondaná Foucault (2014 [1976]: 19). Veres Pál, a korszak talán leghíresebb „magazindoktora” több könyvet is kiadott az évek során felhalmozott levelekből és válaszokból. Az 1982-ben kiadott *Beszélnünk kell róla* a korszakra jellemző módon tartalmaz egy levelet, melyet egy felháborodott nő ír (írásnak időpontja nem derül ki), aki azt sérelmezi, hogy a *Magyar Ifjúság* című magazin tele van félmeztelen lányok erotizált fényképével (Veres 1982: 131–132). Veres Pál kedvesen kioktatja a levélíró, hogy az erotika és a pornográfia, illetve az erkölcs és a prűdéria nem ugyanaz. A különböző határhúzókat: erotika és pornó, illetve „jó” és „rossz” pornó a társadalmi változásokra adott legalapvetőbb stratégiája volt a szextudósoknak.

A kiadványok szerzőinek az 1970-es években a jellemző stratégiája a (szexuál)morális geopolitika volt (vö. Böröcz 2022 [2006]), tehát az ország erkölcsi feljebbvalóságát hangsúlyozták egy kreált erkölcsi hierarchiában, és azt, hogy a „nyugatosodás” erkölcsi lecsúszáshoz vezet. *A családi élet iskolájában* (Körmendy és Székely 1972: 72) így fogalmaznak: „A »szexhullám« hazánkat is elérte, bár kedvezőtlen kísérőjelenségei nem annyira szembeötlőek, mint a skandináv államokban vagy Nyugat-Németországban.” Ennél még szemléletesebben írja le Vikár György³⁹ pszichoanalitikus és pszichiáter a nyugati „szexuális forradalom” társadalmi hatásait hamburgi utazása során gyűjtött tapasztalatai alapján:

Hát még a szép számban kapható pornográf lapok! Nem meztelen nők és férfiak képei, a különböző pozitúrákban és a csoportsex ábrázolása lepi meg az emberi természet kutatóját, hanem [...] az apróhirdetések. Homoszexuálisok partnert keresnek. Ötven éves aggastyán kielégíthetetlen szexbombát. Fiatal fiú tapasztalt hölgyet negyvenig. Párok keresnek párokat közös szórakozásra. Lesbikus pár keres homoszexuális férfit házasság céljából. Láb-erotikus keres partnert. Biszexuális házaspár férfi és nő játszótársakkal akar megismerkedni. Exhibicionista férfi keres hasonló társat. Huszonöt éves „bébi” keres pótmamát, aki szigorúan nevelné, kisgyermekként kezelné (azaz verné). Mindez csak néhány hirdetés a *St. Pauli Nachrichten* egyetlen számából. (Radnai, Linczenyi és Vikár 1977: 159, „azaz verné” közbevetés az eredetiben)

---

³⁹ Vikár György életútja jól példázza a pszichoanalízissel szembeni tolerancia lassú kialakulását. Vikár az 1960-as évek elején csatlakozott az akkor még illegálisan, majd féllegálisan tevékenykedő budapesti pszichoanalitikusokhoz. 1975-ben titokban a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület tagja lett. 1977-ben már könyvet jelenthetett meg a Medicina Kiadónál és ezzel egy időben a Faludi utcai gyermekpszichoterápiás rendelő vezetője lett, és ott már pszichoanalitikus pszichoterápiával foglalkozott. Mivel nem volt párttag, soha nem lett az intézet kinevezett igazgatója.

De a szélesebb társadalmi-gazdasági változások hatására a „nyugat” és a pornó megítélése is változott, illetve kapcsolatuk megítélése is. Az ország az államadósság folyamatos növekedésének kezelésére vonatkozó stratégia részeként 1982-ben tagja lesz az IMF-nek, majd a Világbanknak. 1980-ban a Magyar Szocialista Párt XII. pártkongresszusán beharangozott életszínvonal-növelés végül elmaradt – részben az IMF-hitelek feltételeként szabott ártámogatás-csökkentés és bérreálérték-csökkentés miatt –, ahogy az 1985-ös XIII. kongresszuson beharangozott életszínvonal-növelésre irányuló intézkedések is csak a már eddigi államadósság megkétszereződését hozták. A folyamatokra végül Magyarország az 1987-től felgyorsuló liberalizációval válaszolt, mely végül – a geopolitikai feltételek megváltozásával együtt – rendszerváltozáshoz vezetett. A ki- és beutazásra vonatkozó, illetve a „nyugati” kultúra engedélyezésére vonatkozó lazuló szabályok mellett a szocialista felsőbbrendűség képzele nagyjából fenntarthatatlan volt, a nyugati termékekre nagy kereslet volt (cigaretta, farmer, Coca-Cola stb.), és ahogy arról fent volt már szó, a különböző erotikus vagy pornográf termékek is beáramlottak az országba. 1988-ban a *Tanácsstalan szerelmesek* (Padisák 1988: 116) könyve például egy levelet közöl, melyben a levélíró arról ír, hogy gimnáziumi osztályában a fiúk között a pornóképek csereberéjének kiépült hálózata van. A társadalmi változásokra a *Scientia Sexualis*nak – melyet addigra már nagyobb részt pszichológusok és pszichiáterek állítottak elő – reagálnia kellett ezekre a változásokra. Ennek a reakciónak az alapvető eleme a „jó” és a „rossz” pornográfia megkülönböztetése volt. A *Scientia Sexualis* (re)pszichologizálódása miatt a fő különbségtétel a pszichoszexuális fejlődésre és egyáltalán a pszichére tett hatásokban volt megragadható. Összefoglalóan: „Meg kell különböztetni jó és rossz pornográfiát. A jó pornográfia fejleszti a nemi kapcsolatok kultúráját, így a nemi nevelés céljaira is alkalmas lehet. Igen sok olyan ember akad, aki szexuális igényeit valamilyen okból a valóságban nem tudja maradéktalanul kielégíteni. Ezek számára a pornográfia bizonyos segítséget jelenthet” (Varga 1987: 62).

A korszak vezető szextudósa (Lux Elvira és Szilágyi Vilmos mellett) Buda Béla volt. Buda így ír a fiatal fiúk pornófogyasztásáról:

általában nem teszi a fiatalokat szexcentrikussá, és nem is serkenti őket szexuális megnyilvánulásokra. Úgy tűnik, a pszichoszexuális fejlődés befejeződéséhez szükségesek az ilyen explicit anyagok is. A fiatalokban nagyon sok információs hiány, bizonytalanság él a másik nemre vonatkozóan, és ezt az erotikus, pornográf képek, filmek eloszlatják. Az ilyen felismerések nyomán a szexuális nevelés sok országban fel is használja a nemi élet nyílt képi bemutatását, ügyelve azonban arra, hogy az ízléses, esztétikus legyen. (Buda 1986a: 232)

Eszerint tehát a pszichoszexuális hatás „ízlésesség” és „esztétika” kérdése. A pszichológus Szilágyi Vilmos *Szexuális kultúránkról* (1986 [1983]: 290) című könyvében – melynek már a címe is jól kifejezi nézeteit – „színvonalas” és „kulturált” pornográfíáról ír, illetve a probléma súlypontját áthelyezi magáról a *pornóról a tőkére*:

igen kevés a *színvonalas és kulturált pornográfia*, mert a „pornóipar” nem a szexuális kultúra terjesztését, hanem az üzleti nyereséget tartja szem előtt, s az alacsonyabb szintű tömegigényeket szolgálja ki elsősorban. Így könnyen „ördögi kör” alakul ki a tömeget szexuális kulturálatlansága és az ezt kiszolgáló-erősítő pornográf termékek között. A „ponyva-pornográfia” hatása általában kedvezőtlen, bár többnyire nem olyan mértékben, mint azt korábban feltételezték. A pornográfia hatását elemző eddigi vizsgálatok [...] *nem mutattak ki társadalmi szempontból káros hatásokat.* [...] Tény viszont, hogy azokban az országokban, ahol szabaddá tették a pornográf termékek terjesztését, ott a szexuális bűncselekmények csökkenését tapasztalták. (290, kiemelések az eredetiben)

Szilágyi máshol (1984: 71) így ír, a korra szintén jellemző módon nyugati tudományos kutatásokra hivatkozva és a példában használt „nyugati” országot immár nem elrettentő példaként felhozva:

Dániában már jó húsz éve megszüntettek szinte minden korlátozást a pornográf termékek forgalmazásában; a szexuális bűnözés azóta nemhogy nőtt volna, hanem jelentősen csökkent. A hamburgi Szexológiai Kutatóintézetben (és másutt) sok fiatal és felnőtt bevonásával vizsgálták a pornográf filmek és szövegek hatását. Minden eddigi vizsgálati eredmény azt mutatja, hogy a pornográfianak általában nincsenek társadalmi szempontból káros hatásai. Az egyént szexuálisan ingerli, és fejleszti a pszichoszexuális reagálóképességet, az önkontrollt azonban nem befolyásolja, vagyis nem vezet gátlástalansághoz, zülléshez stb.

A probléma jellemző megoldása a kiadványokban, hogy meg kell különböztetni a jó és a rossz pornográfíát és az utóbbi ellen harcolni kell, az előző viszont még jót is tesz, és a „kulturált” pornográfia elősegítheti a szexuális kultúra kialakulását. „Van – és lehetne sokkal több – »jó pornográfia« is, amely a szexualitást gyengéd és kulturált játékként mutatja be, s ezáltal elősegíti a helyes szexuális beállítottságot, fejleszti a szexuális kultúrát” (Szilágyi 1984: 72). A pornó tiltásáról már egészen a rendszerváltozás előtti években szerzőtársával azt írja: „Ez a törvény már elég régi, s abból a feltételezésből ered, hogy a pornográfia káros, a régi uralkodó osztály erkölcstelenségét testesít meg” (Szilágyi és Németh 1988: 118). Hogy akkor ehelyett hogyan viszonyul a pornó az uralkodó osztályhoz, azt nem részletezik. Viszont arra jutnak, hogy a szocialista blokk zártságát – protekcionista politikáját – visszaállítani nem lehet, így a beáramló *kulturálatlan* pornót valahogy muszáj ellensúlyozni. Hogy a kulturált ellenpornó „nyugati” import pornó, vagy saját gyártású „szocialista pornó”-e, arra nem térnek ki:

[A] hazánkba beszivárgó pornográf képeslapok és videófilmek sokszor kulturálatlan vagy inkább beteges szexualitást ábrázolnak, amiből inkább csak rosszat lehet tanulni. Mivel pedig az ilyen beszivárgást

meggátolni szinte lehetetlenség, a rossz hatásokat valahogy ellensúlyozni kellene. [...] Az egyik [lehetséges ellensúlyozás] az, hogy a rossz helyett jó pornográfiát adunk az emberek kezébe. (119)

Végeredményben a pornó hasonló témává vált, mint a nudizmus. Szimbolikusan a „nyugathoz” kapcsolódott és a tiltása szimbolikusan a szocialista erkölcs elavultságát fejezte ki, melyet a modern tudományos vizsgálatok és a társadalmi tapasztalat már megcáfolt. Szilágyi (1986 [1983]) a nudizmusról is úgy ír, hogy azok, akik külföldön megtapasztalták, „szeretnék, ha nem kellene külföldre utazniuk ilyen élményekért” (270), és „nehéz valamennyire is védhető észérveket felhozni a nudizmus ellen” (272). Aztán Szilágyi megjegyzi (273), hogy a „nudizmus [...] valahogy kedvez a demokratizmusnak (273). Ez nemcsak pszichoszexuális értelemben volt értendő, 1983-ban az egyesületté szerveződő nudista mozgalom (Magyar Naturisták Egyesülete) az egyik első jogi megjelenése volt az épülő civil társadalomnak. A civiltársadalom-diskurzus eleve modernizációs, „nyugatos” és kritikai elköteleződést hordozott magában (Gagyai 2018), így abban összeért a szocialista erkölcs meghaladása és a demokratizálódás. Szilágyi (1984: 68–69) meg is jegyzi, hogy Magyarországon azért nincs nudista strand, mert sajnós az emberek félnek az új dolgoktól, tehát a nudista strand hiányát valamilyen kulturális elmaradottságnak látja. Ehhez hasonlóan a pornódiskurzusban összekapcsolódott a modern tudományosságra való támaszkodás és a határok megnyitása.

5.10. *Scientia Sexualis* mint „jó pornó” és mint technikai diskurzus

Ez persze azt a kérdést vetette fel, hogy ha a „jó pornó” válik a felvilágosítás és „szexuális kulturálódás” eszközévé, milyen szerep marad a *Scientia Sexualis*nak? Szilágyi (1986 [1983]: 291) végül is erre jut:

Ahogy ugyanis a pornográfiának lehet szexuális felvilágosító, ismeretközlő funkciója, éppúgy lehet a felvilágosító irodalomnak szexuális izgalomkeltő funkciója. A kettőt egymástól nagyon nehéz elválasztani, de talán nem is szükséges. [...] Szexuálpedagógiai és szexuálterápiai tapasztalataim alapján az a meggyőződésem, hogy a tizenéves fiataloknak pornográfia helyett jó – és a szemléltetés terén bátrabb – szexuális felvilágosító irodalomra van szükségük. Felnőtt korban azonban, főleg többéves házasság után, az idősebb kor közeledtével azonban szükség lehet színvonalas, kulturált pornográfiára is. Nem általában válogatás nélkül kellene tehát harcolni a pornográfia ellen, hanem differenciáltan, hiszen az értelmes szabályozás ezen a téren is nagyobb haszonnal jár, mint a merev tiltás.

És valóban, az 1980-as években a *Scientia Sexualis Socialista Hungaricá*ban két tendencia játszódtott le, az egyik a már említett formális racionalitás szempontja háttérbe szorította a szubsztantív racionalitás szempontját, a másik, hogy a határ a („jó”) pornó és a *Scientia Sexualis* között elmosódott.

A kampány a maszturbáció rehabilitációjáért és a csikló középpontba helyezésért – részben „nyugati” könyvek lefordításával és kiadásával – folytatódott. Az általános és immár kitételek nélküli megállapítás, hogy a maszturbáció nem káros, jellemző a korszakra: Pl.: „A korszerű orvosi álláspont szerint az önkielégítés semmilyen egészségi ártalmat nem okoz (Czeizel 1989: 72). A maszturbációnak „semmilyen kára nincs” (Buda 1975a: 89). „A maszturbáció teljesen ártalmatlan” (Spock 1973: 150). „A szervezetre teljesen ártalmatlan, a lélekre annyiban ártalmas, amennyiben büntudat illetve csökkentértékűség érzése kíséri” (Radnai, Linczényi és Vikár 1977: 99). Ami a változást jelenti, hogy a pszichológus (pszichiáter vagy pszichoterapeuta) szakértők bizonyos esetekben kifejezetten ajánlották a maszturbációt, illetve amennyi veszélyét látták, az teljesen technikai jellegű volt. Habár egy esetben Szilágyi azt is megemlíti, hogy a kulturált pornográfia elősegíti a serdülők heteroszexuális elköteleződését, tehát megóv a homoszexualitástól (Szilágyi 1984: 72). A fő érv a maszturbáció mellett a nők esetében az orgazmuskészség javítása. Szilágyi egyenesen amellettt érvel – ellentétben az 1950-es és 1960-as évek nőgyógyászirodalmával, ahol, a lényeg az volt, hogy a „magasabb forma” felváltja a maszturbációt – hogy bizonyos esetekben nem érdemes addig a nőknek elveszteniük a szüzességüket, amíg nem maszturbáltak eleget.

A fiúk orgazmuskészsége már a serdülőkorban minden esetben kialakul, s ezt az éjszakai magömlések (pollúciók) és az önkielégítések tovább erősítik. A lányok orgazmuskészsége viszont nem alakul ki magától, hanem csak az ingerlés (önkielégítés vagy petting) gyakorlása révén fejleszhető. [...] Szabálynak kellene tekinteni ezért, hogy a nő csak akkor veszítse el szüzességét, ha már orgazmuskészsége kialakult! (72, kiemelések az eredetiben)

Illetve máshol Szilágyi arról is ír – megint csak ellentétben az 1950-es és 1960-es évek *Scientia Sexualis*ával –, hogy tévedés, hogy a maszturbáció csak a „normális” szex pótléka. Buda (1972: 141–152) amellettt érvel, hogy a maszturbáció, illetve az „azzal járó fantáziatévékenység” fontos a pszichoszexuális fejlődés szempontjából.

Ekkor már a maszturbáció esetleges veszélyei teljesen technikai jellegűek. Tissot-nál egészségügyiiek voltak (gerincsorvadás stb.), Tóth Tihamér püspöknél teológiaiak (kárhozat), az 1950-es és 1960-as évek *Scientia Sexualis Socialista Hungaricájában* társadalmiak és pszichológiaiak (helyettesíti a „normális” és reprodukzív szexet), az 1980-as években viszont pusztán technikaiak. A fiúknál a túl gyors maszturbációs technika korai magömlést eredményezhet, lányok esetleg túlságosan hozzászokhatnak egy bizonyos típusú ingerléshez és ezért nehezen tudnak elélvezni más ingerek hatására (Szilágyi és Németh 1988: 44).

A diskurzusban továbbra is fontos volt a női szexuális potenciál felszabadítása. A csikló kiemelt szerepe és az elő- és utójáték fontossága a kiadványok visszatérő eleme. Hirschler Imre

1984-ben írt egy új *Scientia Sexualis* könyvet, amelyben kicsit konkrétan ismétli meg, amit az 1950-es évek végén írt: „[A] felmagasztosult szerelemben egyesülő két ember kapcsolatában minden szép és megengedett, ami ennek a szerelmi érzésnek a beteljesedéséhez hozzájárul. A szerelmi előjáték nem bűnös vagy degenerált emberek kitalálása, hanem élettani szükséglet, kulcsa a boldog és eredményes szexuális életnek” (Hirschler 1984: 60). A nők kielégületlenségének egyik forrása az előjáték hiánya, a másik, hogy sok nő „a rendes nemi érintkezés keretében képtelen eljutni a kielégülés érzéséhez. A csikló dörzsölésével azonban meg tudja szerezni a kielégülés érzését. Ebbe a csoportba tartozik nálunk az asszonyok legnagyobb része, csaknem 70 százaléka” (Hirschler 1984: 61). „A szem ingere a fény, a fül a hanghullám, a csikló a dörzsölés. [...] Ezek szerint a csiklón megszerzett öröm nem kóros, nem káros és még csak nem is rendellenes, hanem ezt kell normálisnak tekinteni.” Ennek hangsúlyozása nagyon fontos, mert sok nő azért nem él vele, mert azt hiszi, abnormális, de a „bármely módon megszerzett kielégülés is jobb, mint az, ha az örömszerzés elmarad” (Hirschler 1984: 63). A diskurzusra bekapcsolódó pszitudósok és nőgyógyászok is – részben Kinsey-t visszahangozva – hasonlóan érvelnek: „a nő nemi élvezetének fő forrása mindig is az idegvégződésekkel dúsan ellátott csikló, nem pedig a hüvely, mely csak gyéren van ellátva idegvégződésekkel” (Buda 1979: 130). Vagy: „Sok férfi azt hiszi, hogy a nő legintenzívebb szexuális öröme a hüvelyből indul ki, és ez a tévedés sok nő számára teheti örömtelenné a nemi életet” (Aszódi és Brencsán 1974: 97–98). Illetve a kor diskurzusra jellemzően az empirikus tudományra hivatkozva: „[T]udományos vizsgálatokból is tudjuk, hogy a nő számára elsősorban a csikló ingerlése okoz szexuális örömet” (Szilágyi 1988: 84).

Ami a diskurzusnak ebben a szegmensében is újszerű, a konkrétság és a formális racionalitás. Mannheim Károly (1999 [1934]: 128) az *Ember és társadalom az átépítés korában* Weber *formális racionalitás* fogalmát alapul véve úgy határozza meg a *funkcionális racionalitást*, hogy egy cselekvéssorozat egy előre megadott célhoz vezet, és a cselekvések sorában minden egyes cselekvés funkcionális helyi értékkel rendelkezik, ennél fogva a cselekvéssor kiszámítható. Lux Elvira (1981: 67) nagyjából Mannheim fogalmával jellemezhetően írja le, vagy inkább írja elő a megfelelő előjátékot: „Az ideális előjáték sorrendje: becézgető simogatás, csókolózás, a test végig simogatása, csókolása, ölelés, a mell simogatása, a derék, a combok simogatása, a nemiszerv tájéka, a klitoris és a herék simogatása. Az előjáték átlagos ideje 15–20 perc.” Kalkulálhatóan azt is megadja, hogy az a legjobb, ha a szexuális aktust az esetek 60 százalékában a férfi és 40 százalékában a nő kezdeményezi. Egy másik könyv, amely szintén nagyon pontos – funkcionálisan racionális – tanácsokat ad a szexuális aktushoz, azt is megjegyzi, hogy csak a gyakorlottak „improvizáljanak” (Pereszlenyi

1987: 5). Mint ahogy a *Gólyamese felnőtteknek* című könyv megfogalmazza, amiről szó van, az már egyértelműen a „nemi élet *technikája*” (Bárányi László 1980: 50, kiemelés tőlem). A diskurzusban sokkal inkább előkerül a konkrét szexuális pozitúrák szerepe, pl.: „Lehet-e ajánlani bizonyos testhelyzeteket a nemi érintkezésben? Orvosi szempontból igennel felelhetünk” (Abulius és Gheorghiu 1978 [1971]: 53). Illetve megdől az orális szex tabuja; egészen eddig az időszakig bár sok kiadvány röviden, de részletesen leírta a különböző perverz vagy perverznek titulált szexuális kielégülési módokat (exhibicionizmus, szadizmus, voyeurizmus stb.), az orális szex nem szerepelt, illetve először csak 1975-ben röviden, szótári definíció alakjában: „hatvankilenc (69): a kölcsönös oral-genitális szexuális kapcsolat szimbóluma. A népnyelv ezt franciázásnak nevezi” (Dietz és Hesse 1975 [1969]: 146). Talán az 1950-es és 1960-as években túl prúd vagy anakronisztikus lett volna perverzióknak titulálni, de túl megbotránkoztató lett volna nyíltan írni róla. Lew-Starowicz (1985 [1983]: 182–184) lengyel szerző például a *Szexualitás felsőfokon* című könyvében azt problematizálja, ha az egyik fél igényli az orális szexet, a másik „viszolyog” tőle. Az 1989-es *A nemi öröm: Gyakorlati útmutató* (Yaffé és Fenwick 1989 [1986]: 60) már erre is egész konkrét gyakorlati tanácsokat ad: „kezdje úgy, mintha a hímvessző egy tölcsér fagylalt volna. Fogja a kezébe és gyengéden forgassa nyelvét a hegyén”.

Az 1980-as évek második felére, egyrészt, ahogy fentebb írtam, a könyvkiadás állami támogatása – az általános válságnak köszönhetően – visszaesett, a könyvpiac is lassan a piaci logika szerint kezdett működni – Susan Meredith (1989 [1985]) *Felnőtté válás* című könyvének magyar kiadásába egy tőkés vállalat, a Libresse reklámja került –, így egyre nagyobb nyomás alá kerültek a könyvkiadók és -terjesztők, hogy a könyveket minél többen megvegyék. Másrésztől minden bizonytalansággal a *Scientia Sexualis Socialista Hungaricának* a szexuális tanácsadás és felvilágosítás területéért egyre kielégedő harcot kellett vívnia a mindenhol jelenlevő pornóval. Ezért a szocializmus utolsó éveiben a *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* a technicizálódás után vizualizálódott is és részben önmaga vált a „jó” pornóvá, vagy legalábbis elmosódott a határvonal a pornómagazinok és a *Scientia Sexualis* között.

1987-ben jelent meg Pereszlényi Zoltán *Örömszerzés* című könyve, a könyv nagy része színes fotókból áll egy különböző pozíciókban közöszlő párról és a fotókhoz tartozó magyarázó szövegből, beleértve az elő- és utójátékot is. A könyv elején nagyjából pár mondat található a fogamzásgátlásról, de több oldal a két nem „izgalmi görbéjéről”. „Tehát ha azt akarjuk, hogy az izgalmi görbe találkozzék, akkor meg kell találni a megfelelő módot, és gyakorolni kell a folyamatot, mint ahogy a zongorista a C-dúr skálát. Maszturbálással (önkielégítéssel) a férfiak

gyakorolhatják a magömlés késleltetését, a magömlés előtti izgalmi állapot időbeni hosszabbítását” (14). A kiadványban a szerző többször elhatárolja a kiadványt a pornótól.

A képanyagban szerettem volna ennél is több felvételt bemutatni a szexuális előjátékok végeláthatatlan sorozatából, az együttlét izgalmát igazoló pozitúrákból, de attól tartok, egyesek talán már ezeket a képeket is pornográfiának minősítik. Sajnos ez is törvényszerű! De azoknak is, akik így gondolkoznak, meg kell érteniük, hogy az emberek – és különösképpen a fiatalok – többségének szüksége van ilyen kiadványra. (37)

Vagy:

Ez sem pornográfia! Nem rákiáltani akartam a tisztelt olvasóra, de mindenképpen fel akartam hívni a figyelmüket, hogy a szex közvetlen célja az örömszerzés. Vajon miért szabnánk határokat a szájnak éppen a szexben? Inkább akkor parancsoljunk megálljt a nyelvünknek, amikor ki akarja mondani a könnyelmű ítéletet, hogy ez „undorító”. Hangsúlyozom: e három (12, 13, 14) képen ábrázolt pozíciókat senki se vegye magára nézve kötelezőnek. De minden lehetőséget meg kell adni és ragadni, hogy a partnerek kielégítsék egymás szerelmi éhségét. Így is, mert ez is természetes. Nem természetellenes! Az emberi testnek, megállapítottuk már, nincs olyan része, amelyet ki lehetne zárni az örömszerzés lehetőségeiből. [...] Fontos szabály: ne mindjárt ezzel kezdje, hanem a perifériás ingerlés szabályait kövesse, aszerint járjon el. Kezdje a test különböző részeivel: nyak, mell, has, csípő, comb belső és külső oldalának csókolása. A szeméremdomb, a nagy- és kisajkak csókolása után a csikló (clitoris) a legérzékenyebb és a legfontosabb cél. A nagy- és kisajkakat a kéz ujaival kissé széthúzva, jól kiemelkedik a csikló. A nyelvvel való enyhe dörzsölés kényeztetést vált ki. Ha az ingerlés folyamatos, akkor a nő eljut az orgazmusig. (38)

A kiadványban nem látszanak genitáliák, az 1986-os sajtótörvény rögzítette, hogy a sajtótermékek „nem sérthetik a közérkölcset” (Nemzeti Erőforrás Minisztérium én.) – bár ez a törvény hivatalosan a könyvkiadást nem érintette. A fotók készítésekor betartották azokat az – inkább informális – szabályokat, amiket az úgynevezett „szoft-pornó” lapok. A kiadvány magánkiadás volt, nem állami kiadó adta ki és a szerzője, Pereszlényi Zoltán fotós – ebben az időszakban jellemző, hogy már nemcsak orvosok és pszichológusok hozzák létre a diskurzust – a rendszerváltozás után a nem túl hosszú életű *PikánSex – Szexuáletikai Képes Magazin* lett a főszerkesztője, mely amolyan „ízletes pornómagazinnak” próbálta pozicionálni magát.

Ehhez hasonló képes „technikai útmutató” könyv Szilágyi Vilmosnak (1988a) a rendszerváltozás előtti utolsó, 1988-as *Szerelmi kultúránk* című könyve, noha ebben fekete-fehér (szürkeárnyalatos) fényképek szerepelnek. A kiadvány érdekessége, hogy kétnyelvű, magyar és eszperantó. Az eszperantó mozgalom a határokon átívelő kapcsolatok, a világbéke és hosszú távon a világtársadalom elérését tűzte ki célul magának. A kor várakozásait jól tükrözi, hogy a könyv ezen a nyelven is megjelent, ahogy Szilágyi írja, azért, mert így a könyv „a világ legtávolibb országaiba is eljuthat” (187). A könyvben igen hangsúlyos a genderegyenlőség, de tisztán technikai értelemben: „A nő látszólag passzív, egyszerűen hagyja, hogy a férfi foglalkozzon vele. [...] Vajon jól teszi? Azt hiszem igen. Különösen, ha ez a

látszólagos passzivitás nem az egész szeretkezésre, hanem csak annak egyes szakaszára jellemző, s aztán fordul a helyzet, s a nő lesz aktív” (48). Különösen figyelemre méltó a könyv két passzusa, az egyikben a szocialista genderegyenlőséget megvalósultnak veszi és ebből vezeti le a kölcsönös orális szex legitimitását: „a nők ma már egyenjogúak és egyenrangúak a férfiakkal. Miért ne tehetnék meg a szeretkezés játékaiban is ugyanazt, mint a férfi?” (106). A másikban azokat a pozíciókat, melyekben a férfi van felül, kifejezetten anakronisztikusnak írja le, de mintegy megengedően azért legitimálja a közösülésnek ezt a módját is: „A korszerű szeretkezésre ugyan nem jellemző, hogy a közösülés során a férfi van felül, de azért ez is előfordulhat (feltéve, ha mindketten akarják)” (168).

Az 1980-as évek végén enyhült a szexuális áruk forgalmazását szabályozó törvény, a tiltás helyett engedélyköteles lett, mely engedélyt a Kereskedelmi Minisztérium adta meg. 1988. szeptember 1-jétől a Vám- és Pénzügyőrség belső utasítása alapján a határon – vámfizetés ellenében – át lehetett hozni fejenként egy pornófilmet vagy -magazint (Gregor, Csányi és Dész 2020: 66). Ugyanebben az évben a *Scientia Sexualis Hungarica* és a pornó közötti határ nagyjából teljesen elmosódott – minden bizonnyal köszönhető ez az eladás- és profitmaximalizálás elvének egyre nagyobb méretű penetrációjának a könyvkiadásba és a pornókiadványok mint konkurenciának az egyre nagyobb méretű penetrációjának az országba. A Villányi Péter pszichoterapeuta szerzőségével 1988-ban jelent meg *A szeretkezés: Szexuális felvilágosító kiadvány* és 1989-ben ennek folytatása *Együttlét* címen. E két kiadvány struktúrája inkább magazin-, mintsem könyvszerű. A nagyalakú színes képek expliciten és szemtől szemben ábrázolnak genitáliákat és közösülést. Egy pornómagazintól csak a rövid oktató szövegek különböztetik meg, illetve, hogy képekkel van illusztrálva például az óvszer felhelyezésének helyes módja is, illetve az olyan pedagógia megjegyzések, hogy „a nyíltság és az egyértelműség nem tévesztendő össze a durvasággal” (1989: 18), vagy a felhívás, hogy figyeljünk a másokra („a Másikra”), ne legyünk önzők és kommunikáljunk a másikkal (1989: 23). A kiadvány például pontosan mutatja, hogy kunnilingusznál melyik ponton kell a férfi nyelvének a női nemi szervhez érnie, vagy szemből fotóval mutatja meg a női maszturbáció helyes módját. Villányi retorikájában már nem határolja el a kiadványt a pornótól, hanem azt írja, a tudományosság és a „bizonyos határokon belül maradó pornográfia” közötti *egyensúlyt* kell megtalálni, de az „egyensúly megteremtését nehezíti, hogy a szerzőtől sem a »száraz« tudományosság, sem pedig a bizonyos határok maradó pornográfia iránti vonzalom és elfogadás nem idegen” (1989: 7).

5.11. Utópiák szocializmus és kapitalizmus határán

Sem a tulajdonviszonyok megváltozása – azzal együtt, hogy az 1970-es években a kapitalista viszonyok elkezdtek kiépülni –, sem a szextudósok felvilágosító-civilizatorikus munkája nem hozta magával a szexuális hegemonia megszűnését vagy legalábbis radikális liberalizációját. Lux Elvira (1987) még a rendszerváltozás előtt pár évvel is arról számolt be, hogy egy előadásán a fiatalokból álló hallgatóságnak arra kérdésre, hogy mit okoz a maszturbáció egyöntetűleg vágta rá, hogy „gerincsvadást”. Szilágyi Vilmosnak (1984) levelekben arról számolnak be nők, hogy undorodnak a férjüktől, mert az maszturbál (60), vagy éppen, hogy nem kielégítő a szexuális életük, de nem merik ezt férjüknek bevallani (267–283). Voltak persze progresszív folyamatok, de ahogy például arra Kurimay Anita és Takács Judit (2016) rámutatnak az első magyar melegszervezetnek a Homérosz Lambda Egyesületnek az 1988-as hivatalos engedélyezése, nem annyira a pártvezetés progresszív álláspontjának bizonyítéka, hanem inkább az AIDS (vélt vagy valós) veszélyére való reakció volt.

A *Scientia Sexualis Socialista Hungaricában* az 1970-es években is és még az 1980-as évek végén is újra- és újrafogalmazták a szocialista szexuális hegemonia lényegét – habár ezt a munkát inkább a nőgyógyászok végezték el, mintsem az egyre inkább nyugatról tájékozódó pszitudósok. Az 1970-es években újrainduló pszitodományos *Scientia Sexualis* egyik első könyvének a *Párválasztás. A partnerkapcsolatok pszichológiájának* (Buda és Szilágyi 1974) az előszavát az 1950-es és 1960-as évek fő – nőgyógyász – szexuálteoretikusa, Hirschler írta:

A politikai-gazdasági fejlődést alapvető társadalmi változások kísérik, és ezek között észlelhetünk kedvezőtlen jelenségeket is. Utalok az alacsony születési számra, a terhesség-megszakítások alig csökkenő tömegére, a válások megszorodására. [...] Olyan társadalmat akarunk felépíteni, amely az egyén számára boldog életet kíván biztosítani, és amelyben az egyén és a közösség érdeke nincs ellentétben egymással. [...] Napirendre került a szexuális felvilágosítás és nevelés kérdése, ami nálunk – nagyon helyesen – a családi életre nevelés jelszava alatt fut. Kifejezésre jut ebben, hogy a represszív szexuális nevelés felszámolása, az értelmetlen tilalmak, büntudatok, félelmek és megszegyentések kiküszöbölése ad lehetőséget az egyén harmonikus pszichoszexuális fejlődésére, és ez jelenti a valóban jó családi életre való felkészülést is. (Hirschler 1974: 5–6)

Hogy a „represszív szexuális nevelés” Marcuse elméleti apparátusára utal-e, nem derül ki. Hasonlót fogalmaz meg a szintén nőgyógyászok által írt *Az ember szexuális életműködései* (Szabó és Szabó-Adorján 1987) már az 1980-as évek végén.

Szocialista társadalmunk biztosítja a teljes egyenlőséget férfi és nő között szexuális téren is; lehetővé teszi hogy férfi és a nő egyenrangú és egyenjogú partnere legyen egymásnak; a nemi kapcsolatot felszabadítja minden kizsákmányolás alól. Ennek eredményeképpen új szexuális erkölcs alakul ki, amelyben az egyén érzelmei beleilleszkednek a szocialista társadalmi etika normáiba. A szerelemnek, szexualitásnak és házasságnak a népesedés biztosítása mellett olyan társadalmi funkciói is vannak, mint elősegíteni az egyén boldogságát, személyiségének kibontakozását, továbbá örömet, életkedvet és életerőt nyújtani.

Hirschler (1981: 9) egy másik könyv előszavában az 1980-as évek elején kiadott eredetileg nyugat-német könyv – minden bizonnyal reflektálva az 1950-es évek vége és 1960-as évek óta beállt változásokra, azt írja, hogy a „szocialista országok szexológusai – e könyv szerzője is – az arany középúton halad, helyet adva az újnak és megőrizve a régiből mindazt, ami szép és hasznos”.

A pszitúdósok ugyan nyíltan nem kritizálták a fennálló társadalmi-gazdasági berendezkedést vagy a szexuális hegemonia kiépítésére tett politikai lépéseket, de a nőgyógyász értelmiségnél sokkal jobban sürgették a szexuális reformokat. Buda Béla az adatbázisba került első, pszitúdós által írt könyv, az 1972-es *A szexualitás modern elmélete* elején némi szemrehányást megenged magának – talán mert addigra a kádári kommunikáció is szembeállította a korszak türelmét a Rákosi-korszak „túlzásaival” – ahogy írja, a pszichológia lassan hozza be az 1950-es évek „mulasztásait” (6).

Az egyik ilyen téma a homoszexualitás volt. Buda Béla (1975b), amellet, hogy azt írja, hogy a homoszexualitás nem betegség és a homoszexuálisok ugyanúgy élnek, mint bárki más (193), fontosabb, hogy a melegmozgalomról mint progresszív *politikai* törekvéstről ír.⁴⁰ Eddig a momentumig még a legtoleránsabb és progresszívbab szerzők is a homoszexualitásról, mint egyéni jellemzőről írtak, a homoszexualitás politizálása teljesen új elem a hazai *Scientia Sexualis*ban. Máshol Buda (1986b: 238–239) arról ír, hogy a „nyugati” országokban milyen sikereket ért el a melegmozgalom, de

Hazánkban a homoszexuálisokkal kapcsolatos előítéletek különösen erősek. [...] Meg kell mondanunk őszintén, hogy a társadalmi és a lélektani tisztázódás folyamatának még csak az elején vagyunk. Nagy reményt ad a folyamat fejlődésére vonatkozóan a nemiség tudományos kutatásának [...] kibontakozása. Reméljük, hogy [...] ezek a tudományok [...] majd jótékonyan hatnak [...] az általános lélektani és társadalmi kulturáltság fejlesztésére. (239)

A *Scientia Sexualis* az 1970-es évektől kezdve lassan kivonul a biopolitikából. 1974-ben még két nőgyógyász szerző a csoportszexre azt írja, hogy „ideológiailag nem igazolható magatartásforma” (Aszódi és Brencsén 1974: 113), de a társadalmi változással és a pszitúdósok dominanciájával a diskurzból az ilyen megfogalmazások lassan eltűnnek. A homoszexualitás is identitáspolitikai kérdés lesz, nem a homoszexuális aktusról szól, hanem a többségi társadalom elfogadásáról. Ahogy Szilágyi társszerzőjével (Szilágyi és Német 1988: 120) írja a homoszexuálisokról mint társadalmi csoportról: „a homoszexualitás egyike a lehetséges

---

⁴⁰ Noha, ahogy Borgos Anna (2019: 927–928) felhívja a figyelmet a szöveghelyre Buda (1978: 59) is elítélendően ír, azokról a homoszexuálisokról, akik „fitogtatják másságukat”.

szexuális beállítottságoknak, s önmagában véve se nem jobb, se nem rosszabb a többinél. [...] A homoszexuálisok [...] éppúgy képesek a szerelemre és a tartós kapcsolatra, mint a heteroszexuálisok”; ahogy pedig máshol Szilágyi a homoszexuális aktusról (1986 [1983]: 284) írja, Kinsey szellemében: „teljesen indokolatlan mindenkit homoszexuálisnak tartani, akinek már volt egy-két homoszexuális élménye”.⁴¹

Ahogy arról volt szó, a *Scientia Sexualis* diskurzus könyvei inkább hasznos (funkcionálisan racionális) kézikönyvekké válnak, amelyeknek nyomás alatt kell teljesíteniük: tényleg hasznosnak (funkcionálisnak) kell lenniük, mert meg kell vetetniük magukat az egyre élesedő versenyben, melyben a könyvek nem csak egymással vannak versenyben, hanem a különböző pornófilmekkel és -magazinokkal is. Ez az átmenet egy olyan szexuális hegemoniába való átmenet volt, melynek kialakításában az állam már kevésbé játszik szerepet, viszont felértékelődik a piac. Az utolsó kísérlet utópikus szocialista elemeket integrálni a szexuális hegemoniába Szilágyi Vilmos „térítő” munkája, amellyel a nyitott házasság intézményét népszerűsítette.

Szilágyi (1988b)⁴² érvelése mintha csúszkálna aközött, hogy a nyitott házasság a következő evolúciós lépcső, vagy a kapitalizációs tendenciák között egy stratégia a (szocialista) házasság intézményének megmentésére – ez a retorikai kettősség egyébként jó lenyomata a kor tágabb diskurzusainak is. Szilágyi a könyvben Engelsre hivatkozva úgy érvel, hogy a kapitalizmus teremti meg a polgári monogámiát, majd a szocializmusban lesz ebből valódi érzelmeken nyugvó kapcsolat, majd a szocializmus legmagasabb fokán a házasság felek teljesen lemondanak a „tulajdonosi szemléletről” (148) és ebben a fázisban már a házastársi hűség nem jelent „szexuális kizárólagosságot” (145). Ez a teleologikus-evolucionista érvelés keveredik az olyan válságforgatókönyvet sejtető kijelentésekkel, hogy csakis a házasság nyitottá tétele *mentheti meg* a monogámiát (157). Szilágyi az itt feldolgozott korpuszban egyedülként hivatkozik Wilhelm Reichre (pl. 156) és a karakteranalízis hagyományához kapcsolódva azt írja, hogy a „tulajdonosi szemlélet” a házasságban egy sajátos társadalmi személyiségzavart okoz, egy bizonyos önbizalomhiányt (148), tehát a nyitott házasság – hasonlóan a *SexPol* érveléséhez – társadalomlélektani értelemben felszabadító. Szilágyi térítő munkájának nem lett

---

⁴¹ Szilágyi (1986 [1983]: 286) szerint a nők jellemzően viszonylag későn, a 20-as éveikben válnak homoszexuálissá, azért mert a férfiak „alacsony szexuális kultúrája miatt” nem tudnak kielégülni heteroszexuális kapcsolatban (részletesen lsd. erről Borgos 2019: 931). Ez egyszerre példázza azt a nézetet, hogy a női homoszexualitás kevésbé „mélypszichológiai”, mint a férfi és azt, hogy milyen jelentőséget tulajdonítottak a férfiak szexuális „civilizálatlanságának”.

⁴²Szilágyi már e kötet előtt tíz évvel írt egy könyvet, amiben a nyitott házasság intézményét propagálja (ld. Szilágyi 1978), noha ebben a könyvben a retorika kevésbé drámai és a szexuális nyitottság kevésbé explicit. Mivel ez a könyv egyik könyvtárban sem volt található a „szex” vagy „szexuális felvilágosítás” kód alatt, így ez a könyv nem került be a korpuszba.

társadalmi szinten komoly eredménye, bár Tóth és Murai (2014: 49–50) írnak olyan interjúalanyról, aki rövid időre Szilágyi hatására kipróbálta a nyitott házasságot.

Összességében az 1980-as években Magyarországon, leszámítva a lakosság civilizálását bizonyos kérdésekben (az elfogadás növelése a homoszexuálisokkal szemben, a női szexuális öröm felszabadítása), a *Scientia Sexualis* nagyrészt se nem a családok magatartásának befolyásolására szolgált az egészséges népesség termelésének céljából, se nem a perverznek vagy deviánsnak bélyegzettek reintegrációját célozta, hanem egyrészt tanácsokat adott egy funkcionálisan racionális cselekvéssor elsajátításához, melynek célja a szexuális öröm maximalizálása, másrészt próbálta eladni magát egy élesedő piacon, melyen a pornóval is meg kellett küzdenie. Az 1950-es évek végén az egyéni szempont megjelent a társadalmi mellett, az 1980-as évek végére pedig a társadalmi szempont teljesen eltűnt az örömmaximalizáció technikája mellett. Ha az 1990-es évek történéseit nézzük, ez egy átmeneti szakasz volt két szexuális hegemonia között. Az 1990-es években gyors ütemben árasztja el a nyilvánosságot a pornó, sőt Magyarország az európai pornófilmgyártás egyik térbeli központjává válik (Gregor, Csányi és Dés 2020; Csányi, Gregor és Dés 2021). A szexuális hegemonia, tehát a viszonyrendszer, amiben „egy domináns társadalmi csoport számára előnyös szexuális normák alakítják más csoportok szexuális viselkedését és önértelmezését” (Chitty 2020: 25), közvetlenül a piaci logika mentén kezd el működni, így a magatartásminták addig érdekesek, ameddig azok bármilyen módon fogyasztásra ösztönöznek. A *Scientia Sexualis* ugyan nem tűnik el nyomtalanul; a rendszerváltozás után még indulnak szexuális tanácsadó rovatok és műsorok, a médiában szerepel egy-két sztárszexológus, de jelentősége marginalizálódik.

6. Összefoglalás

Ebben az értekezésben négy alapvető célt tűztem ki. 1.) Egy olyan új elméleti és módszertani keret kidolgozását, mely a szexet az élet újratermelésének részeként vizsgálja, de képes megragadni a szex mikroszociológiai jelenségeit is, a szexualitást, a szexuális vágyat, fantáziákat és habitust. 2.) E keretben mérlegelni Foucault *Scientia Sexualis*-koncepcióját, illetve történeti esettanulmányokon keresztül rámutatni a foucault-i szexualitástörténet-írás néhány reduktív jellemzőjére. 3.) A *Scientia Sexualis*-koncepció kritikai újragondolása után megvizsgálni a szexuális diskurzusokat a Szovjetunióban az orosz forradalom és a második világháború után. 4.) Végül egy empirikus diskurzuselemzés keretében megvizsgálni a *Scientia Sexualis Socialista Hungaricát* a második világháború és a rendszerváltozás között.

Az első (tartalmi) fejezetben egy olyan elméleti és módszertani keret kidolgozását végeztem el, mely a szexuális aktust, illetve a szexuális praxisokat az élet újratermelésének részeként értelmezi, de képes megragadni a szexuális vágyat, fantáziát és habitust is, tehát nem választja el egymástól a makroszociológiai vagy politikai gazdaságtani jelenségeket és a mikroszociológiai vagy mélypszichológiai jelenségeket. Tehát, ami egyesíti a szexuális szakértelem, politika, praxis és vágy kutatási hagyományait. Ennek a keretnek az egyik központi fogalma a *szexuális hegemonia* volt. A szexuális hegemonia fogalmával egy olyan összetett viszonyrendszerre utaltam, melyben bizonyos uralkodó csoportoknak (burzsoázia, férfiak, szakértők) bizonyos mértékű befolyása van bizonyos alárendelt csoportok (bérmunkások, nők, rabszolgák) szexuális vágyai, fantáziái, reakciói, önértelmezései és önmegelelései, tehát szexuális habitusai, illetve részben ezeken keresztül szexuális praxisai felett. Annak, ahogy az alávetett csoportok generatív testi szexuális potenciálja a domináns csoportok érdekeinek alávetődik – tehát szexuális potenciálja elidegenedik –, négy ideáltipikus módját azonosítottam: 1.) az intergenerációs reprodukciós potenciálra való redukciót, 2.) az egyenlőtlen élvezetökonomiát, 3.) a piac szabályainak való alávetést és 4.) a nemi betegségek visszaszorítása miatt történő korlátozást. Továbbá egyrészt a világrendszer-elemzés hagyományához kapcsolódva nagy hangsúlyt fektettem rá, hogy a szexuális hegemonia, illetve a szexuális hegemoniát alátámasztó viszonyrendszer beágyazott egy tágabb viszonyrendszerbe. Másrészt Gramsci eredeti hegemoniafogalmához kapcsolódva hangsúlyoztam, hogy a szexuális hegemonia bizonyos előnyöket is magába foglal, amelyek megszerezhetők az elnyomott csoportok számára, illetve, hogy a hegemonia sosem befejezett, az előnyökért, a befolyásért és a szexuális önrendelkezésért vívott harc folyamatosan átrendezi a hegemónikus viszonyokat.

A második fejezetben bemutatam Foucault *Scientia Sexualis*-koncepcióját. Foucault amellet érvel, hogy az a mód, ahogy a 20. századtól az ember felismeri magát mint a szexualitás alanya, a 18. és 19. századi polgárság szexuális önreflexiójában, illetve önfelépítésében, valamint annak tudományos kifejeződésében, a *Scientia Sexualis*ban gyökeredzik. Történeti esettanulmányokon keresztül arra mutattam rá, 1.) hogy a szexuális hegemoniák kiépítése már jóval előbb, a kapitalizmus hajnalán megkezdődött (*idő*), 2.) hogy a szexuális hegemoniák kiépítésének „hatalomtechnikája” nemcsak ez európai centrumból származik, hanem a világrendszer komplex viszonyai mentén jött létre (*tér*), 3.) hogy a polgárság szexuális önreflexiója, illetve önfelépítése nem elválasztható az osztályharctól (*osztály*), 4.) hogy Foucault alig reflexál arra, hogy a *Scientia Sexualis*ban milyen genderviszonyok, illetve egyenlőtlen élvezetökonómia fejeződik ki (*gender*), és végül, 5.) hogy nem veszi figyelembe, hogy azt, ahogyan a 20. századi ember a szexualitás alanyaként ismeri fel magát, milyen nagy mértékben határozta meg a piac (*piac*).

A harmadik (tartalmi) fejezetben a szovjet szocialista kísérletet úgy értelmezem, mint egy kudarcba fulladt rendszerellenes kísérletet a kapitalista világrendszeren belül, melynek célja a belső kizsákmányoló és elidegenítő viszonyok emancipálása volt. Foucault-val szemben, aki a freudomarxista diskurzust csak a szexualitás stratégiáján belüli váltásnak – tehát stratégiai váltásnak – látta, én amellet érvelek, hogy a szovjet kísérletben volt transzformatív potenciál a szexuális hegemonia tekintetében is. Az elidegenített munkaerő felszabadítására tett kísérlet még ha kudarcos is volt, de a stratégiái sokkal tisztábban látszottak, míg a test elidegenített szexuális potenciáljának felszabadítására irányuló stratégiák egy heterogén, sőt bizonyos értelemben kakofón diszkurzív robbanásban öltöttek testet. Azonban a szexuális hegemonia tekintetében a szovjet kísérlet transzformatív potenciálja ugyanúgy és ugyanazért halt el, amiért az általánosabb antikapitalista potenciálja is. Az időszakban a diskurzív robbanás tárgya a szexuális hegemonia megszüntetésének stratégiája volt, majd e stratégiák nem épültek a totális állam közigazgatás rendszerébe, hanem felváltotta őket egy sokkal „represszívebb” pronatalista politika. Tehát végül is „a forradalom sztálini elárulása” és a totális állam kiépülése nem annyira a szexualitás stratégiáinak az államigazgatásba való beépülését hozta magával, hanem a diskurzus majdnem teljes megszűnését, azt, amit „sztálini csendnek” nevezek.

A dolgozat utolsó tartalmi, empirikus fejezetében a magyar *Scientia Sexualis* elemzem egy orvosszexológiai és szexuálpszichológiai kiadványokból összeállított korpuszon keresztül. Amellet érvelek, hogy amellet, hogy Sztálin halála után a szovjet blokk belső politikai viszonyai is megváltoztak, a „sztálini csend” utáni időszak Magyarországon sok értelemben hasonlított a Foucault által leírt polgári *Scientia Sexualis*ra, abban a szakaszában, mikor már

megtörtént a „stratégiai váltás”, tehát a represszió elkezdett „gondot jelenteni”. Ugyanakkor az időszakban a pszichoanalitikus szakértelmet felszámolták, így a nemkívánatos demográfiai jellemzők (a válások és főleg az abortuszok magas száma) javítására létrehozott diskurzust – részben baloldali radikális – nőgyógyászok hozták létre. Ez a diskurzus sok értelemben a szexuális hegemonia liberalizációjára irányult, amellyel, hogy Foucault-i módon beépült az államigazgatás és az „egészséges népesség termelésnek” rendszerébe. Ebben az időszakban a diskurzus jórészt az engelsi romantikára épült és a női test generatív szexuális potenciáljának felszabadítását célozta. Az 1970-es évektől a nemzetközi viszonyok megváltozásával és az ország kapitalista reintegrációjának kezdetével a szocialista hegemonia is átalakulóban volt és vele együtt a szexuális hegemonia és a *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* is. A diskurzusba visszacsatlakoztak a – jelentős részt nyugatról tájékozódó – pszichotudományok szakértői, a diskurzus létrehozása egyre inkább a piaci kényszerek között történt és a diskurzus létrehozónak egyre inkább reflektálniuk kellett a pornó egyre nagyobb arányú elterjedésére. Ezek a folyamatok azt eredményezték, hogy a *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* egyre inkább elvesztette klasszikus értelemben vett biopolitikai funkcióját és az öröm racionalizálásának diskurzusává vált, majd a rendszerváltozás előtt a pornóval való versenyfutásban részben átvette a pornó funkcióját és félig-meddig „jó” vagy „kulturált” pornóként kezdett funkcionálni.

Összességében a leírtakból arra lehet következtetni, hogy Foucault *Scientia Sexualis*-konceptiója nagy magyarázóerővel bír, de érvelése szélsőségesen deduktív és túlinterepretilja az adatait. Feltételezi, hogy a szexualitás elsősorban egy diskurzus, majd a szexualitást mint diskurzust vizsgálja, ami – persze – igazolja a feltevéseit. Feltételezi, hogy a szexualitás a 18. századtól kezdődő polgári jelenség, majd az időszak polgárságának szexualitását vizsgálja, ami – persze – igazolja a feltevéseit. Ha Foucault-tól eltérő korokban, földrajzi területeken vagy csak eltérő fókusszal vizsgáljuk a szexualitás történetét, arra jutunk, hogy az, ahogyan a szakértői tudás beépül az európai államok államigazgatási rendszerébe az „egészséges népesség termelése” céljából, fontos része a szexualitás történetének, de nem maga a szexualitás története. A kapitalizmus kezdete óta a szexuális hegemoniák bonyolult földrajzi, osztály- és genderviszonyok, illetve -konfliktusok és -harcok mentén épültek fel. Christopher Chitty, aki arra mutat rá, hogy a kapitalizmus története során azokon a csomópontokon, ahol nagymértékű férfi munkaerő halmozódott fel, hogyan jöttek létre munkásosztálybeli szodomita szexuális habitusok, életstílusok és identitások, úgy érvel (2020: 67), hogy Foucault maga is egy szexuális hegemonián belüli harcot vív, amikor a homoszexualitás történetét inkább a polgárságból eredezteti, mintsem olyan – szintén – „kétes” csoportokból, mint a munkásság, a csavargók és a tartalékseregek. Így a test generatív szexuális potenciáljáért vívott szocialista harcokat

érdemesebb úgy vizsgálni, mint egy kudarcos antikapitalista kísérlet részét, illetve annak utóéletét, mintsem egy-az-egyben adaptálni Foucault *Scientia Sexualis*-koncepcióját. A szexuális hegemonia kiépítését a szocialista Magyarországon egy komplex és dinamikus változó viszonyrendszer közepette alakították ki az azt létrehozók, mely mélyen bele volt ágyazva a világrendszer tágabb viszonyaiba. Az 1970-es évek válságáig a *Scientia Sexualis* eredeti koncepciójához híven az a tűnik lényegesnek, hogy a szakértők szakértelme és a radikális szexuálpolitikai elképzelések hogy épülnek az egészséges népesség termelésének stratégiájába, de aztán az 1970-es évek után a piac, a pornóval való versengés és az öröm funkcionális racionalitása már az alakulóban lévő szexuális hegemonia egy másik magyarázó sémáját követeli meg. E magyarázó séma a piaci logika egyre nagyobb befolyása az élet különböző területeire, köztük a szexuális habitusokra és praxisokra: „represszió túl deszublímálás, ahogy mondani szokás” (Foucault 2014 [1976]: 116).

Hivatkozott irodalom

- Abulius, Dan és Alexandru Gheorghiu (1978 [1971]): *Fiatal házások könyve*. Editura Medicala.
- Acton, William (1857): *Prostitution*. Churchill.
- Althusser, Louis (1965): *Pour Marx*. Maspero.
- Althusser, Louis (1976): *Essays on ideology*. Verso.
- Andreas-Salomé, Lou (2012 [1910]): *The Erotic*. Routledge.
- Anievas, Alexander és Nisancioglu, Kerem (2013): What's at Stake in the Transition Debate? Rethinking the Origins of Capitalism and the 'Rise of the West'. *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 42., No. 1.: 78–102.
- Arato, Andrew (1972): Lukacs' Theory of Reification. *Telos* Vol. 11., No. 1.: 25–66.
- Arrighi, Giovanni (1992 [1990]): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, No. 15–16.: 145–180.
- Arrighi, Giovanni (2010 [1994]): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso.
- Arrighi, Giovanni (1998): Capitalism and the Modern World-System: Rethinking the Nondebates of the 1970. *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 21, No. 1.: 113-129.
- Arrighi, Giovanni és Silver, Beverly J. (szerk. 1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. University of Minnesota Press.
- Arrighi, Giovanni és Silver, Beverly J. (2001): Capitalism and World (Dis)Order. *Review of International Studies*, Vol. 27., No. 5.: 257–279.
- Aszódi Imre és Brencsán János (1974): *A házaselet abc-je*. Medicina.
- Atarov, T.Sz. (1961 [1959]): *A nemi nevelés kérdései*. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat.
- Attwood, Lynne (2015 [1994]): Confronting Sexuality in School and Society. In *Education and Society in the New Russia*. (Szerk.: Anthony Jones). Routledge. 303–331.
- Bates, Stephen R. (2015): The Emergent Body: Marxism, Critical Realism and the Corporeal in Contemporary Capitalist Society. *Global Society*, Vol. 29. No. 1. 128–147.
- Bárdos György (2007): Testérzékelés és fájdalom. In *Általános pszichológia I. észlelés és figyelem*. (Szerk.: Csépe Valéria, Györi Miklós és Ragó Anett). Osiris. 413–447.
- Beam, Louise és Robert L. Dickinson (1931): *A Thousand Marriages*. Williams and Wilkins.
- Bebel, August Ferdinand, (1928 [1879]): *A nő és a szocializmus*. Népszava.
- Beckles, Hillary McD (1999): *Centering Woman. Gender Discourses in Caribbean Slave Society*. Ian Randle Publishers.

- Benston, Margaret (1969): The Political Economy of Women's Liberation. *Monthly Review*, Vol 21., No. 4. 13–27.
- Berger Viktor (2008): Életstílus- és miliókutatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika*. No. 64–65. 115–130.
- Berne, Erich (2001 [1961]): *Transactional Analysis in Psychotherapy. The Classic Handbook to its Principles*. Souvenir Press.
- Black, John (1997): Female Genital Mutilation: A Contemporary Issue, and a Victorian Obsession. *Journal of the Royal Society of Medicine*, No. 90.: 402–405.
- Braudel, Fernand (1981): *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century, 1. kötet*. Harper and Row
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.
- Bruff, Ian (2013): The Body in Capitalist Conditions of Existence: A Foundational Materialist Approach. In *Body/State*. (Szerk.: Cameron, Angus; Dickinson, Jen és Smith, Nicola.) Ashgate Publishing. 67–83.
- Borgos Anna (2018): *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Noran Libro.
- Borgos, Anna (2019): Homosexuality and psychiatry in state-socialist Hungary: Representing women's same-sex desire in the psycho-medical literature. *American Psychologist*, Vol. 74., No. 7: 1–14.
- Boros Imre (1959): *Legyen? – Ne legyen?* Egészségügyi Minisztérium.
- Bourdieu, Pierre (1978 [1971]): Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. (Szerk.: Ferge Zsuzsa és Léderer Pál.) Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (1987 [1979]): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1997]): *Pascalian Meditations*. Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1998]): *Férfiuralom*. Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1972]): *A gyakorlat elméletének vázlata & Három kabil etnológiai tanulmány*. Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2010 [1979]): A habitus és az életstílusok tere. *Replika*. No.72. 49–94.
- Bódy Zsombor (2016): A Népeségtudományi Kutatóintézet története és a népesedéspolitikája a Kádár-rendszerben. *Demográfia*, Vol. 59., No. 4.: 265–300.
- Böröcz József (1990): Hungary as a destination. *Annals of Tourism Research*, Vol. 17., No 1.: 19–35.

- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa*. L'Harmattan.
- Böröcz József (2022 [2006]): A jóság máshol van: Az Európán belüli másság szabálya. *Replika*, No. 115–116.: 69–97.
- Braudel, Fernand (1973): *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip I*. Harper and Row.
- Braudel, Fernand (1973): *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Harper and Row.
- Braudel, Fernand (1979): *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Johns Hopkins University Press.
- Braudel, Fernand (1984 [1979]): *Civilization and capitalism 15th–18th century, Vol. III. The perspective of the world*. Collins.
- Bródy György (1966): *Fiúknak lányokról*. Medicina.
- Buda Béla (1972): *A szexualitás modern elmélete*. Tankönyvkiadó Vállalat.
- Buda Béla (1975a): Az önkielégítés. In *A szexualitásról. A fogamzástól a felnőtté válásig* (Szerk.: Ludas M. László). Tankönyvkiadó Vállalat. 85–93.
- Buda Béla (1975b): A biológiai és a lelki zavarok. In *A szexualitásról. A fogamzástól a felnőtté válásig* (Szerk.: Ludas M. László). Tankönyvkiadó Vállalat. 192–200.
- Buda Béla (1979): A nő nemi életének zavarai. In *Szexualitás és párkapcsolat a felnőttkorban. Az élet és tudomány cikksorozata alapján* (Szerk.: Oláh Tamás). Tankönyvkiadó Vállalat. 127–136.
- Buda Béla (1986a): A pornográfia. In *Fejezetek a szexualitás történetéből* (Szerk.: Oláh Tamás). Gondolat. 226–232.
- Buda Béla (1986b): A homoszexualitás. In *Fejezetek a szexualitás történetéből* (Szerk.: Oláh Tamás). Gondolat. 233–239.
- Buda Béla és Szilágyi Vilmos (1974): *Párválasztás. A partnerkapcsolatok pszichológiája*. Gondolat.
- Bullough, Vern L. (2004): Sex Will Never Be the Same: The Contributions of Alfred C. Kinsey. *Archives of Sexual Behavior*, No. 33.: 277–286.
- Carleton, Gregory (1997). Writing-reading the sexual revolution in the early Soviet Union. *Journal of the History of Sexuality*, Vol. 8., No. 2.: 229–255.
- Carleton, Gregory (2005): *Sexual Revolution in Bolshevik Russia*. University of Pittsburgh Press.

- Carver, Terrell F. (2008) Marx's conception of alienation in the Grundrisse. In *Karl Marx's Grundrisse*. (Szerk.: Musto, Marcello.) Routledge. 76–94.
- Chase-Dunn, Christopher K. (1980): Socialist States in the Capitalist World-Economy. *Social Problems*, Vol. 27., No. 5.: 505–525.
- Chase-Dunn, Christopher K. (1988): Comparing World Systems: Toward a Theory of Semiperipheral Development. *Comparative Civilizations Review*, Vol. 19., No. 19.: 28–66.
- Chase-Dunn, Christopher K. (1990): Resistance to Imperialism: Semiperipheral Actors. *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 13., No. 1.: 1–31.
- Chase-Dunn, Christopher K. (1998): *Global Formation: Structures of the World-Economy*. Basil Blackwell.
- Chitty, Christopher (2020): *Sexual Hegemony: Statecraft, Sodomy, and Capital in the Rise of the World System*. Duke University Press.
- Chodorow, Nancy J. (1978): *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. University of California Press.
- Cleaver, Harry (1992): The Inversion of Class Perspective in Marxian Theory: from Valorization to Self-Valorization. In *Essays on Open Marxism*. (Szerk.: Bonefeld, Werner; Gunn, Richard és Psychopedis, Kosmas.) Pluto Press. 106–144.
- Comte, Auguste (2015 [1830–1842]): *The Essential Comte* (RLE Social Theory; Szerk.: Stanislav Andreski). Routledge Taylor & Francais.
- Condon, Bill (2004): *Kinsey*. American Zoetrope és Myriad Pictures.
- Craton, Michael (1978): *Searching for the Invisible Man: Slaves and Plantation Life in Jamaica*. Harvard University Press.
- Czeizel Endre (1989): *Ki viszi át a szerelmet? Felkészülés a családi életre: Tudnivalók és tanácsok 14–18 éves lányok és fiúk részére*. Háttér Lap- és Könyvkiadó.
- Czirfusz Márton, Csányi Gergely, Éber Márk Áron, Gagy Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba, Katona Noémi, Kovai Cecília, Meszmann T. Tibor, Nagy Kristóf, Pinkasz András, Szarvas Márton és Vigvári András (2019): Szószedet a *Fordulat* 26. számához. *Fordulat* No. 26.: 5–27.
- Csányi, Gergely (2023): Rethinking social reproduction analysis and indirectly productive labour focusing on value, the body and intimacy. *Capital & Class*, 03098168231178923.
- Csányi Gergely (2020). A szexuális forradalom politikai gazdaságtana: „Vaginális orgazmus”, pornó és homofóbia a modern világrendszerben. *Replika*, No. 117–118.: 19–51.

- Csányi, Gergely; Dés, Fanni és Gregor, Anikó (2022): Pornification as Westernization on the semi-periphery: The history of the Hungarian ‘porn boom’ in the 1990s. *Sexualities*, DOI: 13634607221092651.
- D’Emilio, John és Estelle B. Freedman (2012 [1997]): *Intimate Matters. A History of Sexuality in America*. University of Chicago Press.
- Dahmer, Helmut (1982 [1973]): *Libido und Gesellschaft: Studien über Freud und die Freudsche Linke*. Suhrkamp.
- Dalla Costa, Maria and Dalla Costa, Giovanna (1999): *Women, Development and Labor of Reproduction*. Africa World Press.
- Dalla Costa, Maria és James, Selma (1971): *Women and the Subversion of the Community*. Pétroleuse Press.
- Darmon, Muriel (2016): Bourdieu and psychoanalysis: an empirical and textual study of a pas de deux. *The Sociological Review*, Vol.64., No 1.: 110–128.
- Debord, Guy (2006 [1967]): *A spektákulum társadalma*. Balassi.
- Deere, Noel (1950): *A History of Sugar. Vol. 2*. Chapman and Hall.
- Demidovich, E. B. (1928): Polovaia zhizn' i zdorov'e studenchestva. *Krasnoe studenchestvo*, No. 8: 42.
- Denemark, Robert A. és Kenneth P. Thomas (1988): The Brenner-Wallerstein Debate. *International Studies Quarterly*, Vol. 32, No. 1.: 47-65.
- Dés Fanni (2018): „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott”–szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. *Fordulat*, No. 24.: 187-214.
- Dickens, Peter (2001): Linking the Social and Natural Sciences: Is Capital Modifying Human Biology in Its Own Image? *Sociology*, Vol. 35, No. 1.: 93–110.
- Dietz, Karl és Peter G. Hesse (1975): *Szexológia*. Gondolat.
- Dmitrijeva, Nyina A. (2007): Lenin és az orosz értelmiség: 1922 – A „filozófusok hajó”-jának áttekintő története. *Eszmélet*, No. 76.: 156–183.
- Dr. N-ik (1940). Gigena polovoi zhizni zhenshchina. *Rabotnitsa*, No. 27.: 19.
- Dunaway, Wilma. A. (2001): The double register of history: Situating the forgotten woman and her household in capitalist commodity chains. *Journal of World-Systems Research*, Vol. 7, No. 1.: 2–31.
- Dunaway, Wilma A. (2018 [2012]): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. *Fordulat*, No. 24.: 53–87.

- Dunaway, Wilma A. és Macabuac, M. Cecilia. (2007): 'The Shrimp Eat Better than We Do': Philippine Subsistence Fishing Households Sacrificed for the Global Food Chain. *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 30, No. 4.: 313–336.
- Durkheim, Émile (1898): La Prohibition de l'inceste et ses origines. *Année sociologique*, No. 1:1–70.
- Elias, Norbert (1987 [1937–1938]): *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Gondolat.
- Engels, Friedrich (1952 [1872–1882]): *A természet dialektikája*. Szikra.
- Engels, Friedrich (1954 [1845]): *A munkásosztály helyzete Angliában*. Szikra.
- Engels, Friedrich (1970 [1884]): *A család, a magántulajdon és az állam eredete: Lewis H. Morgan kutatása nyomán*. Magyar Helikon.
- Engels, Friedrich (1975 [1890]): Levél Josep Blochoz 1890. szept. 21–22. In: *MEM 37. köt.* Kossuth. 452–455.
- Epstein, Steven (1991): Sexuality and identity: The contribution of object relations theory to a constructionist sociology. *Theory and Society*, Vol. 20., No. 6.: 825–883.
- Erős Ferenc (2001): *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum.
- Etkind, Alekszandr (1999 [1994]): *A lehetetlen Erőszja. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Európa.
- Éber Márk Áron (2011): Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettős társadalomelméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle*, Vol. 21, No. 3.: 4–22.
- Éber Márk Áron (2018): A világrendszer-elemzés. In *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. (Szerk.: Antal Attila, Földes György és Kiss Viktor.) Napvilág. 160–174.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág.
- Éber Márk Áron, Gagyí Ágnes, Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat*, No. 26.: 28–75.
- Éber Márk Áron, Gagyí Ágnes, Gerőcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, No. 21.: 10–63.
- Éber Márk Áron, Gagyí Ágnes, Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat*, No. 26.: 28–75.
- Fanon, Frantz (1963): *The Wretched of the Earth*. Grove Press.
- Fairbairn, W Ronald D. (1952): *An object-relations theory of the personality*. Basic Books.

- Federici, Silvia (2004): *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomia.
- Federici, Silvia (2012): *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. PM Press.
- Fenemore, Mark (2009): The Growing Pains of Sex Education in the German Democratic Republic (GDR), 1945–69. In: *Shaping sexual knowledge: a cultural history of sex education in 20th century Europe* (Szerk: L. Sauerteig és R. Davidson). Routledge. 71–90.
- Ferenczi Sándor (1922): Pszichoanalízis és társadalompolitika. *Nyugat*, Vol. 17., No. 1.: 554–555.
- Ferenczi Sándor (1991 [1908]): A korai magömlés jelentőségéről In *Lélekgyógyászat. Válogatott írások* (Vál. Gulyás Katalin). Kossuth. 47–52.
- Ferenczi Sándor (2000 [1938]): Pszichoanalízis és pedagógia. In *Ferenczi Sándor* (61–66). Új Mandátum.
- Forgacs, David (2000): Glossary of Key Terms. In *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York University Press. 420–431.
- Fortunati, Leopoldina (1981): *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor, and Capital*. Autonomia.
- Fortunati, Leopoldina és Federici, Silvia (1984): *Il Grande Calibano: Storia del Corpo Sociale Ribelle nella Prima Fase del Capitale*. Franco Angeli.
- Foucault, Michel (1980 [1975]): Body/Power. In: *Power/Knowledge: Selected interviews & other writings 1972–1977* (Szerk: Colin Gordon). Pantheon Books. 55–62.
- Foucault, Michel (1980 [1976]): Two lectures. In: *Power/Knowledge: Selected interviews & other writings 1972–1977* (Szerk: Colin Gordon). Pantheon Books. 78–108.
- Foucault, Michel (1980 [1977]): The History of Sexuality. Interviewer: Lucette Finas. In: *Power/Knowledge: Selected interviews & other writings 1972–1977* (Szerk: Colin Gordon). Pantheon Books. 183–193.
- Foucault, Michel (1991 [1970]): A diskurzus rendje. *Holmi*, Vol. 3, No. 7.: 868–889.
- Foucault, Michel (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés: a börtön története*. Gondolat.
- Foucault, Michel (1998 [1977]): A becsstelen emberek élete. In: *A fantasztikus könyvtár* (Szerk.: Romhányi Török Gábor). Pallas Stúdió és Attraktor Kft. 92–105.
- Foucault, Michel (1998 [1978]): A „kormányozhatóság” In: *A fantasztikus könyvtár* (Szerk.: Romhányi Török Gábor). Pallas Stúdió és Attraktor Kft. 106–123.

- Foucault, Michel (1999 [1976]): A hatalom mikrofizikája. In: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések* (Szerk.: Sutyák Tibor). Latin Betűk. 307–330.
- Foucault, Michel (2004 [1961]). *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Atlantisz.
- Foucault, Michel (2006 [1972]). *Psychiatric Power. Lectures at the College de France 1973–74*. Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel (2007 [1974]): The Incorporation of the Hospital into Modern Technology. In: *Space, Knowledge, and Power* (Szerk.: Crampton, Jeremy W. és Stuart Elden). Ahgate. 141–151.
- Foucault, Michel (2011 [1984]): *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása*. Atlantisz.
- Foucault, Michel (2014 [1975]). *A rendellenesek*. L'Harmattan.
- Foucault, Michel (2014 [1976]): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz.
- Fourny, Jean-Francois és Emery, Meaghan (2000): Bourdieu's uneasy psychoanalysis. *SubStance*, Vol 29., No 3.: 103–112.
- Földes György (2018): A történelmi materializmus nyomában. In *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. (Szerk.: Antal Attila, Földes György és Kiss Viktor.) Napvilág. 376–396.
- Fracchia, Joseph (2005): Beyond the Human-Nature Debate: Human Corporeal Organisation as the 'First Fact' of Historical Materialism. *Historical Materialism*. Vol. 13. No. 1. 33–62.
- Fracchia, Joseph (2008): The Capitalist Labour-Process and the Body in Pain: The Corporeal Depths of Marx's Concept of Immiseration. *Historical Materialism*. Vol. 16. No. 4. 35–66.
- Frank, André G. (1967): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press.
- Frank, André G. (1969): *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. Monthly Review Press.
- Frejka, Tomas és John Ross (2001): Paths to Subreplacement Fertility: The Empirical Evidence. *Population and Development Review*, No. 27.: 213–254.
- Freud, Sigmund (1981 [1915]): The Unconscious. In: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Volume XIV*. The Hogarth Press. 159–216
- Freud, Sigmund (1958 [1901]): *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Bibliotheca.
- Freud, Sigmund (1982 [1930]): Rossz közérzet a kultúrában. In *Esszék*. Gondolat. 327–406.
- Freud, Sigmund (1985 [1900]): *Álomfejtés*. Helikon.
- Freud, Sigmund (1990 [1912–1913]): *Totem és tabu*. Göncöl.

- Freud, Sigmund (1991 [1927]): *Egy illúzió jövője*. Párbeszéd.
- Freud, Sigmund (1994 [1933]): A nőiség. In *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Könyvjelző. 125–152.
- Freud, Sigmund (1995 [1905]): Három értekezés a szexualitás elméletéről. In *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi. 31–132.
- Freud, Sigmund (1995 [1908]): Gyermek szexuális elméleteiről. In *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi. 133–148.
- Freud, Sigmund (1995 [1925]): A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye. In *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi. 193–204.
- Fromm, Erich (1993 [1941]): *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai Kiadó.
- Fromm, Erich (2010 [1955]): *Utak egyegészséges társadalom felé*. Napvilág.
- Gagnon, John H. (1975): Sex Research and Social Change. *Archives of Sexual Behavior*, No. 4.: 112–141.
- Gagnon, John H. és Simon, William (1973). *Sexual conduct: The social sources of human sexuality*. Aldine.
- Gagyí Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, No. 21.: 298–316.
- Gagyí Ágnes (2016): “Coloniality of power” in East Central Europe: external penetration as internal force in post-socialist Hungarian politics. *Journal of World-Systems Research*, Vol. 22., No. 2.: 349–372.
- Gagyí Ágnes (2018): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág.
- Gardiner, Jean (1975): Women’s Domestic Labour. *New Left Review*. No 89. 47–58.
- Gángó Gábor (2011): Haladáskritika és egyetemes történetfelfogás a nyugati marxizmus közép-európai perifériáján. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*. Vol. 16. No. 2. 251–261.
- Gerőcs Tamás (2021): *Magyarország függő fejlődése*. Napvilág.
- Gerőcs Tamás és Pinkasz András (2017): A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet*, No. 113.: 15-36.
- Gertler Viktor (1951): *Becsület és dicsőség*. Magyar Filmgyártó Állami Vállalat.
- Giddens, Anthony (1981): *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Macmillan Press.
- Giddens, Anthony (1992): *The Transformation of Intimacy*. Stanford University Press.
- Goffman, Erving (2000 [1959]): *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Pólya.

- Goldman, Wendy Z (1995 [1993]): *Women, The State And Revolution. Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936*. Cambridge University Press.
- Gramsci, Antonio (2000 [1929–1935]): *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York University Press.
- Green, Adam Isaiah (2008a): Erotic habitus: toward a sociology of desire. *Theory and Society* No. 37.: 597–626.
- Green, Adam Isaiah (2008b): The Social Organization of Desire: The Sexual Fields Approach. *Sociological Theory*. No. 26.: 25–50.
- Gregor Anikó; Csányi Gergely és Dész Fanni Nóra (2020): „Pest megér egy testet”: A magyarországi pornóipar a hosszú kilencvenes években mint a világgazdaságba való reintegráció egy patriarchális formája. *Replika*, No. 117-18.: 53-91.
- Grexa Izabella (2015): A szexuális szokások átalakulása Pesten egy 20. századi munkás-élettörténet fényében. *Socio.hu*, Vol. 5., No. 3.: 178–196.
- Habermas, Jürgen (1971 [1962]): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat.
- Hakim, Catherine (2011 [2010]): *Erotic Capital: The Power of Attraction in the Boardroom and the Bedroom*. Basic Books.
- Hammer Ferenc (2001): Benzinszagú Szindbád. A kamionos mint népi hős az államszocializmusban. *Café Babel*, No. 39–40.: 141–160.
- Hanisch, Carol (2000 [1969]): The Personal Is Political. In: *Radical Feminism. A Documentary Reader* (Szerk.: Barbara A. Crow). New York University Press. 113–116.
- Hall, Douglas (1962): Slaves and slavery in the British West Indies. *Social and Economic Studies*, Vol. 11, No. 4.: 305–318.
- Hall, Gwendolyn Midlo (1971): *Social Control in Slave Plantation Societies*. Johns Hopkins University Press.
- Haraszti István (1964 [1958]): *A nemi élet kérdései*. Gondolat.
- Hardt, Michael és Negri, Antonio (2000): *Empire*. Harvard University Press.
- Harlow, Harry F. (1958): The Nature of Love. *American Psychologist*. No. 13.: 673–685.
- Harvey, David (1998): The Body as an Accumulation Strategy. *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 16, No. 4.: 401–421.
- Harvey, David (2009 [2004]): Az „új” imperializmus: felhalmozás kisemmizés által. *Fordulat* No. 7.: 79–106.
- Harvey, David (2010): *A Companion to Marx's Capital*. Verso
- Harvie, David (2005): All Labour Produces Value For Capital And We All Struggle Against Value. *The Commoner* Vol. 1, No. 10.: 132–171.

- Heinsohn, Gunnar és Rolf Knieper (1976): *Theorie des Familienrechts. Geschlechtsrollenaufhebung, Kindesvernachlässigung, Geburtenrückgang*. Suhrkamp.
- Heller Ágnes (1978 [1974]): *The Theory of Need in Marx*. Allison & Busby.
- Heller Mária, Némédi Dénes és Rényi Ágnes (1990): Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. Tudományos vitatülés. KSH NKI Kutatási jelentések*, 37. (Szerk.: Monigl István). KSH NKI.
- Hirschler Imre (1948): *Önéletrajz 1948-ból*. Kézirat. Interneten: <https://drive.google.com/file/d/169yWvavBII2DSptLKQAe2jygtzQPWIHa/view>
- Hirschler Imre (1952): *Önéletrajz 1952-ből*. Kézirat. Interneten: https://drive.google.com/file/d/1sxBHyU89Tji_DuOTrRxVvjYbh0u3qzzO/view
- Hirschler Imre (1958): *A nők védelmében*. Kossuth.
- Hirschler Imre (1974): Előszó In *Párválasztás. A partnerkapcsolatok pszichológiája* (Buda Béla és Szilágyi Vilmos). Gondolat. 5–7
- Hirschler Imre (1981): Előszó. In *Az egészséges nő* (Döring, Gerhard). Medicina. 5–9.
- Hoffmann, David L. (2003): *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity [1917–1941]*. Cornell University Press.
- Horkheimer, Max és Adorno, W. Theodor (1990 [1947]): *A felvilágosodás dialektikája*. Gondolat és Atlantisz.
- Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János és Zinner Tibor (1992): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Husserl, Edmund (2000 [1929]): *Karteziánus elmélkedések*. Atlantisz.
- Ignaciuk, Agata (2019): No man's land? Gendering Contraception In Family Planning Advice Literature In State-Socialist Poland (1950s–1980s). *Social History of Medicine*, Vol. 33., No. 4.: 1327–1349.
- James, Selma (2012 [1872]) *Women, the Unions, and Work, or What Is Not to Be Done*. In *Sex, Race, and Class*. PM Press.
- Janus, S. Samuel és Janus, Cynthia L. (1996 [1993]): Férfiak és nők: beszámoló a különbségekről. In: *A szex. Szociológia és társadalomtörténet* (Szerk.: Tóth László). Új Mandátum. 94–137.
- Jeffreys, Sheila (2009): *The Industrial Vagina. The Political Economy of the Global Sex Trade*. Routledge.
- Jemnitz János (2006): Alexandra Kollontáj: Életem a diplomáciában. *Klió*, Vol. 15, No. 1.: 160–167.
- K. Horváth Zsolt (2021): *A bundátlan Vénusz*. Prae.hu

- Kamarás Ferenc (1999): Terhességmegszakítások Magyarországon. In *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről* (Szerk.: Pongrácz Tiborné és Tóth István György). TÁRKI. 190–216.
- Kaminsky, Lauren (2011): Utopian Visions of Family Life in the Stalin-Era Soviet Union. *Central European History*, No. 44.: 63–91.
- Kahn, Fritz (1957 [1933]): *Nemi életünk*. Attika.
- Kahn, Fritz (1968 [1957]): *A szerelem iskolája*. Medicina
- Kapoor, Ilan (2010 [2002]): Kapitalizmus, kultúra, cselekvés. Függőségi elmélet kontra posztkolonializmus. *Fordulat*, No. 12: 102–124.
- Karlinsky, Simon (1989): Russia's gay literature and culture: The impact of the October revolution. In *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (Szerk.: Duberman, M.B.; Vincius, M. és Chauncy, Jr, G.). New American Library. 347–364.
- Károlyi István (1970): *Nemi élet, nemi erkölcs, nemi betegségek*. Medicina.
- Kent, Edith (1970 [1961]): *Asszony lesz a lányból*. Medicina.
- Kinsey, Alfred C. (1948): *Sexual Behavior in the Human Male*. W. B. Saunders Co.
- Kinsey, Alfred C. (1953): *Sexual Behavior in the Human Female*. W. B. Saunders Co.
- Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé*. Napvilág.
- Klein, Melanie (1940): Mourning and its relationship to manic-depressive states. In *Love, Guilt and Reparation and Other Works 1921–1945*. Delacorte Press. 344–369.
- Klein, Melanie (1975 [1955]): On identification. In *Envy and Gratitude and Other Works 1946–1963*. Hogarth Press. 141–175.
- Knight, Franklin W. (1978): *The Caribbean: Genesis of a Fragmented Nationalism*. Oxford University Press.
- Koedt, Anne (1973 [1968]): The Myth of the Vaginal Orgasm. In *Radical Feminism* (Szerk.: Anne Koedt, Ellen Levine és Anita Rapone). Quadrangle. 198–207.
- Kollontáj, Alexandra (1920): *Communism and the Family*. Interneten: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/communism-family.htm>
- Kollontáj, Alexandra (1921): *The Labour of Women in the Evolution of the Economy*. Interneten: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1921/evolution.htm>.
- Kollontáj, Alexandra (1923): Doroga krilatomu eroszu. *Molodaja gvarigijaja*, No. 3.
- Kollontáj, Alexandra (1977 [1921]): Theses on Communist Morality in the Sphere of Marital Relations. In *Selected Writings of Aleksandra Kollontai*. W. W. Norton & Company. 229.

- Kollontáj, Alexandra (2004 [1920]): *A munkásellenzék*. Interneten: <https://www.marxists.org/magyar/archive/kollontaj/munkasellenzek.htm>
- Kovai Melinda (2015): Gyermekpszichológia Magyarországon 1945–1970 – avagy hová lett a pszichológiából a társadalom? *Imágo Budapest*, Vol. 4., No 2. Interneten: <http://imagobudapest.imagoegyesulet.hu/index.php/component/ kk/?ww=cikk&id=62>.
- Kovai Melinda (2016): *Lélektan és (köz)politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. L'Harmattan.
- Kovács Lajos (1962): *Szerelem, házasság, gyermek: ahogy az orvos látja*. Medicina.
- Kovács Lajos és Verő Tibor (1967): *Nők zsebkönyve*. Medicina.
- Körmendy István és Székely Lajos (1972): *A családi élet iskolája: kísérleti kézikönyv 17-18 éves fiúk számára*. Magyar Vöröskereszt.
- Krausz Tamás (2003 [1995]): Az államszocializmus kialakulása. In *Lenintől Putyinig*. LaVentana. 9–14.
- Krausz Tamás (2008): *A Szovjetunió története*. Kossuth.
- KSH (2008): *Terhességmegszakítások*. KSH.
- KSH (én.a): *Élveszületések és teljes termékenységi arányszám*. KSH
- KSH (én.b): *Házasságkötések, válások*. KSH
- Kurbanovsky, Alexei Alexeyevich (2008): Freud, Tatlin, and the Tower: How Soviet Psychoanalysts Might Have Interpreted the Monument to the Third International. *Slavic Review*, Vol. 67., No. 4.: 892–906.
- Kurimay Anita (2022 [2020]): *Meleg Budapest 1873–1961*. Park.
- Kurimay Anita és Takács Judit (2016). Emergence of the Hungarian homosexual movement in late refrigerator socialism. *Sexualities*, Vol. 20., No 5–6.: 585–603.
- Laqueur, Thomas (2002 [1990]): *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Új Mandátum.
- Laqueur, Thomas W. (2004 [2003]): *Solitary sex: A cultural history of masturbation*. Zone Books.
- Laumann, Edward O. és Gagnon, John H. (1995): A sociological perspective on sexual action. In: *Conceiving sexuality. Approaches to sex research in a postmodern world* (Szerk. R. G. Parker és J. Gagnon). Routledge. 183–213.
- Lemma, Alessandra (2010): *Under the Skin. A Psychoanalytic Study of Body Modification*. Routledge.
- Lenin, Vlagyimir Iljics (1967 [1913]): Az ötödik nemzetközi prostitúcióellenes kongresszus. In *Marx, Engels, Lenin a nőkérdésről és a családról*. Kossuth. 125–126.

- Lenin, Vlagyimir Iljics (1977 [1919]): A nagy kezdeményezés. In: *Lenin válogatott művei. 3.Kötet.* Kossuth Könyvkiadó. 58–78.
- Lew-Starowicz, Zbigniew (1985 [1983]): *Szexuális partnerkapcsolat.* Medicina.
- Lewontin, Richard és Levins, Richard (1997): The Biological and the Social. *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 8, No. 3.: 89–92.
- Lévinas, Emmanuel (1988): Useless Suffering. In *The Provocation of Levinas. Rethinking the Other.* (Szerk.: Robert Bernasconi és David Wood). Routledge. 156–168.
- Linczényi Adorján, Radnai Béla, és Vikár György (1977): *A szexuális élet zavarai.* Medicina.
- Lišková, Kateřina (2016a): “Now you see them, now you don’t”: Sexual deviants and sexological expertise in communist Czechoslovakia. *History of the Human Sciences*, Vol 29., No. 1.: 49–74.
- Lišková, Kateřina (2016b): Sex under socialism: From emancipation of women to normalized families in Czechoslovakia. *Sexualities*, Vol 19., No.1–2.: 211–235.
- Lišková, Kateřina (2018): *Sexual liberation, socialist style: Communist Czechoslovakia and the science of desire, 1945–1989.* Cambridge University Press.
- Lišková, Kateřina, Jarska, Natalia; és Szegedi, Gábor (2020). Sexuality and gender in school-based sex education in Czechoslovakia, Hungary and Poland in the 1970s and 1980s. *The History of the Family*, Vol. 25., No. 4.: 550–575.
- Lišková, Kateřina, & Szegedi, Gábor (2021): Sex and gender norms in marriage: Comparing expert advice in socialist Czechoslovakia and Hungary between the 1950s and 1980s. *History of Psychology*, Vol. 24., No. 1.: 77–99.
- Lőrincz, Judit (1994): A könyvpiac változásai Magyarországon (1985-1994). *Könyvtári Figyelő*, Vol. 40., No. 3.
- Lukács György (1971 [1923]): *Történelem és osztálytudat.* Magvető.
- Lux Elvira (1981): *Szexuálpszichológia.* Medicina.
- Luxemburg, Rosa (1979 [1915]): *A tőkefelhalmozás.* Kossuth.
- Liotard, Jean-François (2011 [1971]): *Discourse, figure.* University of Minnesota Press.
- MacKinnon, Catharine A. (1982): Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory. *Signs*, Vol. 7., No. 3.: 515–544.
- Magó-Maghiar, Ana (2010): Representations of Sexuality in Hungarian Popular Culture of the 1980s. *Medij Istraž*, Vol. 16., No. 1.: 73–95.
- Majzik Lászlóné és Dobos László (1959): *Mit mondjunk nekik?* Kossuth.
- Makarenko, Anton Szemjonovics (1947 [1933]): *Az új ember kovácsa. Pedagógiai hősköltemény.* Új Magyar Kiadó.

- Mannheim Károly (1996 [1929]): *Ideológia és utópia*. Atlantisz.
- Mannheim Károly (1999 [1934]): Ember és társadalom az átépítés korában. In *Mannheim Károly* (Szerk.: Felkai Gábor). Új Mandátum.
- Mannheim Károly (2000 [1928]): A nemzedékek problémája. In *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris. 201–254.
- Marcuse, Herbert (1973 [1933]): On the Philosophical Foundation of the Concept of Labor in Economics. *Telos* Vol. 16., No. 25.: 2–37.
- Marcuse, Herbert (1966 [1955]): *Eros and civilization*. Beacon Press.
- Marx, Karl (1955 [1867]): *A tőke I*. Szikra.
- Marx, Karl (1964 [1865]): Bér, ár és profit. (MEM 16.: 93–138). Kossuth.
- Marx, Karl (1965 [1857]): *Bevezetés*. („*A politikai gazdaságtan bírálatához*.”) Első füzet. (MEM 13.). Kossuth.
- Marx, Karl (1965 [1859]): *A politikai gazdaságtan bírálatához*. Első füzet. (MEM 13.). Kossuth.
- Marx, Karl (1972 [1857–1858/1939]): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Kossuth.
- Marx, Karl (1976 [1863]a): *Értéktöbblet-elméletek*. (A „*tőke*” IV. könyve.) Első rész. (MEM 26/1). Kossuth.
- Marx, Karl (1976 [1863]b): *Értéktöbblet-elméletek*. (A „*tőke*” IV. könyve.) Második rész. (MEM 26/2). Kossuth.
- Marx, Karl (1977 [1844/1932]): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth.
- Marx, Karl (1977 [1852]): *Louis Bonaparte brumaire 18-ája* (MEM 08.). Kossuth.
- Marx, Karl és Engels, Friedrich (1974 [1856]): *A német ideológia*. Magyar Helikon.
- Masters, William H. és Virginia E. Johnson (2010 [1966]): *Human Sexual Response*. Ishi Press.
- Máriássy Félix (1950): *Kiss Katalin házassága*. Magyar Filmgyártó Nemzeti Vállalat.
- Márkus György (1971 [1966]): *Marxizmus és antropológia. Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában*. Akadémiai Kiadó.
- Márkus, György (1982): Alienation and Reification in Marx and Lukacs. *Thesis Eleven* Vol. 5., No. 1.: 139–161.
- McLaren, Angus (2002 [1999]): *Szexualitás a 20. században*. Osiris.
- McLellan, Josie (2011): *Love in the time of communism: Intimacy and sexuality in the GDR*. Cambridge University Press.
- Mead, Margaret (2003 [1928–1949]): *Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban*. Osiris.

- Melegh Attila (2006): *On the East–West slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Eastern Europe*. CEU Press.
- Melegh Attila (2023): *The Migration Turn and Eastern Europe. A Global Historical Sociological Analysis*. Palgrave Macmillan.
- Merleau-Ponty, Maurice (2012 [1945]): *Az észlelés fenomenológiája*. L’Harmattan.
- Meredith, Susan (1989 [1985]): *Felnőtté válás*. Novotrade
- Mezzadri, Alessandra (2019): On the value of social reproduction. Informal labour, the majority world and the need for inclusive theories and politics. *Radical Philosophy*. No. 2.04.: 33–41.
- Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes (1978 [1970]): *Gyermeklélektan*. Gondolat.
- Mies, Mara (1998 [1986]): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Zed Books.
- Mintz, Alex, és Hicks, Alexander (1984): Military Keynesianism in the United States, 1949–1976: Disaggregating military expenditures and their determination. *American Journal of Sociology*, Vol. 90., No. 2.: 411–417.
- Mintz, Sidney (1978): Was the Plantation Slave a Proletarian? *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 2, No. 1.: 81–98.
- Mitchell, Stephen A. és Black, Margaret J. (2000 [1995]): *A modern pszichoanalitikus gondolkodás története*. Animula.
- Mole, Richard C.M. (2019): Constructing Soviet and post-Soviet sexualities In *Soviet and Post-Soviet Sexualities* (Szerk.: Richard C.M. Mole). Routledge. 1–15.
- Molyneux, Maxine (1979): Beyond the Domestic Labour Debate. *New Left Review*. No. 116. 3–27.
- Moore, Jason W. (2019 [2014]): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell féltetni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. *Fordulat*, No. 25.: 17–52.
- Moreno Fraginals, Manuel (1976): *The Sugarmill: The Socioeconomic Complex of Sugar in Cuba, 1769-1860*. New Monthly Review Press.
- Morgan, Kenneth (2006): Slave women and reproduction in Jamaica, c. 1776–1834. *History*, Vol. 91., No. 302.: 231–253.
- Musto, Marcello (2014 [2010]): Az elidegenedés koncepciójának újragondolása. *Eszmélet* No. 103: 57–79.
- Naiman, Eric (1997): *Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology*. Princeton University Press.
- Negri, Antonio (1991): *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*. Autonomedia és Pluto Press.

- Norris, Alison Holt és Worby, Eric (2012): The sexual economy of a sugar plantation: Privatization and social welfare in northern Tanzania. *American Ethnologist*, Vol. 39, No 2.: 354–370.
- Orbach, Susie (2006): How Can We Have a Body? Desires and Corporeality. *Studies in Gender and Sexuality* No. 7.: 89–111.
- Ortutay Zsuzsa, Kovács András és Seregély György (1969): *A családtervezés egyes kérdéseiről*. Egészségügyi Minisztérium.
- Orzeck, Reecia (2007): What Does Not Kill You: Historical Materialism and the Body. *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 25., No. 3.: 496–514.
- Øversveen, Emil (2022): Kapitalizmus és elidegenedés. A XXI. század elidegenedés-elmélete felé. *Eszmélet* No. 134.: 106–130.
- Padisák Mihály (1988): *Tanácsstalan szerelmesek könyve*. Múzsák Közművelődési Kiadó.
- Parsons, Talcot (1991 [1951]): *The Social System*. Routledge.
- Patterson, Orlando (1967): *The Sociology of Slavery*. Magibbon and Kee.
- Pereszlényi Zoltán (1987): *Örömszerzés*. Magánkiadás.
- Portes, Alejandro (1981): Unequal Exchange and the Urban Informal Sector. In *Labor, Class, and the International System*. (Szerk.: Portes, Alejandro and Walton, John.) Academic Press. 67–106.
- Portes, Alejandro (1983): The Informal Sector: Definition, Controversy, and Relation to National Development. *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol 7., No. 1.: 151–174.
- Protsiv, Myroslava; Ley, Catherine; Lankester, Joanna; Hastie, Trevor és Parsonnet, Julie (2020): Decreasing human body temperature in the United States since the Industrial Revolution. *eLIFE*, No. 9.: e49555.
- Rabinovitch-Fox, Einav (2016): Baby, you can drive my car: Advertising women's freedom in 1920s America. *American Journalism*, Vol. 33., No.4.: 372-400.
- Rákosi, Mátyás. 1951. *A békéért és a szocializmusért (For peace and socialism)*. Szikra.
- Rákosi, Mátyás. 1997. *Visszaemlékezések 1940–1956 (Rememberences 1940–1956)*. Napvilág.
- Reich, Wilhelm (1983 [1931]): A szexuálpolitikai szövetség platformja. *Medvetánc* No. 2–3.: 184–191
- Rosdolsky, Roman (1977): *The Making of Marx's 'Capital'*. Pluto Press.
- Róheim Géza (1999 [1934]): A pszichoanalitikus antropológia. In *Róheim Géza*. (Szerk.: Tóth László). Új Mandátum. 67–150.
- Rubin, Gayle S. (2011 [1975]): The Traffic in Women: Notes on the „Political Economy” of Sex. In: *Deviations. A Gayle Rubin Reader*. Duke University Press. 33–65.

- Sacks, Jared (2019): Rethinking surplus-value: recentring struggle at the sphere of reproduction. *Interface: a journal for and about social movements*, Vol. 11, No. 1.: 147–177.
- Sanchez, Lisa E. (1997): Boundaries of Legitimacy: Sex, Violence, Citizenship, and Community in a Local Sexual Economy. *Law and Social Inquiry*, Vol. 22, No. 3.: 543–580.
- Sandomirsky, Vera (1951): Sex in the Soviet Union. *The Russian Review*, Vol. 10, No. 3.: 199–209.
- Sándor Róbert és Lovas Pál (1965): *Gyermeket akarok*. Medicina.
- Schadt Mária (2003): „Feltörekvő dolgozó nő”: Nők az ötvenes években. Pannónia Könyvek.
- Schadt Mária (2012): Ideológia és valóság, az 1950-es évek nőideáljai a magyar filmekben. *Kultúra és Közösség*, Vol. 3., No. 1–2.: 111–122.
- Scheiring Gábor (2018): Kritikai politikai gazdaságtan. In *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. (Szerk.: Antal Attila, Földes György és Kiss Viktor.) Napvilág. 30–51.
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Napvilág.
- Schütz, Alfred (1984 [1932]): A társadalmi valóság értelemfeltel felépítése (Részletek). In *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Gondolat. 159–177.
- Shilling, Chris (2002 [1993]): *The Body and the Social Theory*. Sage.
- Secombe, Wally (2018 [1974]): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. *Fordulat*. No. 24. 31–52.
- Segal, Hanna (2008 [1973]): *Bevezetés Melanie Klein munkásságába*. Animula.
- Simon, William és Gagnon, John H. (1986): Sexual scripts: Permanence and change. *Archives of Sexual Behavior*, No. 15.: 97–120.
- Smith, Adam (1977 [1776]): *The Wealth of Nations. An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. University Of Chicago Press
- Somlai Péter (1990): A szabad szerelemtől az ellenőrzött magánéletig. Családpolitika a Szovjetunióban 1917 után. *Társadalmi Szemle*, Vol. 1990., No. 6.: 25–40.
- Spitz, René (1945): Hospitalism: Genesis of Psychiatric Conditions in Early Childhood. *Psychoanalytic Study of the Child*. No. 1.: 53–74.
- Spock, Benjamin (1973): *Tinédzserek könyve*. Medicina.
- Stefanowsky, Dimitry (1892): La Passivisme. *Archives de l'anthropology criminelle*, No. 7.: 294–298.

- Stein, Arlene (1989). Three models of sexuality: Drives, identities and practices. *Sociological Theory*, No. 7., Vol. 1.: 1–13.
- Steinmetz, George (2014): From sociology to socioanalysis: Rethinking Bourdieu's concepts of habitus, symbolic capital, and field along psychoanalytic lines. In *The unhappy divorce of sociology and psychoanalysis. Diverse Perspectives on psychosocial*. (Szerk.: L. Chancer és J. Andrews). Palgrave Macmillan. 203–219.
- Surányi Sándor (1975): A fogamzásgátlás jelenlegi helyzete és lehetőségei Magyarországon. *Demográfia*, Vol. 18., No. 4.: 521–537.
- Szabó István és Szabó-Adorján Etelka (1987): *Az ember szexuális életműködései*. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó.
- Szegedi Gábor (2015): Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás. Szexuális és faji normalizáció a Horthy-korban. *Socio.hu*, Vol. 5. No. 1.: 57–76.
- Szegedi Gábor (2016): Az onanista alakja a 20. századi Magyarországon. Miért épp a maszturbáció? *Korall*, No. 66.: 32–52.
- Szegedi Gábor (2021): The emancipation of masturbation in twentieth-century Hungary. *The Historical Journal*, Vol 64., No. 5.: 1403-1427.
- Szelényi Iván (2014): Varázstalanítás – Jegyzetek Max Weber modernitáselméletéhez. *Holmi*. Vol. 26. No. 11. 1395–1405.
- Szilágyi Vilmos (1978): *A házasság jövője. Avagy a jövő házasságai*. Minerva.
- Szilágyi Vilmos (1984): *A pszichológus válaszol: szerelemről, szexről*. Gondolat.
- Szilágyi Vilmos (1986 [1983]): *Szexuális kultúránkról*. Lapkiadó Vállalat.
- Szilágyi Vilmos (1988a): *Szerelmi kultúránk*. Magyar Eszperantó Szövetség.
- Szilágyi Vilmos (1988b): *Nyitott házasság – korszerűbb életstílus*. Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat.
- Szilágyi Vilmos (2013): *Nemiségünk: sorsunk „alapköve” és kitöltendő kerete*. Szerzői kiadás.
- Szilágyi Vilmos és Németh Endre (1988): *Tizenévesek szexualitása*. Folk-Union.
- Székely Béla (1935): A mélylélektan szerepe a mai nevelésben. *Emberismeret*, Vol. 2., No. 1.: 78–86.
- Szorokin, Pitirim A. (1922): A háború hatása a lakosság összetételére, sajátosságaira és társadalmi szerveződésére. *Ekonomiszt*, No. 1., 77–107.
- Takács Judit (2018): *Meleg század. Adalékok a homoszexualitás 20. századi magyarországi társadalomtörténetéhez*. Kalligram és MTA TK.
- Takács Judit és P. Tóth Tamás (2016) Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában, *Socio.hu*, No. 2.: 207–223.

- Takó Ferenc (2018): Egyszer volt? Hol nem volt? Marx és Weber a kapitalizmusról. *Korall*. No. 72. 39–68.
- Teitelbaum, Salomon M. (1946): Sex Education in the Soviet Union. *Harvard Educational Review*, Vol. 16., No. 2.: 85–91.
- Tenkitz, Karl (1936 [na]): Tömegpszichológia és szekszuálpolitika. Mit akar a szex-pol? *Emberismeret*, Vol. 2., No. 2.: 103–106.
- Terleckyj, Nestor (1975): *Household Production and Consumption*. National Bureau of Economic Research.
- Therborn, Göran (2010 [2008]): *A marxizmustól a posztmarxizmus felé*. L'Harmattan.
- Tóth Emil (1970): *A fiatal lány egészsége*. Szikra.
- Tóth Eszter Zsófia (2013): Boldog házasság, nyitott házasság és válás a szocialista időszakban. *Századvég*. No. 68.: 3–22.
- Tóth Eszter Zsófia és Murai András (2014): *Szex és szocializmus: avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának”?* Libri.
- Tóth László (1998): A szexuális gyakorlat alakulása Magyarországon 1991-ben és 1996-ban. Empirikus elemzés. In: *A szex II. Szociológia és társadalomtörténet* (Szerk.: Tóth László). Új Mandátum. 118–181.
- Tóth Tihamér (én. [1924]): *Tiszta férfiúság*. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár.
- Van de Velde, Theodor Henrik (1928 [1926]): *A tökéletes házasság*. Rozsnyai Károly kiadása.
- Van der Linden, Marcel (2001): Global Labor History and “the Modern World-System”: Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. *International Review of Social History*. Vol. 46., No. 3.: 423–459.
- Varga Sándor (1987): *Fiatalok és a szex*. Centar za kultura, obrazovanje i informisanje
- Varsa, Eszter (2018). Respect girls as future mothers: sex education as family life education in state socialist hungary (1950s–1980s). In: *Children by choice? Changing values, reproduction, and family planning in the 20th Century, vol. 3.* (Szerk.: E. Gembries, T. Theuke, & I. Heinemann). De Gruyter Oldenbourg. 77-98
- Venables, Vernon (1945): *Human Nature: The Marxian View*. Meridian Books.
- Veres Pál (1982): *Beszélnünk kell róla*. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat.
- Vermes Katalin (2006): *A test éthosza. A test és a másik tapasztalatának összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*. L'Harmattan.
- Vester, Michael (2008): Osztálytársadalom osztályok nélkül Az ipari társadalmi struktúra felbomlása vagy transzformációja? *Replika*. No. 64–65. 79–113.

- Villányi Péter (1988): *A szeretkezés: Szexuális felvilágosító kiadvány*. Pszichoteam Mentálhigiénés Módszertani Központ.
- Villányi Péter (1989): *Együttlét*. Haas & Singer Könyvkiadó
- Von Werlhof, Claudia (1984): The Proletarian Is Dead. Long Live the Housewife? In *Households and the World-Economy*. (Szerk.: Smith, Joan, Wallerstein, Immanuel és Evers, Hans-Dieter) Sage. 131–150.
- Von Werlhof, Claudia (2020 [1980]): Megjegyzések a szexualitás és a gazdaság kapcsolatáról. *Replika* No. 117–118.: 11–18.
- Vörös Boldizsár (2015): „Néhányan kifogásolták fürdőruhám fazonját”. Vélemények a meztelenség felhasználásáról a magyarországi reklámokban az 1970-1980-as évek fordulóján. In *A test a társadalomban* (Szerk.: Gyimesi Emese, Lénárt András és Takács Erzsébet) Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület. 254–266.
- Wallach Bologh, Roslyn (2006 [1987]): Max Weber on Erotic Love: a Feminist Inquiry. In *Max Weber, Rationality and Modernity* (Szerk.: Scott Lash és Sam Whimster) Routledge. 242–258.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1976): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. *Theory and Society*, Vol. 3., No. 4.: 461–483.
- Wallerstein, Immanuel (1980): *The Modern World System, Vol. 2*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism*. Verso Books.
- Wallerstein, Immanuel (1989a): *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s. Vol. 3*. Emerald Group Publishing.
- Wallerstein, Immanuel (1989b): The French Revolution and the Birth of Modernity. *Social Research*, Vol. 56., No. 1.: 33–52.
- Wallerstein, Immanuel (2000a): Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System. *International Sociology*, Vol. 15, No. 2.: 251–267.
- Wallerstein, Immanuel (2000b): The Rise and Future Demise of the World Capitalist System. In *The Essential Wallerstein*. The New Press. 71–105.
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. L'Harmattan.
- Wallerstein, Immanuel (2011 [1989]): *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*. University of California Press.
- Webber, Michael (2012): The Dynamics of Primitive Accumulation. *Environment and Planning A*, Vol. 44., No. 3.: 560–579

- Weber, Gerhard és Danuta Weber (1963 [1959]): *Ő meg én. Medicina.*
- Weber, Max (1948 [1915]): Religious Rejections of the World and Their Directions. In *From Max Weber: Essays in Sociology* (Szerk.: Hans H. Gerth és C. Wright Mills) Oxford University Press. 323–362.
- Weber, Max (1923 [1905]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Franklin-Társulat.
- Weber, Max (1987 [1920]): *Gazdaság és Társadalom I.* Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Wessely Anna (1996): The cognitive chance of Central European sociology. *Replika*, „1996 special issue”: 11–19.
- Whimster, Sam (1995): Max Weber on the erotic and some comparisons with the work of Foucault. *International Sociology*, Vol. 10., No. 4.: 447–462.
- Whittier, David Knapp és Rita M. Melendez (2004): Intersubjectivity in the intrapsychic sexual scripting of gay men. *Culture Health and Sexuality*, Vol. 6., No. 2.: 131–143.
- Whittier, David Knapp és William Simon (2001): The fuzzy matrix of ‘my type’ in intrapsychic sexual scripting. *Sexualities*, Vol. 4., No. 2.: 139–164.
- Williams, Eric (1944): *Capitalism and Slavery.* University of North Carolina Press.
- Williams, Raymond (2022 [1973]): Alap és felépítmény a marxista kultúraelméletben. *Fordulat* No. 30.: 41–64.
- Wright, Helena (1930): *The Sex Factor in Marriage.* Williams & Norgate.
- Yaffé, Maurice és Elizabeth Fenwick (1989): *A nemi öröm. Gyakorlati útmutató.* Park és Medicina.
- Yaroslavsky, Emelian (1927 [1926]): Moral' i byt proletariata v perekhodnyi period. *Komsomol'skii byt.* május, p. 49.
- Zalkind, Aron B. (1926): *Polovoi vopros v usloviakh sovetskoi obshchestvennosti: Sbornik Statei.* Leningrad.
- Zelizer, Viviana A (2005): *The Purchase of Intimacy.* Princeton University Press.
- Zetkin, Clara (1983 [1925]): *Visszaemlékezések Leninre.* Kossuth.
- Zimmerman, Jonathan (2015): *Too Hot to Handle: A Global History of Sex Education.* Princeton University Press.
- Zimmermann, Susan (2012): A társadalmi-nemi (gender) rezsim és küzdelem a magyar államszocializmusban. *Eszmélet*, Vol. 24., No. 96.: 103–131.
- Zoubir, Zacharias (2018): „Alienation” and critique on Marx’s manuscript of 1857–58 („Grundrisse”). *European Journal of the History of Economic Thought* Vol. 25, No. 5.: 710–737.

Zurndorfer, Harriet (2016): Men, Women, Money, and Morality: The Development of China's Sexual Economy. *Feminist Economics*, Vol. 22, No. 2.: 1–23.

Függelék

Absztrakt

A doktori értekezésnek négy célja van, így négy nagyobb egységre oszlik.

A doktori értekezés első célja egy olyan szexuálszociológiai elméleti és módszertani keret kidolgozása, mely a szexuális praxist az élet újratermelésének részeként vizsgálja, ugyanakkor képes megragadni a szex mikroszociológiai jelenségvilágát, tehát a szexuális vágy és a szexualitás szociológiáját is magába foglalja. Az értekezés első célja tehát *a szex történeti makroszociológiájának*, avagy *a szex politikai gazdaságtanának* kidolgozása.

A dolgozat második célja a foucault-i *Scientia Sexualis*-konceptió mérlegelése a dolgozat első fejezetében bemutatott elméleti és módszertani keret szempontjából. Az e célból írt fejezetben több társadalomtörténeti esettanulmányon keresztül mutatok rá a foucault-i konceptió hiányosságaira.

A dolgozat harmadik célja az orosz forradalom és a második világháború közötti időszakban szovjet Oroszország, illetve a Szovjetunió szexuális diskurzusainak elemzése, tehát a *Scientia Sexualis Socialista* bemutatása az eddig megtárgyaltak fényében.

Az értekezés utolsó célja a második világháború és a rendszerváltozás közötti időszakban a szexológiai (orvosszexológiai és szexuálpszichológiai) diskurzus elemzése Magyarországon abból a szempontból, hogy ez a diskurzus hogyan ágyazódott egy olyan szexuális hegemoniába, mely egy olyan országban épült ki, mely a Moszkva-központú protekcionista blokk része volt, majd folyamatosan egyre inkább visszaintegrálódott a tőkés világgazdaságba és egyre inkább gazdasági függésbe került a kapitalista centrumtól. Tehát az értekezés utolsó célja a *Scientia Sexualis Socialista Hungarica* elemzése.

Kulcsszavak

szex, szexualitás, *Scientia Sexualis*, Szovjetunió, Kádár-kor

Abstract (in English)

The thesis has four aims and is therefore divided into four major units.

The first aim of the thesis is to develop a theoretical and methodological framework for the sociology of sex that examines sexual praxis as part of the reproduction of life, while at the same time being able to capture the micro-sociological phenomenology of sex, i.e. the sociology of sexual desire and sexuality. The first aim of this thesis is therefore to develop a historical macrosociology of sex, or a political economy of sex.

The second aim of the thesis is to reflect on Foucault's concept of *Scientia Sexualis* in terms of the theoretical and methodological framework presented in the first chapter of the thesis. In this chapter, I point out the shortcomings of the Foucauldian concept through a number of case studies in social history.

The third aim of the thesis is to analyse the sexual discourse in Soviet Russia and the Soviet Union in the period between the Russian Revolution and the Second World War, and thus to present *Scientia Sexualis Socialista* in the light of what has been discussed so far.

The final aim of this thesis is to analyse the sexological (medical-sexological and sexual-psychological) discourse in Hungary in the period between the Second World War and the regime change, in terms of how this discourse was embedded in a sexual hegemony that was built in a country that was part of the Moscow-centred protectionist bloc, and then steadily reintegrated into the capitalist world economy and became increasingly economically dependent on the capitalist core. The final aim of this thesis is therefore to analyse *Scientia Sexualis Socialista Hungarica*.

Keywords

sex, sexuality, *Scientia Sexual*, Soviet Union, Kádár era

Doktori értekezés benyújtása és nyilatkozat a dolgozat eredetiségéről

Alulírott

név: Csányi Gergely

születési név: Csányi Gergely

anyja neve: Zlinszky Zsuzsanna

születési hely, idő: Budapest, 1986.12.20.

***Scientia Sexualis Socialista Hungarica.* Orvosi-szexológiai és szexuálpszichológiai diskurzus Magyarországon 1945 és 1989 között**

című doktori értekezésemet a mai napon benyújtom

a Demográfia és Szociológia Doktori Iskola Demográfia Programjához fokozatszerzés céljából.

Témavezetők nevei: Berger Viktor és Wessely Anna

Egyúttal nyilatkozom, hogy jelen eljárás során benyújtott doktori értekezésemet

- korábban más doktori iskolába (sem hazai, sem külföldi egyetemen) nem nyújtottam be,
- fokozatszerzési eljárásra jelentkezésemet két éven belül nem utasították el,
- az elmúlt két esztendőben nem volt sikertelen doktori eljárásom,
- öt éven belül doktori fokozatom visszavonására nem került sor,
- értekezésem önálló munka, más szellemi alkotását sajátomként nem mutattam be, az irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek, az értekezés elkészítésénél hamis vagy hamisított adatokat nem használtam.

Dátum: 2023. 08. 30.

.....
doktorvárományos aláírása